

ДЪЛО

Татарскаго Отдѣленія

Закавказской Учительской Семинаріи

**ШӘМИСТАН
НӘЗИРЛИ**

**Горидән
кәлән
гатар**

ШӘМИСТАН НӘЗИРЛИ

ГОРИДӘН КӘЛӘН ГАТАР

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRIYYATI
Bakı—1993

Редактору *Талыб Маммадов*
Рәссамы *Е'тибар Исмаилов*
Әсәрә *В. Рустәмзада* рә'ј вермишдир.

МҮӘЛЛИФДӘН

Гәдим Салаһлы гәрјәсиндә, дәли Күрүн сағ саһилиндә, Гаражызы мешәси илә үзбәүз бир јурд јери вар. Онун калафалары јазбашы дашан чајын кур сулары илә долур. Һәјәтләрдәки армуд, тут, нар ағачлары јарыја гәдәр сујун ичиндә галыр. Илләри, әсрләри јола салмыш очаг дашы, дам јери, евдән-евә, мәһәлләдән-мәһәлләјә кедән от басмыш чығырлар бурда инсан јашадығыны, вахтилә һәјат олдуғуну ачыгча көстәрир.

Бәләдчиләрим—Һәсәнпаша Шыхлински, Сары Омароғлу, чобан Бајрам, шаир-мүәллим Барат Вүсал нишан верирләр: «Бу, Паша аға Шыхлинскинин јурдуду, бу, Исфәндијар бәјин ев јериди, бура Дәрвиш бәјин, Мәһралы ағанын, Көвһәр ағанын бичәнәји олуб (Шыхлинскиләр нәслиндән олан гадынды, киши гејрәтли олдуғуна көрә ел-обада «аға» — дејә чағырыблар — *Ш. Н.*), бу, Кәрим ағанын дам јериди, бу, Һәвилләр мәһәлләсиди, бу, Нәби Полуоғлунун јурдуду...».

Һаны бу обанын евләри, адамлары, һаны шән оғулушаг һәј-күјү, һаны дилбоз атларын отај-бутај Гаражызыны титрәдән нәр кишнәртиси? Күкрәјән дәли Күрмү чошуб апарыб онлары, јерәми батыб, көјәми чыхыб бу кәндиң өвладлары? Нә ағыр дәрәд имиш инсансыз кәнди кәзиб долашмаг. Кими јетириб, кими өтүрүб гәдим Газахлы кәнди? Илләрин туфаны ал-әлван хәритәмиздән дә силиб бу кәндиң адыны.

Бирчә дәфә Газахлы кәндиңин јурд јерини кәзиб көрән олса, руһлары охшајан сағ һавасыны удса, әсрарәнкиз көзәллијинин шаһиди олса, истәр-истәмәз дүшүнәр ки, бу торпаг полад биләкли оғулла, киши гејрәтли гызлар јетирә биләр.

Бу кәндиң ады да, шөһрәти дә онун јетирдији тарихи шәхсијәтләрин—Мустафа аға Арифин, Казым аға Саликин, Әлиаға Шыхлыңскинин тәрчүмеји-һалында јашајыр. Јашајачаг да!

Нәзира Ш. Ә.

Н 50. Горидән кәлән гатар (сәнәдли повест) — Б.: Азәрнәшр, 1993. 207 сәһ.

«Горидән кәлән гатар» сәнәдли повести мүхтәлиф архивләрдә узун илләр әрзиндә апарылан ахтарышлар вә кәркин зәһмәт сәјәсиндә јазылмышдыр. Повестдәки Гори мүәллимләр семинаријасынын Азәрбајҗан шә'бәсиндә дәрәс дејән мүәллимләрин вә охујан шакирдләрин һәјатындан бәһс едән фәсилләр, семинаријанын Газаха көчүрүлмәси, Фиридун бәј Көчәрлинин 1920-чи илдә дашнаклар тәрәфиндән өлдүрүлмәси вә башга бәди сәһнәләр әсл вәтәндаш — јазычы дили илә гәләмә алынмышдыр.

Н 4702060201—39
М—651 (07)—93

ББК (Түрк)2

ISBN—552—01324—7

© Азәрнәшр, 1993

Орта эсрләрде илк дэфэ бурда мәскун олуб, јурд салан мәшһур кенералымыз Әлиаға Шыхлинскинин улу бабасы Ағдолаг Мәммәд аға вә оғлу Алгазах аға олуб. Мүдриг ата дејиб ки, оғул, бурда бина тутуб јашамаг олар.

— Нијә мәһз бурда, ата? — дејә оғул атадан сорушур.

— Она көрә ки, бурда инсанын, чанлынын јашајышы үчүн һәр шеј вар. Бир фикир вер, оғул, бу јерин оту, дузу, сују өзүндәндир. Бураларда гараған оту битир, гојун дузу-сузлајанда гараған отуну јејиб кәпәнәк гурдуну өлдүрәчәк. Торпаг да бәрәкәтлидир, истәдијин гәдәр әк, бечәр, мал-гојун сахла. Одундан да корлуғумуз олмајачаг, Гарајазы мешәси үзбәүздүр. Сују да ки... Күрү аллаһ бол еләјиб, кечә дә ахыр, күндүз дә... Кәми гајасынын далындакы дүзәнкаһы да көзүм јаман тутуб, кәлсәнә Шыхы ағаны көндәрәк, кедиб орда мәскән салыб, јурд тиксин. Гәрб Шыхы ағанын олсун, Шәрг исә сәнин...

Шыхлинскиләр нәсли 1534-чү илдә Газахлы кәнди-нин бинасыны гојублар. Дөрд јүз ил сонра — 1936-чы илдә дағылан кәнд чамаатынын бир парасы Ашағы Салаһлыја, Газахбәјлија, Шыхлыја вә Газахын өзүнә көчүб. Ләләси көчән кәнди анчаг јурд јери галыб. Онун әтрафындакы ирәмәләрин, јурд јеринин кешијини чәкән Көзәт тәпәси һәлә дә өз сакинләринин јолуну көзләјир:

Гој дүшүнүм дәли һичран, аман вер,
Үмидими өлдүрүрсән, күман вер.
Чобан Бајрам, ишиндә ол, нишан вер,
Сән диндикчә гачыр сүкут бу јурддан!

Бир из үчүн чан вермәјә һазырсан,
Гәһрәманлыг тарихиндән јазырсан.
Ај Шәмистан, бабалары кәзирсән,
Чығыр ара, из тап, јол тут, бу јурддан!

Барат, демә сал дағылды, сал ахды,
Кечә дүшдү, бир дә көрдүн сабаһды.
Ики Шыхлы... Газахбәјли, Салаһлы...
Јараныбды көр нечә јурд, бу јурддан!

Јурд јерини кәзиб-долашдыгча, пирами гочаларын сөһбәтләрини динләдикчә бир нечә ил әввәл Күрчүстан Мәркәзи Дөвләт Тарих Архивиндә вә Тбилисидәки Халг Маариф Музејинин Архивиндә ишләркән Мустафа аға Ариф вә Әлиаға Шыхлинскиләрлә бағлы әлдә етдијим сәнәдләр јадыма дүшдү. Бу әсәрин бә’зи фәсилләри һәмин сәнәдләрин көмәји илә дүнјаја кәлди.

Күр Азәрбајҗап торпағына бар-бәрәкәт кәтирдији ки-

ми, онун саһилиндәки Салаһлы, Шыхлы, Гыраг Кәсәмән кәндләри дә Азәрбајҗана маариф ишығы јаймышдыр Бу јерләрдә илк мәктәбләрин бинасы һәлә Молла Вәли Видади, Молла Пәнаһ Вағиф дөврүндә гојулмушдур. Молла Пәнаһ Даш Салаһлыда мәшһур мәктәбдар Шәфи Әфәнди-нин мәдрәсәсиндә тәһсил алмышдыр. 1759-чу илдә Газахдан Шушаја көчән Вағифин әввәлчә Тәртәрбасарда, сонра исә Шушанын Саатлы мәһәлләсиндә ачдыгы мәктәбләр она үмумхалг мәһәббәти газандырмышдыр.

Салаһлы гәрјәсиндәки руһани мәктәби Азәрбајҗан маариф тарихинә Мирзә Нүсәјн әфәнди Гајыбов, Аббас аға Назир. Әбдүлкәрим аға Гајыбов, Абдулла аға Әфәндијев, Әһмәдаға Мустафајев, Әбдүләли бәј Мухтаров ки-ми чох көркәмли шәхсијјәтләр бәхш етмишдир.

Фәрәһләндиричи һалдыр ки, Азәрбајҗанда илк дүнјәви тәһсил мәктәби 1875-чи ил јанварын икисиндә Күр гырағындакы гәдим Салаһлы кәндиндә ачылмышдыр.

1918-чи илдә мәшһур әдәбијјатшүнас, маарифчи Фири-дун бәј Көчәрлинин минбир әзијјәтлә Горидән Азәрбајҗана көчүрдүјү семинарија да илк дэфә Газахда фәалијјәтә башламышдыр.

Семинарија вә кимназија сөзләрини лап ушагкән ешит-мишәм. Мәләк бибимин әри Молла Мәһәммәд Әфәндијев һәр дэфә бизә гонаг кәләндә ингилабдан әввәлки тәһсил-дән, мүәллим нүфузундан һөрмәт вә еһтирамла сөһбәт ачарды. Кечәдән хејли кечәнә кими нә Имран, нә Мәһра-лы әмим, нә дә Нүмбәт дајым онун сөһбәтиндән дојмазды-лар. О тез-тез Фиридун бәјин, Мирзә Нүсәјн әфәнди Гајы-бовун, Рәшид бәјин, Алај бәј Шыхлинскинин адыны еһти-рамла чәкәр, Гори семинаријасында олан әһвалатлардан данышарды.

Мәһәммәд әмим өзү Тифлисдә «Мүфти мәктәби»ндә охумушду. Јадымдадыр, фәхрлә нәгл едәрди ки, хәттим јахшы олдуғуна көрә Гајыбовун «Азәрбајҗанда мәшһур олан шүәранын эш’арына мәчмуәдир» китабынын үзүнүн көчүрүлмәсиндә иштирак етмишәм. О бир дә һејфсләнәрәк данышырды ки, бөјүк гардашым Мустафа мәни јохламаға кәлмишди. Мүфтинин евинин јанында бир киши илә хејли сөһбәт еләди. Ајрыланда мәнә деди ки, инди сөһбәт еләди-јим адам Фиридун бәј Көчәрли иди. Бу өтәри көрүшдән ешитдикләрини сон нәфәсинәчән, өзү демишкән, ганан адамла данышмагдан ләззәт аларды.

Мәһәммәд әми «бығы бәјин»—Сталинин бығына сөјдү-јүнә көрә он сәккиз ил Сибирә сүркүн олунашду. Сүркүн-дә олмазын эзаб-әзијјәт чәкән Мәһәммәд әми дәмирчилик

вә дүлкәрлик өjrәнмишди. Амма елмин һеч бир сәһәсиндә, һеч бир али тәһсилли мұәллим онун сөһбәтләринә ирад тутмаға чәсарәт едә билмәзди. Ашыг әдәбијјатыны, фолклору о гәдәр кәзәл биләрди ки, онун олдуғу мәчлисдә ашыг «сарысыны удуб», өзүнү јығышдырарды.

Киши сүржүндә оландә Мәләк бибим онун шәхси китабханасындан «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» китабыны бир надана һәдијјә еләмишди. О надан да китабы учуз гијмәтә сатмышды... Һәр дәфә о китабдан данышанда јаныб-јахылан Мәһәммәд әми Сталинлә биркә бибимин дә гарасынча дејинәрди:

— Бојну сынмышын әли гурујајды о китабы верәндә.

Университетдә охујанда бизә мұһазирә дејән профессор Вагиф Вәлијев бир дәфә өтәри дә олса Газах семинаријасыны вә онун мәзунларыны тәрифләди. Семинаријаны кечмишин университети адландырды.

Һәмин күн китабханаја кетдим. Семинарија һаггында һеч бир китаб тапмајыб, мұхтәлиф енциклопедијалардан семинарија барәдә мәлумат алмаг истәдим. Нәјә әл атымса, чох гыса мәлумата раст кәлдим: «Ингилабдан әввәл Русијада ибтидаи мәктәб мұәллимләри һазырлајан хүсуси орта тәһсил мұәссисәси».

Дүзү, тәәччүб еләдим ки, бурда гејри-ади нә вар: ибтидаи тәһсилли мұәллим һазырлығы... Бәс кәрәсән, Мәһәммәд әми семинаријаны нијә тәрифләјирди? — Сонралар сәнәтимлә әлагәдар кечмиш семинаристләрлә көрүшдүм. Јазычы Әли Сәбринин, профессор Әһмәд Сејидовун, әмәкдар мұәллим Миргасым Әфәндијевин, һачыбала һачыјевин, Әһмәд Әһмәдовун вә башгаларынын нағылабәнзәр сөһбәтләрини, хатирәләрини ешитдим. Баша дүшдүм ки, семинаријаја ибтидаи тәһсил очағы кими бахмагда нә гәдәр сәһв етмишәм. Онлары динләдикчә һејфсиләнирдим ки, јашымын азлығына кәрә вахтилә мәни Мәһәммәд әминин мәчлисләринә бурахмајыблар.

Семинаријаја мәһәббәт һиссими чиловлаја билмәдим. Горијә, Тбилисијә ајаг ачдым. Халгымызын маариф тарихини өзүндә јашадан јүз јашлы тоз басмыш говлугларын сәһифәләрини вәрәгләдим.

Тәсадүфән профессор Һүсејн Әһмәдовла көрүшүб таныш олдум. Бу тәсадүф «Горидән кәлән гатар» сәнәдли повестимин бәхтини ачды. Профессор өзүнүн отузиллик инадлы ахтарышларындан мәнә сәхавәтлә пај верди. Повестин этә-гана долмасында әлиндән кәлән көмәји әсиркәмәди. Онун «XIX әср Азәрбајчан мәктәби», «Јүз јашлы

Салаһлы кәнд мәктәби», «Гарғабазар мәктәби» китаблары мәним столүстү вә һәмишә мұталиә еләдијим әсәрләр олду. Она кәрә дә бәри башдан мұдрик мәсләһәтләрини әсиркәмәјән халг јазычысы Исмајыл Шыхлыја, профессор Һүсејн Әһмәдова вә тәдгигатчы-алим Фикрәт Сејидова өз миннәтдарлығымы билдирирәм.

УНУДУЛМАЗ СӘҺИФӘЛӘРДӘН

Һәзәрәт, мән әлли илдир ки, дад-фәрјад еләјирәм ки, чамаат, охујун, балаларынызы охун...

*Һачы Зејналабдин
ТАҒЫЈЕВ*

Чар Русијасынын һеч бир тәһсил очағы Гори мұәллимләр семинаријасы гәдәр Азәрбајчана мәдәнијәт хадими вермәмишдир.

*Әзиз ШӘРИФ
профессор*

1872-чи илин ијул күнләриндән бири иди. Гафгаз тәһсил даирәсинә ортабојлу, сарышын бир оғлан кәлди. Тәләбә кејиминдә олан кәнчин азәрбајчанча ширин ләһчә илә данышығына гулаг асанлар күлүмсүнүр вә марагла ону динләјирдиләр. Попечител Јануариј Михајлович Неверовун гәбулуна кәлән чаван оғлан өзүнү она тәгдим едиб, сәнәдләрини кәстәрди. Попечител шүбһәли-шүбһәли кәнчин сәнәдләрини јохлады. Һеч нә тапмајан Неверов слә һеј додаг бүзүр, өз-өзүнә дүшүнүрдү ки, кәрәсән бу чаваны узаг дијардан бура кәтирән нәдир? Декабристләрдән галанларданды? Ја нечајевчиләрдәндир, башыны көтүрүб гачыб бура? «Мәктәб ачмаг, өзү дә Шыхлы кәндиндә. Нијә мәнз Шыхлыда?». Неверов јенә суалына бир чаваб тапа билмәди. Чалышды ки, бир бәһанә илә кәнчин башдан еләсин. Неверов тәләјә дүшмүш ов кими јериндә чох гурчушду. Вәзијәтдән чыхыш јолу тапмагда чәтинлик чәкди, одла-сујун арасында галды.

— Сиз Оренбург һәрби-ибтидаи мәктәбини битирмишиниз, чох кәзәл, буну сәнәдләриниз дә тәсдиг едир. Чәнаб, нијә мәнз Шыхлыда мәктәб ачмаг фикринә дүшмүсүнүз?

Кәнч деди:

— Өзүнүзә мәлумдур ки, бу саат имперіја әразисиндә јашајан һәр бир мұсәлман әһли динин гара пәрдәси алтында инләјир. Мәнчә һәр бир ләјагәтли зијалынын борчудур

ки, учгар кәндләрде гаранлыгга галан мүсәлман балаларына тәһсил вериб, онлары ишыға чыхарсын.

— Ә'лаһээрәт чарын да бу мәсәләжә разылығы вар. Шыхлыда јох, Газак дистансијасында бир дөвләт мәктәби ачмағы чохдан нәзәрде тутмушуг. Бир дә ки, нә чохду сизин Татарыстанда учгар кәнд, савадсыз мүсәлман балалары. Бәс, нијә орада јох, мәнз бурада мәктәб ачмағы өзүнүзә шәрәф һесаб едирсиниз?

— Мәрһум атам белә вәсијәт еләмишди. О, чаван вахты Гафгазда һәрби гуллугда олуб. Бир нүфузлу Шыхлы сакини илә јахын достлуг едиб. Әһд-пейман бағлајыблар ки, кимин оғлу олса, мүтләг ону охудачаг, һәммин оғул да атасынын достунун обасында кедиб мәктәб ачачаг.

Неверов разылыгла башыны јелләтди:

— Көзәл әһд-пеймандыр, — деди, — һалал олсун сизин атаныза да, онун достуна да! Әкәр сирр дејилсә, лүтф един, атанызын достунун адыны биләк.

Ишин дүзәләчәјинә инанан кәнч шәстлә:

— Қазым аға Салик Шыхлински, — деди.

Чаван дүз демирди. Бүтүн бунлары өзүндән ујдурмушду. Дөвләт мәмурунун јанында атасынын јахын досту Мустафа аға Ариф Шыхлинскинин өз адыны чәкмәк истәмирди. Чүнки Мустафа аға Ариф сүркүн олундуғуна керә онларын нәзәриндә пис гәләмдә иди. Қазым аға һаггында да анчаг атасынын сөһбәтләриндән мә'луматы варды:

Попечител чавана баха-баха сәнәдләрини өзүнә гәјтарыб ајаға дурду, вар-кәл еләди вә нәһәјәт дилләнди:

— Чох тәәссүф ки, сизи севиндирә билмәјәчәјәм. Чүнки чәнаб Қазым аға чохдан вәфат едиб. Мәкәр атаныз буну билмир?

— Чәнаб попечител, мән бајаг әрз еләдим ки, атам да вәфат едиб. Вачиб дејил ки, Қазым аға Шыхлински өлмүш вә ја сағдыр. Сағ олсајды, әлбәттә даһа јахшы оларды. Мән дә онунла көрүшмәк шәрәфинә наил олардым. Инди ки, сағ дејил, нејләмәк олар? Онун һәмкәндлиләринин ки, балалары вар, јашајыр...

Неверов кинајә илә:

— Јахшы, мән разыјам, — деди. — Тә'јиннамәниз дә бизим «өлкәјәдир». Онун чавандан көзү су ичмәди. Бир тәрәфдән дә фикирләширди ки, «дикиј мүсәлманлар» бу рус кејимли ағзыодлу чавана ушаг е'тибар етмәјәчәкләр. Молла вә ахундларын фитвасы бу оғланы кәлдији јолла да кери гәјтарачаг. Һәм дә чаван елә бир адам ады чәкмишди ки, онун өзү дә, нәсли дә һөкүмәт нәзәриндә «дикбаш» сајылырды. Дүзду, Иран вә түрк мұһарибәләриндә

бу нәсил чәнқавәр кими вурушуб ад-сан газанмышды. Онларын арасында мајор, полковник, һәтта кенерал оланлары да варды. Шамил бәј Шыхлински А. Грибоједовун Тифлисдән Ирана кими јол бәләдчиси олмушду. Мустафа аға Ариф Гафгаз чанишини Алексеј Петрович Јермоловла дост иди. 1810-чу илдә Гафгаздакы рус гошунларынын баш команданы кенерал Александр Петрович Тормасов үстү јазылы «Икидлијә көрә» гызыл медалла мајор Мустафа аға Ариф тәлтиф етмишди. Хан Шыхлински Шамхор әтрафында өз атлы дәстәсилә Иран шаһзадәси Аббас Мирзәнин гошунларыны кери отуртмагда хүсусилә фәргләнмишди. Газакда һөкүмәтин, һәтта јухары даирәнин еһтијат етдији бу нәсил вә бу нәслин зијалылары иди. Ән һөрмәтли сәјјаһлар белә бу нәслә мейман дүшәр, гонаг оларды. Мәшһур рус рәссамы Васи́ли Васи́лјевич Верешакин 1863-чү илдә Газакда оlanda Ибраһим аға Искәндәр аға оғлу Мурадовун евинә дүшүб. Силсилә гадын, ушаг вә киши портретләри чәкиб, һамысы да бу нәслин өвладлары. Узун мүддәт Гафгазда ишләјән Неверов бунлары чох көзәл билирди. Буна көрә дә сакит башыны говғаја салмаг истәмирди. Һәр бир васитә илә чалышырды ки, Шыхлинскиләр нәсли илә әлағәси олан бу чаваны башдан еләсин.

— Орасы да сизә мә'лум олсун ки, кәнд мәктәбиндә мүәллим ишләмәк үчүн Оренбург һәрби-ибтидан мәктәбини гуртармаг кифајәт еләмир. Сизин һәрби кадетдә ишләмәк һүгугунуз вар. Бизә исә Шыхлыја көндәрмәк үчүн ибтидан тәһсилли халг мүәллими лазымдыр. Истәсәниз Тифлис кимназијасында имтаһан вериб халг мүәллими шәһадәтнамәси алын, сонрасына бахарыг...

Попечителин јанындан разы чыхан Тауһиддин Мамләјев өзүнү Идарә һәјәтиндәки баға јетирди. Әлиндәки бағламаны скамјанын үстүнә гојуб, јахасыны ачды. Исти ону бәрк тәнтитмишди. Дәриндән азад нәфәс алыб фикрә кетди. «Јахшы гуртардым, — дејә дүшүндү, — лап мәнә рәтлә ојнадым бу ролу, бундан сонрасыны аллаһ сахласын. Оф, амма јалан данышмаг нә чәтин имиш, илаһи! Мәни бағышла, әзиз ата, өзкә чыхыш јолум јох иди. Бир дә ки, мән сизин вәсијәтинизә эмәл едирәм. Өзүнүз мәнә дөнә дөнә тапшырмышдыныз ки, Мустафа ағанын адыны Тифлисдәки һеч бир рәсми даирәдә чәкмәјим. Полис дә, чанишин дә онун адындан оддан горхан кими горхур. Анд ичирәм сизин руһунуза ки, бу јалан биринчи вә ахырынчы олачаг».

О, Тифлисин Шејтанбазар мәнәлләсиндә отаг кирајәлә

ди. Биринчи дәрәчәли Тифлис кимназијасында сынаг дәрсләри кечмәк јолу илә ибтидан халг мүәллими ады вә мүвафиг шәһадәтнамә алмаға һазырлашды. О вахт сәрдарлыгыда шәрг дилләри үзрә катиб ишләјән Мәммәдаға Вәкиловла тәсадүфән таныш олду. Мәммәдаға она мәсләһәт көрдү о, мүтләг Мирзә һүсејн әфәнди Гајыбадә илә көрүшүб мәсләһәтләшсин.

Гырг јашына јеничә гәдәм гојмуш Мирзә һүсејн ону чох сәмими вә меһрибан гаршылады. Неверов кими, ону да тәәччүб бүрүдү. Нијә мәнз Шыхлыда мәктәб ачмаг? Бу онун һарадан ағлына кәлиб? Амма сәбирли вә тәдбирли Мирзә һүсејн буну һисс еләтдирмәјиб ишин ахырыны көзләди.

Мирзәнин касыб балалары үчүн Тифлиسدә мәктәб ачмасы, дин хадими олса да, гадынларын тәһсил алмалары үчүн «Дәстури-нисван» адлы китаб јазмасы, Шәрг вә Европа әдәбијатыны камил билмәси, онун әсасән ачыг фикирли зијалы олмасы Мамлајевин чох хошуна кәлди.

Нәһәјәт, бир күн Мирзә һүсејн ондан сорушанда ки, нијә мәнз Шыхлыда мәктәб ачмаг фикринә дүшүб, бу һарадан онун ағлына кәлиб, онда Тауһиддин Мамлајев сирри ачды...

— Јахшы, ај дост, о бизим һәмјерлинин ады нә олуб? — дејә Мирзә нәзакәтлә ондан сорушду.

— Дејәчәм, адыны да дејәчәм, һәлә нәсли-нәчабәтини дә... Һәммин адам 1827-чи илдә Сибирә сүркүн олунуб. Ордан императора бир әрзи-һал јазыб, хаһиш едиб ки, мәним мүсәлман олдуғуму нәзәрә алыб, сүркүн јерими Русијада мәсчиди олан бир шәһәрә дәјишдирәсиниз. Чарын әмрилә Мустафа аға Ариф Шыхлинскинин сүркүн јерини бизим Казан шәһәринә дәјишдирибләр.

— Мустафа аға?.. — Мирзә һүсејн тәәччүблә сорушду, — һејиф сәнә, Мустафа аға!.. Демәк, рәһмәтә кедиб!.. Бизим обада инди дә онун шүчаәтиндән, кишилик гејрәтиндән ағыздолусу данышылыр. Ше'рләри дилләр әзбәридир.

— Мирзә, елә кишилик гејрәти оланлары сүркүн еләјир чижиндә зәр пагон кәздирәнләр. Гојунлар кимә лазымдыр? Әфәлә һеч кәс јахын дурмур...

— Әслиндә сиз дүз бујурусунуз. Гафгаз чанишини Јермолов јерли әһалинин «дөнүклүјүндән» еһтијат едиб, ајры-ајры маһал башчыларыны, обада һөрмәт вә иззәти олан адлы-санлы адамлары Русијанын ичәриләринә сүркүн едәрмиш. Мајор Мустафа аға да белә һөрмәтли адамлардан иди. Гәддар Паскевич кәләндән сонра бу тәдбирә

әл атдылар. Хәбәриниз вармы, Мустафа аға Ариф көзәл дә шаир олуб, — дөнүб китаб рәфини көстәрди, — ше'рләринин бир гисми мәнәдәдир, топламышам...

— Мәнәдә дә вар, Мирзә, атам вериб ки, онун гоһумларына чатдырым, кәтирмишәм...

Мирзә һүсејн сусмушду. Һисс олунурду ки, булуд кими тутулан фикри-хәјалы һардаса узагларда долашыр.

— Еһ!—дејиб көксүнү өтүрән Мирзә һүсејн кәдәрлә: — Мәнә белә кәлир ки, бизим јәјлагларда Мустафа ағанын ше'рләрини адам бәркдән охуса, дағлар дил ачыб данышар. Мәнәдә онун гардашы Казым аға Саликә нәзмлә јаздығы мәктүб вар:

Сејр еләјиб, кәзиб-кетдијим јерләр,
Овлағындан кечиб, өтдүјүм јерләр.
Тәрлан илә шикар етдијим јерләр,
Јадә дүшәр о мөканлар, ағларам!

Сәрчешмәли, нилуфәрли булаглар,
Сүсәнли, сүнбүллү, лаләли дағлар.
Думанлы, чискинли, гарлы јәјлаглар,
Һаны бизим о мејданлар, ағларам!

Елләримиз варды, бәјли-пашалы,
Дағларымыз варды, әлван мешәли!..
Сүсәнли, сүнбүллү, тәр бәнәфшәли,
Галды бағлар, хијабанлар, ағларам!

Сүркүндә олан шаир Вәтән һәсрәти илә јашајыр. «Ја рәбб, бир дә о көзәл мөканы зијарәт едәчәјәмми?» — дејә гәм ағушунда јаныб-јахылырды. Гүрбәтдә күнләрини, ајларыны сајан Мустафа аға зәманәсини, онун вичдансыз, әдаләтсиз адамларыны ше'рләри илә гамчылајырды.

Он беш-ијirmi ил кечәчәк, мәшһур әдәбијатшүнас Фиридун бәј Көчәрли јазачаг:

«Мәрһум Мустафа аға фарс, түрк вә һәтта рус лисанларыны јахшы билирмиш, өзү дә зијадә диндар, гејрәткеш вә һәгигәтдә ариф вә дана бир шәхс имиш. Вәли бу бичарә дә ки, өз гејрәт вә милләтпәрәстлији учундан чох бәлалар вә мүсибәтләрә дүчар олубдур. Белә ки, мәрһум Мустафа аға Шәмсәддинли Нәсиб Султан илә дөвләт нәзәриндә мүттәһим олуб, зөвал тәриги илә Русијаја көндәрилир. Бинәва Ариф Русијада чох үсрәт вә зилләт чәкир. Ахырда Вәтәни мә'луфунун фәрағына, дост вә әграбанын һичранына вә дүшмәнләринин тә'н вә шәмәтинә таб кәтирә билмәјиб, орада вәфат едир».

Дијари-гүрбәтдә көзләрим кирјан,
Хәтирим шикастә, көнлүм пәришан.

Кэлэр хэжалыма дүшэр накəһан —
О көрдүјүм новчаванлар, ағларам!

Гəрг олур кəштилэр əшким селиндə,
Јашылбашлар ојнар чешмим көлүндə.
Əсир олдум бəни-əфсəр əлиндə,
Ағларам, еј мүсəlманлар, ағларам!

Көнлүм галыб əһли-туфан ичиндə,
Доланыр сəркəрдан һејран ичиндə.
Горхурам ки, өлүм күфран ичиндə,
Бада кедə дин-иманлар, ағларам!

Мирзə Гүсєјн марагла сорушду:

— Бəс, Мустафа аға, сизин атанызла һарда көрүшүб?
Сүркүндə биркəми олублар?

— Хејр, — деди. Тауһиддин, — мəним атам сүркүндə олмајыб. Евимиз һəбсханаја јахын имиш. Атам да орада хидмэт едирмиш. Забит атларыны наллајырмыш, налбəнд олуб. Атам нəгл едərди ки, бир күн гала коменданты əмр верди ки, бүтүн душтаглар мејдана топлашсын. Нəзарəтчилэр, көзəтчилэр вə хидмəтчилэр дə ораја кəлсинлэр. Чох вачиб бир мəkтуб охуначаг. Намы мејдана ахышды. Мə'лум олду ки, бу «вачиб» мəkтубу кенерал Алексеј Јермолов јазыб.

Кенерал Јермолов гала коменданты олан достундан хаһиш едирди ки, һазырда сизин һəбсханада душтаг олан мајор Мустафа аға Ариф Шыхлинскинин Гафгаз ордусундакы нүмүнəви хидмəтини нəзэрə алыб, она һеч олмаса азад сүркүн сифəтилə кəзмəјə ичазə версин. Кенерал јазырды: мən Мустафа ағаны бир сəһв үзүндən сүркүн етмишəm. О һəm дə мəним јахын достум иди. Мəни наданлар алдадыб јолдан чыхартдылар. Сизə мə'лумдур ки, мənə дə о вахтлар е'тибар азалмышды. Мəни декабристлəрдən саян ə'лаһəзрəт нəзарəт алтында сахлајырды. Паскевич мəним сijasəтимин элєјһинə кедэрək декабристлэр тэрəфдары олдуғуму чара билдирмишди.

Бир даһа сиз чəнабыңыздан тəвəгге едирəm ки, мајор Мустафа аға Ариф Шыхлинскидən илтифатынызы əскик елэмəјəсиниз, онунла мүлајим рəфтар олунсун. Чүнки онун — Мустафа ағанын мənсуб олдуғу Шыхлинскилэр нəсли гəјəт дэрəчэдə инсанпəрвэр вə достчанлыдыр. Бу нəслин бир нечə нүмəјəндəsi — Хан Шыхлински, Мустафа ағанын өзү, Əли Газахоғлу Əлиаға, Нəсрулла бəј вə башгалары 1806—1812-чи иллəрдəки мүһариблəрдə Иран вə түрк атлы дəстəлəринин кери отурдулмасында мисилсиз икидликлэр кəстəрмишлэр. Шəхсən мən Ирана кедəндə вə

Тифлиسدə јашајанда дənə-дənə онун ата очағында дуз-чөрək кəсмишəm. Рус халгынын бəјүк оғлу, мəним јахын достум Александр Грибоједову да Ирана кими мүшајиəт едən бу нəслин нүмəјəндəsi Шамил бəј олмушдур. О чəнабыңыз да Шыхлински нəслинə мənсубдур.

1826-чы илдə Газах сүвари дəстəсинин Јелезаветпол əтрафы дəјүшлəрдə кəстəрдији гəһрəманлыгдан бир факты гысача да олса нəзəринизə чатдырмаг истəјирəm.

Бу икид дəстə шаһын сүвари гвардијасыны Шамхор əтрафындан Јелезаветпол јахынлығындакы Күрək чаја гəдэр говуб апармышдыр. Һəмин ил сентјабрын 10-да кенерал Валериан Мэдəтов мənə көндəрдији рапортда јазырды: «Газах əскəрлери илə күчлəндирилмиш казаклар саяча өзлəриндən он дəфə артыг олан дүшмəни Шамхордан гəјри-ади бир сүр'əтлə сыхышдырыб чыхартдылар».

Һərби рəислəрин мə'лумат вə рапортларында гəјд едилдији кими, Шамхор дəјүшүндə Газахдан олан азэрбајчанлы сүварилэр—поручик Мəһралы бəј Гүсєјнбəјлински, Аллаһјар Дилбазов, Сүлєјман аға Усубов, һəsən аға Кəсəмənски, Шəриф Залоғлу, Молла Имамверди Түклүбаш оғлу, Чопур Нəсиб оғлу хүсусилə фəрглənмишлэр.

Илтифат бујуруб ол чəнабынызын сөзүнү јерə салмајачағыныза əмин олдуғум үчүн чəсарəт едиб бу мəkтубу јаздым.

Бу јахынларда Гафгаза кедən мəшһур шаир Александр Серкејевич Пушкин мəним гонағым олду. Сəһбəт Гафгаздан дүшəндə мən она достум Мустафа ағанын һərби мəһарəтиндən боллуча данышдым. Гəјəт дэрəчэдə дузлу, ширин кəламлары, мənзумэлери олан Мустафа ағаја һөрмəт кəстəрмək һамымызын борчдур.

Сизə һөрмəт вə ситивам бəслəјən кенерал-лєјтєнант
А. Јермолов»¹.

Бу мəkтубдан сонра һамынын шаһидлији илə гала коменданты Мустафа ағаны нəинки азад сүркүндə галмаға ичазə верир, һəтта тамамилə азад едир. Тəссүф ки, артыг кеч имиш. Гоча, хəстəһал Мустафа аға һара, нечə кедə биллэрди? Дин гардашы олан атам ону өз бојнуна кəтүрүр,

¹ 1816-чы илдən Гафгаздакы əлаһиддə рус гошунларынын баш команданы. 1826-чы илин пајызында Јермолов Гафгазын баш рəнси вəзифəсинə кечирилди. 1827-чи илдə исə истəфаја чыхарылды. XIX əсрин 20-чи иллəриндə Јермоловун ады габагчыл рус ичтимајјəти арасында бəјүк шəһрəт газанмышды. Декабристлэр ону чеврилиш анындан Јерли мəчлисин чағрышына гəдэр Русијаны идарə етмəли олан дүвəггəти һөкүмəтин үзү сечмишдилэр.

евә кәтирир. Бу фикирлә ки, јаз кәләр, јоллар ачылар, үмид аллаһа, бәлкә она кими дә сағалыб ајаға дурар. Лакин Мустафа ағанын вәзијјәти кет-кедә пискләшир. Атам јана-јана данышырды ки, он дөрд иллик сүркүндә дөрд ону ичәридән жемишди. Бирчә арзусу варды — Вәтәнә гајыдыб, орда өлмәк...

Мирзә Һүсејн гаршысындакы дәри үзлү әлјазмаларыны сығаллаја-сығаллаја деди:

— Мәрһумун гардашы Қазым аға Салик дә шаир иди. О, бир пара Азәрбајчан шаирләринин — Вагифин, Видадинин, Аббасгулу аға Бакыхановун, Әбдүррәһман аға Дилбазоглунун тәрифини јазыб. Мустафа аға Ариф һаггында јазыр:

— Бири Ариф, она чөвр етди дөвран —
Ки, гүрбәтдә шәһидү мүбтәладыр.

Бир дөфә Саликдән сорушурлар ки, нијә белә јазырсан? Һәлә ки, Мустафа агадан мәктүб кәлир, демәк сағ-саламатдыр. Салик чаваб верир ки, ол мәнзилдә ки, синнинин бу вахты гардашым Ариф дајаныб, ону бу күн дә бурахсалар кәлиб дијари-Вәтәнә јетишә билмәз. О, гүрбәтдә шәһид олачаг. Бу мәним јәгинимдир, — дејиб Мирзә Һүсејн фикрә кетди. О, фикирләширди ки, дини мәктәбләр бу вахтачан халга нә вериб ки, бундан сонра да нә верә! Загафгазија чанишининин табелијиндә олан ики руһани мәктәби гуртаранлардан һәлә һеч бири халг мүәллимими ишләмәк габилијјәтинә малик дејил. Чаризмин ачдыгы дини мәктәбләр сүнниләр үчүн мүфти, шиәләр үчүн исә шејхүлислам һазырлајыр. Чанишинлик бу мәктәбләри она көрә ачыб ки, бир милләти ики бөлүб парчаласын. Бу чаван дејәсән мәсәләни вахтында галдырыб. Инди бирчә буна көмәк әли узатмаг галыр...

— Әкәр сизин мәктәбин дә мәгсәди дини тәблиғ етмәк, дин хадими јетишдирмәк олачагса...

— Јох, Мирзә, бизим мәгсәдимиз дини тәблиғ етмәк олмајачаг. Мәгсәдимиз ибтидаи савад вермәкдир. Әлбәттә, мәктәбдә шакирдләр рус дилиндә тәһсил алачаглар. Дини тәһсилә аз да олса јер вермәсәм, моллалар, ахундлар мәни дашгалаг едәрләр. Фарс вә Азәрбајчан дилини дә нәзәрдә тутмушам. Неверовун һесабламына көрә, һәр шакирд илдә он сәккиз манат тәһсил һаггы вермәлидир. Күзәраны ағыр олан валидејнләр тәһсил һаггындан азад олунурлар. Мән артыг лајиһәни Гафгаз Тәһсил Даирәсинә тәгдим етмишәм.

Мирзә:

— Билирсиниз, — деди, — бизим гәзада мәктәбләр вар. Кәндләрдә азы једди-сәккиз мәктәб фәалијјәт көстәрир, јүз әллидән чох шакирд тәһсил алыр. Амма чифајда, бүтүн мәктәбләр дини характер дашыјыр. Бахмајараг ки, бизим мәшһур сөз усталарымыз Видади, Вагиф, Қазым аға Салик, Мирзә Мәһәммәд Гајыбоғлу Фәдаи, Мустафа аға Насир, Һачы Рәһим аға Дилбазов Вәһиди, Искәндәр аға Гаиббәјов белә мәктәбләрдә тәһсил алыблар. Бир дә пис чәһәт одур ки, һәммин мәктәбләрдә анчаг оғланлар охудулур. Гызларымыз, гадынларымыз исә кәнарда галыр. Бәзи фырылдагчы молла вә ахундлар дејирләр ки, шәриәт онлара охумагы бујурмур. Инанын ки, тамамилә јалан сөһбәтдир. Һеч бир шәриәт, һеч бир Гур'ани-шәриф гызын, гадын тәһсил алмасыны гадаған етмир.

Тауһиддин күлүмсүнүб:

— Мирзә, — деди, — гојун бир бисмиллаһ еләјәк, әлбәттә, она да бир әнчам чәкәрик...

* *
*

1875-чи илин јајы гәриб Тауһиддин Мамлејев үчүн гәм-ли, кәдәрли кечди. Бу ил сөз вермишдиләр ки, лајиһәјә бахылыб тәсдиг олуначаг. О артыг Тифлис кимназијасында сынаг дәрсләри кечмәк јолу илә ибтидаи халг мәктәбиндә дәрс демәк үчүн мүәллимлик шәһадәтнамәси алмышды.

Мустафа аға Шыхлинскинин оғлу полковник Әлиаға илә таныш олду. О, Муған-мүсәлман алајынын командир иди. Әлиаға атасы һаггында билдикләрини она дөнә-дөнә данышырды. Тауһиддинин јенә тәкратән нәјисә сорушуб өјрәнмәк марагы гуртармырды.

— Бәс атаныз сүркүндә оlanda нә әчәб сизи инчитмә-јибләр?

— Инчитмәсәләр чохдан кенерал олмушдум. Муған алајындакы отуз иллик хидмәтимдә анчаг бу рүтбәјә гәдәр јүксәлә билдим. Мәним хидмәт јолдашларым артыг чохдан кенерал акселбанты дашыјыр. Һәр дөфә тәлтифатда «атанызын сијаси е'тибарлылығы» кәлмәләри гаршында кечилмәз сәдд олур. Атамын јахын досту Мәһәммәд әфәнди Мүфтизадә (Видадов) олмасајды, мәни чохдан һәрбијјәдән тәрхис едәрдиләр. Нүчабә бир нәсилдән олан Мәһәммәд әфәндинин јухары даирәдә јахшы, садиг достлары вар. Бабасы шаир Молла Вәли Видади II Ираклинин сарајында хидмәтдә олуб. Атасы Осман әфәнди узун мүддәт мәктәбдарлыг вә мүфтилик етмишдир. Атам сүркүндә оlanda

Осман эфэндијә нәзмлә мәктуб јазыб рича едирди ки, тәһсилмдә көз олсун, мәни мәктәби бурахмаға гојмасын.

Олма тарик дәрсдән, еј нури-чананым, Әли!
Пәндими ејлә гәбул, еј хану-хаганым, Әли!
Вар үмидим етмәје заје эфэнди сә'јини,
Гојмаја дәрсиндә бир кәм-кәср, Османым Әли!
Мән сәнинчүн ејләрем хејир-дуалар рузү-шәб
Сахласын һифзү һимајәтиндә сүбһаным, Әли!
Кәрчи, еј дил, мән Әбубәкрү Әмәр, османијәм,
Һагг имамымдыр мәним ол шири-мәрданым, Әли!
Көнлүмүн шәһрин фәрағу һәсрәтин гылмыш хәраб,
Бир үзүн көрсәм олур абад вираным, Әли!
Олсун, Ариф, һәшрдә әввәл шәфинн Мустафа,
Сонра Әбубәкрү Әмәр, Осману асланым, Әли!

Тауһиддин:

— Мәктуб дедин, јадыма дүшдү. Атам мәнә башыбағлы бир кағыз да вериб. Вәсијјәт еләјиб ки, Қазым аға Салики сағ көрсәм, она верим. О да олмаса тапшырыб ки, сизә чатдырым. Онун дедијинә көрә, атаныз бурда өз вәсијјәтини јазыб, — деди, — ағзыбағлы мәктубу Әлиағаја верди.

Полковник Әлиаға үстүндә атасынын әрәб әлифбасы илә јазылмыш дәсти-хәттини дәрһал таныды. Зәрфин үстүндәки «Нури-дидәм Әлиағаја, дијари-гүрбәтдә олмазын дәрәдләр чәкән атасы Мустафа аға Арифдән. Баги һөрмәтлә ачан әлләрини өпүрәм, әзиз балам! Тарихи-милад, 1845-чи ил, шәһри-Қазандан» сөзләрини охујуб көврәлди, мәктубу дәнә-дәнә өпдү.

— Әзиз гардашым, — дејиб үзүнү Тауһиддинә тутду, — сәнин данышығындан һисс етдим ки, аталарымыз ган гоһумлуғундан да ирәли дост олублар. Мән дә сәнин о чаван чанына анд ичирәм ки, бу күндән сонра биз дә сидг үрәклә гардаш олачағыг, та гәбрәчән. Ичазә вер, һузурунда бу мәктубу ачыб охујум. Мәним бу күндән сонра сәндән кизлин һеч бир сиррим олмајачагдыр, — дејиб мәктубу ачды. — Гардашым, һәмишәки кими мәктубу атам нәзмлә јазыб — деди вә учадан охуду:

— Башына дөндүјүм елим, улусум,
Нә мүддәтди писилјанә¹ дүшмүшәм.
Күлүстан ичиндә өмүр сүрмүшдүм,
Он илдир ки, зимистанә дүшмүшәм.

Дијари-гүрбәтдә дәрдим билән јох,
Ағлајанда көз јашымы силән јох,

¹ Писилјан — «поселение» сөзүнүн тәһриф олунмуш формасыдыр, сүркүн демәкдир.

Өмүр кечди, бир јаныма кәлән јох.
Елә бил ки, гәбристанә дүшмүшәм.

Бигејрәтләр дурду мәним гәсдимә,
Утанмајыб бөһтан атды үстүмә.
Одланырам, кәлән јохду түстүмә,
Баш көгүрүб бијабанә дүшмүшәм.

Чохданды әллини өтүбдү јашым,
Тутулуб гычларым, ағарыб башым.
Әлимдән кедибди јарү-јолдашым,
Ган-јаш долу бир үмманә дүшмүшәм.

Мән Арифәм, бир Газағы көрејдим,
Чамаатла һалаллаша билејдим.
Елә о күн обамызда өлејдим,
Дејејдим ки, һагг мәканә дүшмүшәм.

ГЕССОП — 2050

Атасы тутулан или Әлиағанын он үч-он дөрд јашы анчаг оларды. Инди о вахтдан илләр кечсә дә, һәмнин күнү јашы кәтирләјирды.

Дан үзү јеничә ағармаға башлајанда силаһлы атлы казак дәстәси Сыныг көрпүнү кечди. Сарывәлли гашыны ашанда јол Храм чајынын саһили бојунча хејли јүксәјә галхырды. Ала торанда сејрәк мешә, ирили-хырдалы тәпәләр, боз ирәмәләр, јухуда олан Шыхлы кәндинини евләри зорла сечилирди...

Полис рәнси сәһәрин ачылдығыны көрүб мүркүлү көзләрини өвкәләди. Кәрнәшиб пајызын тәмиз һавасыны чијәрдолусу удду. Раһат јеријән атынын башыны керијә чәкиб:

— Атлары дәһмәрләјин, — деди, сәһәр ачылыр, чиннајәт-кары јатағында јахалајаг.

Хыр јолунда гајнашыб тәрпәнән он беш-ијирми атлынын зәрбли ајаг сәсиндән вәһши гушлар, чаггал вә довшанлар диксиниб, дан гаранлығында чөлләрә тәрәф һүркүшүрдү. Кәндә ваһимә илә долушан атлылары илк гаршылајан итләр олду. Габагда кедән полис рәнси онлары кәндин мәркәзиндәки ағ дашдан тикилмиш, үстү гырмызы кирәмит абад бир евин һәјәтинә кәтирди. Јајлагдан бир нечә күн әввәл гајытмыш ханымлар, ушаглар ширин сәһәр јухусунда идиләр. Кишиләр, чаванлар исә о тај Гарајазыја, Бабакәр дағына бинә дүшмүш мал-гаранын, гојун-гузунун, ат илхыларынын јанында идиләр.

Јасовулун бағыртысына евдән орта јашлы бир гадын чыхды. Һәјәтдә киши көрүб дәрһал керн гајытды. Бир аздан јахасыны дүјмәләјә-дүјмәләјә чыхан кәнч оғлан тәәчүблә атлылары бахыб, пилләкәнлә ашағы енди.

Ясовул:

— Кимин оғлусан, а бала? — дејә сәрт сәслә сорушду.

— Нечә јәни кимин? Атамын! Биздә огул атанын адына јазылыр.

— Узун данышма, атанын ады нәди, бу мүлк киминди?

— Сиз һәлә һара кәлдијинниси билмирсиниз? Бура Мустафа ағанын мүлкүдүр.

Казаклар һејранлыгла оғлана бахыр, һәлә бығ јери јеничә тәрләјән кәнчин сәбрлә данышмасына, фәһмли чавабларына һејран галмышдылар. Бу дәфә пристав дөзә билмәјиб, алабәзәк гамчысыны ирәли узадараг деди:

— Јахшы, гочаг оғлан, бәс атан нијә чыхмыр бизи гаршыламаға?

— Бир һалда ки, атам евдә јохду, о нечә чыха биләр гаршыламаға? Бујурун, атдан дүшүн, атам Бабакәрдәдир, ахшамдан бинәјә кедиб, чағыртдырарам, кәләр.

— Атыны мин, кедәк бизә көстәр.

— Инчилли булағынын үстүнә дүшүбләр, кетсәниз өзүнүз дә тапарсыныз. Сиз ки, биздә олмусунуз. Атамла өтән пајыз бинәјә дә кетдиниз. Адынызы билмәсәм дә, сизи көрдүјүм јадымдадыр.

Пристав кери дөнүб, дејинә-дејинә дөрд казакы дәстәдән ајырды. Дөрдү дә атдан дүшүб онлары саманлығын габағындакы араба тәкәринә бағлады. Галаны атыны үзүјухары Бабакәрә тәрәф чапды.

Казым аға гардашынын һәјәтинә кәлиб казакларла өтәри саламлашды. Бирбаша Әлиағанын јанына кедиб әһвалатдан һали олду. Һирсли-Һирсли «бу да гардашымын һөкүмәтә сидг-үрәклә гуллуғунун әвәзи», — дејә фикирләшди. Дәлиганлы чаванлардан бир нечәсини јығыб онларын далынча бинәјә кетди.

Онлар бинәләрә чатанда Мустафа аға приставла сөһбәт едирди.

— Ахы, мәним күнаһым нәдир? Әкәр кәндли верки вермәкдән имтина едибсә, демәк күнаһ ајры-ајры гәза башчыларындадыр. Чамааты онлар гул һалына салыблар. Мүәјјән едилмиш верки јохдур. Аға, бәј, гәза рәиси истәдији гәдәр верки тәләб едир. Буну сиз приставдан, гәза рәисиндән сорушун. Јәгин онлар арајыб-арашдырыблар ки, күнаһ кимдәдир. Шүбһәсиз ки, бу кәләјин ачылмасында онлар бир ишыг учу...

— Дајан, дајан, Мустафа аға, — дахилән һәјәчанлы олан пристав ону сакитләшдирәрәк, — елә ишыг учу сизсиниз ки, чанишинлик ону көрүб. Бир дә достунуз шәмсәдинли Нәсиб Султандыр. Онун далынча да көрдүјүн гәдәр

атлы казак дәстәси көндәрилиб. Јени чанишин кенерал фелдмаршал Паскевич вә командан Јермолов һәзрәтләринин әмрилә кәлмишик биз. Бу да сизин һәбс олунманыз һагғында фелдмаршалын әмри. — О, чибиндән чыхартдығы дөрд гатланмыш кағызы Мустафа ағаја көстәрди. — Онун фикринчә кимин обада, елдә һәдсиз һөрмәти варса, демәк бурда нәсә бир фитнә-фәсад вар. Сиз рус ордусунун мајорусунуз. Гырх беш күнлүк мәзунијјәтиниздә Салаһлы, Шыхлы гәрјәсинә бир чахнашма салмысыныз ки, ләрзәсиндән Борчалы, Лори дәрәләри дә титрәјир. Һәтта фелдмаршалын дедијинә көрә, декабристләрлә достлугунуз фарағат дурмамағыныза дәлил-сүбутдур.

— Чәнаб пристав, — дејиб Мустафа аға кинајә илә күлүмсүндү. — О декабрист дедијиниз адамлардан бири илә — Александр Јакубовичлә јахын достам, буну һамы билир. Һазырда Јенисеј саһилләриндә олмазын әзаблар чәкән достумла һәлә дә мәктублашырам. Бестужев-Марлински илә Мирзә Фәтәли Ахундовун евиндә ики-үч дәфә көрүшмүшәм. Бизи јахынлашдыран, шәхсән мәни, онларын ше'рә, нәғмәјә вердији һәдсиз һөрмәт вә иззәтидир. Достум Јакубовичдән бу күнләрдә мәктуб алмышам, мән кизләтмирәм. О, бизим дили өјрәнир, мүтәрчимлик еләмәк фикри вар. Мән баша дүшә билмирәм, бурда нә гәбаһәт вар ки?

— Аға, бајаг дедим ки, мән гуллуғ адамыјам. Мәнә әвр олунуб ки, сизи бу күн чанишинлијә чатдырым, вәссалам! Кетмәк истәмәсәниз әл-голунузу бағлајыб апармалы олачағыг. Јахшысы будур, атына сүвар ол... — дејиб пристав сәрт-сәрт Мустафа ағаја бахды.

— Нә? — дејә, — Мустафа ағанын архасында дајанан ири чүссәли, Гара Сәмәд бәј гышгырды, — һәлә бунун данышығына бах! — «Әл-голуну бағлајачағыг» — дејиб, — Мустафа ағанын габағына кечди, голларыны ирәли узадыб јумругларыны приставын синәси бәрабәриндә сахлады. — Бағла, бағла, — дејә, — бағырды. — Бағла көрүм, сары дыға, нечә бағлајырсан? Сән Тифлисдә көјчәк ханымынла хорна чәкиб ширин-ширин јатанда мүһарибәләрдә ат ојнадыб, мејдан сүрән оғулун голуну бағлајырсан? Шамхор әтрафында шаһзадә Аббас Мирзәнин гошунуна, Диличан дәрәсиндә ермәни гулдур дәстәләринә ган уддуран, Чәјранчөлдә ләзки басгынчыларына диван тутан икиди зинданда чүрүтмәк фикриниз вар?

Сојугганлылыгла Гара Сәмәд бәјә бахан приставын дишләри килидләшмишди. Һирсиндән синәси көрүк кими галхыб-енирди. Өтәри казаклара бахды. Еһтијатлы аддым-

ларла дала чәкилди. Әли силаһлы дајанан кәндлиләр, чаванлар јербәјердән ғышгырдылар.

— Ону көрмәјәчәксән, Мустафа аға һеч јерә кетмәјәчәк! Әкәр күнаһы варса, гој чанишин өзү кәлиб бизим кәнддә мәһкәмә гурсун, онда арашдырарыг, көрәк нәди бу кишинин күнаһы!..

Далы-далы кери чәкилиб казакларла јанашы дуран пристав бирчә кәлмә:

— Көтүрүн! — дејә һирслә ғышгырды.

Силаһлары шаггылдадан казаклардан бир нечәси ирәли јериди. Кәндлиләри гала кими тәрпәнмәз көрүб дајандылар, һеч бири чүр'әт едиб күллә атмады.

— Голларыны бағлајын, — дејә пристав јенидән ғышгырды.

Өзүнү итирмәјән Мустафа аға вәзијјәтин кәркинләшдијини көрүб ирәли јериди. Үзүнү һәмјерлиләринә тутуб:

— Чамаат, — деди, — кәлин наһаг ган төкмәјәк. Мәним атымы бәри чәкин, бунларла кетмәлијәм...

— Јох, јох, сәни һеч јерә бурахмајачағыг, һеч јерә кетмәјәчәксән! — дејән чамаат е'тираз етди.

О, әлләрини јухары галдырыб:

— Бирчә сакит олун, сәбриниз олсун. Көрүнүр, бурда нәсә долашыглыг вар. Кедәрәм, орда арашдырарыг, күнаһым олмаз гајыдыб кәләрәм. Ону билин ки, бу, падшаһа бәрабәр чанишин һәзрәтләринин әмридир. Кенерал Алексей Петрович Јермоловун мәним көһнә достум олмағыны да јахшы билирсиниз. Һәр һалда көмәји дәјәр... Мән кетмәлијәм. Мәнә белә кәлир ки, падшаһла падшаһлыг әләмәк олмаз.

Гара Сәмәд бәј ирәли јерийиб:

— Мустафа аға, — деди, — сиз мәнән јахшы билирсиниз ки, һәлә пристав вә казакларын силаһ алтында апардыглары адамларын һеч бири кери гајытмајыб. Јери һәмишә Русийјәт сүркүнү олуб.

— Сән онлара бахма, Сәмәд бәј. Мән бунларын дилини, бичлијини јахшы билирәм. Һәр һалда бир шеј гандырарам бунлара.

— Өзүн биләрсән, Мустафа аға, сән билән мәсләһәтдир. Сәнин дырнағын биләни бизим башымыз билмир. Әкәр кедирсәнсә, ичазә вер сәнә јол јолдашы олум.

Мустафа аға Гара Сәмәд бәјин арзусуну пристава тәрчүмә еләди. Пристав разылыг верди. Һәр икиси һәмјерлиләрилә көрүшүб ајрылды. Атлылар Чәтин јохушу ашана

кими чамаат дағылышмады. Һамы бир-биринин сөзүнү кәсә-кәсә гәфил кәлән бу фәлакәти мұзакирә еләди.

Ијирми күндән сонра Гара Сәмәд бәј Шыхлыја тәктәнһа гајытды. Ики ај тамам олар-олмаз Мустафа аға Ариф Шыхлинскинин сүркүн јолундан нәзмлә јазылан илк мәктубу кәлди:

Салды мәни фәләк ишә бисәбәб,
Сән ејлә бир әлач, ја гадир чәләб.
Аныб јару һәмдәмләри рузү-шәб,
Каһ ашикар, каһ ниһанлар ағларам.

Һәмин ахшам Әлиаға ону бурахмады. Кечәдән кечәнә кими сәһбәт еләдиләр. Полковник она Мирзә Фәтәли һаггында данышды. Шәрг тарихиндә фөвгәл'адә бир шәхсийәт олан Ахундовун бу гарышыг заманда һәм дипломат кими фәалијјәтиндән, һәм дә јазычы-философлуғундан данышды. Сөзарасы дәнә-дәнә деди ки, һејиф тәкдир, көмәксиздир. Әлифба һаггында олан көзәл арзуларыны һәјата кечирә билмир. Бир дә чох тәәччүб еләди ки, Мирзә Һүсејн нә әчәб ону индијәдәк Ахундовла таныш етмәјиб.

Кечәдән кечмишди, Тауһиддин кетмәк истәди. Әлиаға разылыг вермәди.

— Јерими дәјишәндә өзкә јатагда јухум әршә чәкилир, — дејә Тауһиддин бәһанә кәтирди.

Әлиаға зарафатла:

— Гардаш, — деди, — сән јерини чохдан дәјишмисән. Әкәр јата билмирсәнсә, онда сәни кәрәк Қазана гајтараг. Бир дә ки, өзкә јер нијә дејирсән? Бура сәнин гардашынын евидир. Биз нә вахтдан өзкә олдуг. Динин динимдән, дилин дилимдән. Демәк гардашыг, вәссалам!

— Әлиаға, дејирләр Мирзә Фәтәли сизин адыныза ше'р дә јазыб, јә'ни елә јахын достсунуз?

— Икимизин дә кәнчлијимиз Гафгаз чанишинлијинин баш идарәсиндә кечиб. Мирзә Фәтәли јенә орада чалышыр. Мәни исә дөјүшән ордуја көндәрдиләр. Алајымыз о вахтдан — 1837-чи илин мајындан Адлер бурнунда јерләшир. Һәмин или Мирзәнин јахын досту Бестужев-Марлински орада јоха чыхды. Кими убыхларла дөјүшдә һәлак олдуғуну, кими әсир дүшдүјүнү, кими дә дағлара чәкилиб гачаглыг еләдијини сөјләјирди. Инди дә билән јохду, онун башына нә мүсибәт кәлди. Мирзә ону чох истәјирди, лап гардаш кими идиләр. Онлар бир-бириндән дил өјрәнәрдиләр. Мирзә она Азәрбајчан дилини, Марлински дә она рус дилини өјрәдәрди. Мирзәнин әсәрләрини тәрчүмә едәрди... Һә, ше'ри сорушурдун. Унутмушам, әлли алты-әлли једдинчи илләрдә Тифлисә концерт вермәјә бир авропалы көзәл

кәлмишди. Мирзә илә мән дә кетдим. Бу гадынын охумагына бәрабәр дә көзәллији варды. О, фүсункар көзәллији илә Тифлис әһлини әфсунламышды. — Мирзә, — дедим, — аллаһа шүкүр, гәләм сиздә, тәб сиздә. Нијә әбәдиләшдир-мирсиниз бу көзәллији?.. — Сәһәриси ишә кәлән Мирзә Фәтәли мәнә бир ше'р охуду. Сон бәндиндә јазыр ки:

Тифлис мүсәххәр сәнә, еј дүхтәри-тәрса!
Ашигләринә мә'бәд олуб дејру кәлиса!
Мәндән сәнә вәсф истәди Шыхлы Әлиаға,
Дедим: — Сәни вәсф етмәјә манәнди-Мәсиһа,
Руһүлгүдүс имдады кәрәк нитги-Мәсиһа.

Достум Фәтәли авропалы көзәллә биркә мәни дә тарихә салыб...

Әлиаға Тауһиддинә бахыб күлүмсүндү. Мамлејев дә өтәри күлүмсүндү, амма һеч нә демәди. Дуруб пәнчәрәјә тәрәф кедә-кедә көјнәјинин јахасыны ачды. Тәмиз һаваны ачкөзлүклә удуб, алнында пучурланан тәри биләјилә силди. Һәр ики әлини ачыг пәнчәрәјә дирәјиб Күр чајына баха-баха дүшүнүрдү. Көзү гејри-ихтијари сол әлинин шәһадәт бармағы үстүндә зорла сечилән хала саташды. Бу зәриф хал онда анаданкәлмә иди. Ушаг вахты бир дәфә анасындан сорушмушду: — Ана, бу нә гарады белә? Нә гәдәр јујурам, кетмир...

Анасы онун гызылы сачларыны сығаллаја-сығаллаја:

— Оғлум, — демишди, — бу уғур халыды, демәк сән һара, нә мәгсәдлә күзар салсан, уғурун хејир олачаг.

Илләр кечди, Тауһиддин бөјүдү. Нә хал әлиндән силинди, нә дә ананын сөзләрини унутду. Һәр дәфә халы көрәндә ананын мә'сум чөһрәси көзү өнүнә кәләр, хејир-дуасы ешидиләрди. Амма ағлы кәсәндән һеч вахт бу сөзләри сынамамышды. Дејирләр ана дуасы адамы һәр бәладан һифз едәр. О һәлә Оренбург һәрби-ибтидаи мәктәбиндә охујанда итирдији анасыны инди хатырлајыб көврәлди.

Әлиаға јахынлашыб онунла чийин-чийинә дурду. Тауһиддин бахышларыны Күрүн тамашасындан ајырмадан:

— Әлиаға, — деди, — ағлын нә кәсир, мәнә ичазә верәчәкләрми мәктәб ачмаға?

— Верәчәкләр, мүтләг верәчәкләр, — дејә Әлиаға инамла билдирди.

— Нә вахт? Артыг дөрд илдән чохдур ки, көзүм јолда, гулағым сәсәдир. Һардан, нәјә әсасән белә инамла данышырсан?

— Билирсән, әввәлә ә'лаһәзрәт императорун әмри вар ки, Русија әразисиндә јашајан хырда халгларын ушагла-

рындан дөвләт гуллугчулары, мә'мурлар һазырламаг үчүн гәза мәркәзләриндә јени мүлки вә һәрби мәктәбләр ачылсын. Бир дә ки, нечә илдир Мирзә Фәтәли, Мәммәдаға Вакилов, Мирзә Һүсејн сонра бизим бир елоғлу вар, Тифлис кимназијасында дәрс дејир — Рәһим бәј Рәһимов — чалышырлар ки, мүсәлман әјаләтләриндә мәктәбләрин сајы артсын. Бу барәдә Мирзә Фәтәли дәнә-дәнә Сәрдарлыға рәсми мәктубла мүрачиәт едиб. Һәтта онун көзәл бир фикри вар ки, мүсәлман ушаглары үчүн мәктәбләри Шәкидә, Кәнчәдә, Бақыда јох, христиан јашајан јердә ачмаг лазымдыр. Она көрә ки, молла вә ахундлар имкан вермәзләр мүсәлман шәһәриндә јени типли мәктәбин биһа тутмагына. О, сүбут едир ки, истәр-истәмәз руһаниләрин мәңфи тә'сири мәктәби инкишаф етмәјә гојмајачаг.

— Бу, доғрудан, чох ағыллы фикирдир, — дејә Тауһиддин онун сөзүнү тәсдиг етди.

— Һазырда бизим Шамахыда, Нахчыванда, Шуша вә Кәнчәдә рус дилиндә ибтидаи тәһсил мәктәбләри вар. Амма Мирзә Фәтәли онларын һеч биринин фәалијәтиндән разы дејил. Бу мәктәбләрдә рус дилиндән чох фарс дилинә вә дини тәдрисә јер верилир. Балаларымыз Азәрбајчан дилиндә нә охујур, нә јазыр, нә дә тарихимизи өјрәннрләр. Бунунла да чар һөкүмәти руслашдырма сијасәтини һәјата кечирир.

* *
*

Бир нечә күн сонра Гафгаз Тәһсил Даирәсинә кәлән Тауһиддин Мамлејева шад хәбәр вердиләр. Она дедиләр ки, шурада мәсәләјә бахылды, попечител сизә Шыхлыда јох, Салаһлыда мәктәб ачмаг үчүн артыг гәрары тәсдиг едиб.

— Мән әризәмдә мәктәбин ачылмаг јерини Шыхлыда көстәрмишәм, бәс нијә Салаһлы олду?

Попечител арыг чәнәсиндәки сејрәк саггалына әл кәздириб:

— Чаным, Педагожи Шурада Сәрдарлығын нүмајәндәси чәнаб Желиховски белә мәсләһәт билди. Һамы да онунла разылашды. Она көрә ки, Салаһлы гәрјә мәркәзидир. Ораја әтраф кәндләрдән ушаг јығмаг асандыр, Шыхлы исә учгардыр. Бир дә ки, бунун мәтләбә нә дәхли? Сизин мәктәб ачмаг арзунуз јеринә јетирилиб. Севинмәк әвәзинә һәлә бир суал да верирсиниз? Мәнчә, бу, сизин хејринизәдир. Бујурун, бу да гәрарын сурәти.

Мамлејев гәрары алыб тәшәккүр етди. Гәрарда деји-

лирди ки, 1874-чү ил эрзиндә ашагыдакы шәхсләрин хусу-си мәктәб ачмаг мәсәләсинә бахылмыш вә белә мәктәбләрин ачылмасына ичазә верилмишдир:

Кәнд мүәллими Тауһиддин Мамлејевә, һәм бу, һәм дә өтраф кәндләрде рус савадыны јажмаг мәгсәдилә Газах гәзасынын Салаһлы кәндиндә ибтидаи рус-мүсәлман мәктәби ачмаг вә мәктәбин илк тә'сиси үчүн дәвләт тәрәфиндән бирдәфәлик үч јүз манат вәсаит ајырмаг.

Лакин мәсәлә јенә узанды. Неверовун хәстәләниб Петербурга мүәлаичәјә кетмәси, Гафгаз Маариф Сәрдарлыгында бә'зи адамларын Мамлејевә шүбһәли бир адам кими бахмагы, идарә сүрүндүрмәчилији... Салаһлыда дүн-јәви тәһсил мәктәбинин әсасыны гојмаг јалныз 1875-чи ил январын 2-дә Тауһиддинә мүјәссәр олду.

1877-чи ил январын 4-дә «Әкинчи» гәзети севинчлә јазырды:

«Кәнчә губернијасынын Салаһлы гәрјәсиндә бир Казан шәһәрли мүсәлман ушаглары үчүн мәктәбхана ачыб онлар рус дили охудар».

Бу, Гафгазда фәалијјәтә башлајан илк рус-Азәрбајҗан мәктәби иди.

ИЛК БУРАХЫЛЫШ

Мәнә билик верән шәхсә гул кими пәрәстиш едирәм.
Бир әрәб мүтәфәккиринин дедикләриндән.

Салаһлыда Газах саһә мүвәккили үчүн тикилмиш бинанын алты отагындан бири јашамаг үчүн Тауһиддинин ихтијарына верилмишди. Галан беш отагда узаг дағ кәндләриндән кәлән ушаглар күндүзләр дәрәс кечир, ахшамлар исә галырдылар. Бу отаглар Азәрбајҗанда ханлыглар ләғв едилиб комендантлыг үсул-идарәси јарадыланда Јелизаветпол губернаторунун сәрәнчамына әсасән Салаһлы Нәсиб хозејнин хәрчи илә тикилмишди.

Чар мә'мурлары онлара бојун әјиб, табе олмаг истәмәјән ханларын, бәј вә ағаларын һугугларыны мәнһудлашдырмаг үчүн комендантлыг јаратдылар. Лакин халгын күзәраныны јакшылашдырмаг әвәзинә, өзләринә сәрвәт јыған комендантлар инзибати вәзифәләри белә сатырдылар. Бу вәзифәләрә гојулан шәхсләр гејри-мүсәлман олдугларындан јерли әһалинин нә дининә һөрмәт едир, нә дә ди-

лини билирдиләр. Һәтта тој вә јас мәрасими кечирән аиләдән, ев тикән, ја да тә'мир едәнләрдән дә рүшвәт алырдылар. Онлар рәнчбәрләрдән истәдикләри гәдәр верки топлајыр, аға вә бәјләрдән, ири торпаг саһибкарларындан һәдијјә-рүшвәт јығырдылар.

Кәндлиләрин фәрјады көјә бүләнд олмушду. Ихтијар саһиби олан муrowлар, наибләр дәрәбәјлик едиб рәнчбәрин алтындан палазыны белә чәкиб апарырды. Ганун кешикчиләриндән үз дөндәрән әһали хан әјҗамына, бәјлик дөврүнә «мин шүкүр», — дејиб, о күнләри арзулајырдылар:

Вилајәтдә урус олуб ихтијар,
Ејләјиб бир бина, јохду көрән кар;
Тамам ишләр олуб чаһилә базар,
Һејф бу вилајәт, һејһатү һејһат!

Кишиләр вар иди хан әјҗамында,
Әјләшмишди һәр кәс өз мәгамында;
Беш јүз нәф олурду һәр кәламында,
Һанда иди онда белә һәшарат?!

Полис вә мә'мурлар јерли әһалијә чисмани чәза верирдиләр. Өлкәдә рүшвәт, суи-гәсд, оғурлуг һәддини ашмышды. Ағыр веркидән имтина едәнләри, зоракылыға табе олмаг истәмәјәни «дикбаш феодал» адландырыб, мәнкәмәсиз бирбаша Сибирә сүркүн едирдиләр.

Мајор Мустафа аға Ариф Шыхлински, Исабәј Кубински вә шәмшәддинли Нәсиб Султан кими дәјәнәтли оғулар бу илләрдә Сибирә сүркүн олундулар. Онлар дн-јари-гүрбәтдә «Вәтән», — дејә-дејә көзләри кирјан өлдүләр.

Намә јаздым јәрә бәди-сәбадән,
Дәрди-дилим изһар етдим һәвадән.
Дүшмүшәм аварә елдән-обадан,
Итиришәм ханиманлар, ағларам!²

Һәмин илләрдә (1830-чу илләрин сону — Ш. Н.) Азәрбајҗанда олан чар мә'муру граф И. И. Василчиков император I Николаја кәндәрдији шикајәт әризәсиндә халгын ағыр күзәранынын шаһиди кими јазырды: «Әһалинин үзәринә гојулан бәләдијјә веркиләри о гәдәр чохдур ки, онлардан јаха гуртармаг, демәк олар, мүмкүн дејилдир; һәм дә веркинин тә'јин олунмасы вә топланмасында мүәјјән

¹ Ше'р Баба бәј Шакириндир.

² Бәнд Мустафа аға Ариф Шыхлинскининдир.

бир гајда јохдур вә һәр шеј тамамилә комендантын ирадәсиндән асылыдыр».

Бу мәктубдан сонра императорун хүсуси кәстәриши илә Загафгазијаны тәфтиш етмәк үчүн сенатор П. И. Кутажсов вә Ј. И. Мечниковдан ибарәт хүсуси комиссия кәлди. Гарабағы јохладыгдан сонра һәрби Даирә рәиси кнјаз Валериан Григорјевич Мәдәтовун фәалијјәти барәдә јазырдылар:

«Һөкүмәтин она кәстәрдији е'тимаддан суи-истифадә едир. Өзкәсинин мүлкијјәтини зәбт едир. Гагг вермәдән әһалијә хүсуси ишләр көрдүрүр. Башгаларынын адындан сахта кағызлар тәртиб едир вә гәбирүстү абидәләри дағымәг дәрәчәсинә чатан кинли бир адамдыр...

...Үмумијјәтлә, баш приставлар хошладыглары адамлар ағалыг рүтбәси верирләр. Доландырмагдан өтрү кәндләри бу ағалара һәвалә едирләр, бүтүн ишләр бунларын әлиндәдир. Әһалијә ағыр чәза верирләр, малыны вә јерини әлиндән алырлар вә өзләрини дөјүрләр, веркини бир нечә дәфә артыг јығырлар. Хәзинәјә чатаны верирләр, амма артыг галаныны өзләри көтүрүрләр. Кәндлиләрин мәһсулларындан өзләринә пәј чыхырлар. Бүтүн ишләр комендантын өзүнүн сәләһијјәтинә бағлыдыр».

Бу дәһшәтләрин шаһиди гарабағлы шаир Баба бәј Шакир исә јазырды:

Бу нә губернатор, бу нечә сәрдар?!
Дағлыб вилајәт олду тар-мар;
Чәлләнибди рүшвәтә муровлар,
Хәлгин иши аһу-әфғана дөнүб.

Јухарыларә кедән минләрлә наразылыг әризәси вә мүфәттиш-сенатор П. И. Кутажсовун вә Ј. И. Мечниковун императора рәсми лајиһә-мәктублары комендантлыг үсулидарәсини 1840-чы ил апрелин 10-да ләғв етди.

Газәх саһә мүвәккили үчүн тикилән бина бош галмышды. Бина тикилиб гуртарһагуртарда комендантлыг ләғв олунду. 1875-чи илдә һәмин бина Салаһлыда ачылан рус-Азәрбајчан мәктәбинин гисмәтинә дүшдү.

Һәмин ил гәзанын бир нечә кәндини кәзән Јелизаветпол губернаторунун Салаһлы гәрјәсинин јери вә әһалиси даһа чох хошуна кәлмишди. Күрүн сағ саһили боју салынмыш сәккиз јүз евли гәрјәдә он сәккиз дүкан, једди дәјирман, ики мәсчид, үч дәмирчихана вә ики дини мәктәблә јанашы јени ачылмыш дүнјәви тәһсил мәктәби дә фәалијјәт кәстә-

рирди. Беш мин әһалинин әксәријјәтинин зијалы олдуғуну жәрән губернаторун бураны гәза мәркәзи еләмәк фикри дә варды. Ағсагал Пәнаһ аға Вәкилова о, хүсуси һөрмәт бәсләјирди. Гуллугла әлагәдар Тифлисә, Сәрдарын јанына кәдиб-кәләндә мүтләг она гонаг дүшәр, биркә Гарајазыда габан овуна да чыхардылар. Сач-сағгалы ағарса да, Пәнаһ аға нә јеришини, нә дә һәфизәсини итирмәмишди.

Гафгазы өјрәнән јазычы-сәјјаһ Б. Виниаминов һәмин илдә Тифлисдә оlanda губернаторла көрүшдү. Ону өзү илә Јелизаветпола апаран губернатор јолүстү Салаһлыда дајаныб досту Пәнаһ ағанын гонағы олду. Икичә күн гонаг галан јазычы-сәјјаһ салаһлыларын нағыл демәјинә, әфсанә сөјләмәјинә, ше'р вә нәғмә охумаларына вурулду. Губернатордан үзрәһлыг едиб, һеч олмаса, он күн галмаға ичазә истәди...

Инди Тауһиддин Б. Виниаминовун Тифлисдә чыхан «Салаһлы кәнди вә һәмин кәнддә јазылмыш татар нағыллары» фәслини мүталиә едирди. Кечәдән хејли кечсә дә, Тауһиддин Мамлејев охумагдан дојмурду. Әлиағанын күчбәлә илә тапыб кәндәрдији китабы о, гара чырағын ишығында һәвәслә мүталиә едирди. Китабдакы нағылын, бајаты вә ел сөзләринин әксәријјәти һачы Өмәр Абдыоғлунун, Абдулла аға Әфәндијевин вә Пәнаһ аға Вәкиловун јаддашындан јазылмышды.

Һәр үчүнүн дә мәктәбә хүсуси рәғбәти вә гајғысы варды. Пәнаһ аға мәктәбә мадди чәһәтдән даһа чох көмәк кәстәрирди. О, јазы ләвазиматы алып, дәрсликләрдән корлуг чәкән ушағларә өз хәрчи илә китаб алып верирди. Һәр ил мәктәбин гаршысына јығылан одун тајасыны онун рәијјәтләри Гарајазы мешәсиндән доғрајыб кәтирәрди. Хејрхәһ Пәнаһ аға мәктәбин тә'мир ишләрини дә өз бојнуна көтүрмүшдү. Тез-тез мәктәбә баш чәкән бу нурани гочаны ушағлар ата кими севирдиләр. О өз баласы гәдәр истәдији шакирдләри охшајанда бу сөзләри тәкрат етмәји хошлајырды: «Маарифсиз милләт јашамаз. Мәктәб бир барлы ағачдыр, мејвәси ширин шәкәр тәк. Бу барлы ағачы елә бәсләјин ки, сиздән сонра кәләнләр дә пәј көтүрә билсин».

Мәктәбә чан јандыран, кәнчләрин дүнјәви елмләри јахшы мәнимсәјиб халгына фәјдалы бир шәхс олмасы үчүн әлиндән кәлән көмәји едән Абдулла аға Әфәндијев Тауһиддинә дајаг олмушду. О, Азәрбајчан дилиндән вә шәриәтдән дәрәс дәјирди. Сон дәрәчә чидди олан Абдулла аға рәијјәтлә рәијјәт кими данышар, онларын һалына јаныб жөмәјини әсиркәмәзди. Узаг дағ кәндләриндән охумаға

кәлән шакирдләре һәм ишә нәзарәт едәр, зәиф оланлары каһ өзү өжрәдәр, каһ да јахшы охујанлара тапшырарды.

Илк бурахылыш үчүн дә Абдулла аға тәклиф етди ки, Тәһсил Даирәсиндән бир нәфәр чағыраг, гој кәлиб биздә тәдрисин дүзкүн гојулуб-гојулмамаасыны јохласын. Бәлкә тутдуғумуз јол сәһвди...

Мүәллимләрдән бири е'тираз етди:

— Лазым дејил, — деди, — ахы, демәзләрми ки, сизә програм вермишик, онунла да дәрсинизи дејин, вәссалам.

— Мәнчә бурахылыш имтаһанларында бир нәфәр рәсми шәхс иштирак етсә јахшы олар, гој ушагларын мәним-сәмә габилијјәтиндән һали олсун. Педагожи шурада да бизим мәктәб һаггында јахшы-јаман фикрини дејәр. Вахт-кән һарда, нәдә сәһв етдијимизи биләрик.

Сақитчә онлара гулаг асан Тауһиддин өз фикрини гәти билдирди:

— Абдулла аға дүз дејир, чағырсаг јахшыдыр. Һәлә имтаһанлара ијирми күндән чох вар. Индидән рәсми мәктуб һазырлајыб кәндәрәчәм. Ја кәлиб бизи говарлар, ја да «чох сағ ол» дејәрләр.

* *
*

Салаһлынын јастыбел тәпәләри јашыл дона бүрүнмүшдү. Күр ғырағы дүзәнкаһларда, Сәдәфли бичәнәјиндә от бир ғырышы аддамышды. Априлин орталарында олан күчлү јағышлардан сонра о тај Гарајазыдакы талаларда да от пүскүрүб галхмышды. Ијдәлијин, Бабачан булағынын сују да артмышды. Кафтарлы дәрәсиндән, Нарлы гаждан кечәнләр ијдәликләрин әтриндән мәст олурду. Сон күнләрин исти һавасы, ғызмар күнәши ели јајлаға тәрпәтмишди. Һәр күн јајлаға бир тајфа көчүрдү. Јүкүнү габғарыб, бу күн-сабаһ тәрпәнмәк үмидилә кәнддә галан анчаг ушаглары мәктәбдә охујан тајфалар иди.

Априлин сон күнләриндә Гафгаз Тәһсил Даирәсинин мүфәттиши Желиховски кәлди. Тауһиддин Мамлејевлә көһнә таныш кими көрүшүб, мүәллимләрлә ајрыча сөһбәт етди. Онларын педагожи фәалијјәти, дүнја көрүшләри барәдә һеч нә демәди. Амма давранышында вә хош сима-сында разылыг әләмәти варды.

Синиф отагларына ики чәркә әлдәгајырма узун столлар гојулмушду. Көтүкләр доғраныб отурачаг дүзәлдилмишди. Синифдә лөвһә, бир дә «рус империјасынын әразиси»

хәритәси олмасајды, адам бураны јемәкхана зәнн едә биләрди.

Мүфәттиш ичәри кирән кими ушаглар ајаға дурдулар. Абдулла аға әлиндәки дәфтәри журналын үстүнә гојуб кичик мүгәддимә илә онун кәлишинин сәбәби һаггында мә'лумат верди. Ушаглар арасына зәиф бир пычылдашма дүшдүјүнү көрүб:

— Сақит олун, — деди, — артыг тәлаша дүшмәк кечдир. Мүфәттиш чәнабларынын мәгсәди сизи дара чәкмәк дејил, имтаһан еләмәкдир. Әкәр сизләрдән кимсә зәиф чаваб верәрсә, ја да охумаг, јазмаг һаггында анлајышы олмәзсә, онда күнаһ сиздә дејил, биз мүәллимләрдәдир. Демәк, бу мүддәт әрзиндә биз сизә һеч нә өжрәдә билмәмишик.

Желиховски дөзә билмәјиб:

— Чәнаб мүәллим, ушаглары наһаг горхудурсунуз, — деди, — гој онлар мәни дә сизин кими өз мүәллимнә һесаб етсинләр. Биз садәчә олараг кечиләнләри тәкрат едәчәјик. Әлбәттә, һамысыны јох, бә'зи мүһүм тарихи һадисәләри, вурма-чыхма әмәлијјатларыны вә саирәни — үзүнү орта чәркәдә әјләшән шакирдә тутуб, бармағыны она тушлады — лүтфән, ичәзәнизлә бу гара көзлү оғлумдан сорушмаг истәјирәм ки, илк рус-түрк мүһарибәси нә вахт олуб? Јә'ни русларла түркләр илк дәфә нечәнчи илдә дөјүшүбләр, дава едилбәр?

Мүфәттиш кәнд ибтидаи мәктәбиндә олдуғуну јахшы билдијинә көрә суалы лап садә сөзләрлә изаһ етди. Ушаглар исә көзалты бир-бирләринә бахыр, мүфәттишин... «мәркәздән кәләнин» хош рәфтарына, ширин данышығына тәәччүб едирдиләр.

Гара көзлү оғлан ајаға дуруб:

— Түркләр һәлә он сәккизинчи әсрин әввәлләриндә Хәзәр вә Гара дәнизин саһилләриндәки ганунн торпагларына саһиб олмаг истәјирдиләр. Гарабағын ермәни мәликләри хусуси мәктубла мүрачидәт едиб бу торпаглары тутмаг үчүн I Пјотру Гафгаз чағырырдылар. Түркләр 1720-чи илдә Русија илә бағладыглары сазиши поздулар. Гәрби Авропа дөвләтләри, хусусилә, инкилисләр Султан Түркијәсинә арха дуруб 1723-чү илдә онун Гафгаз кәлмәсини сүр'әтләндирдиләр. I Пјотрун сәрәнчамы вә ермәниләрин фитвасы илә рус гошунлары Гафгаз кәлди. Хәзәр саһили вилајәтләр Рус империјасына илһаг едилди.

— Нәјә көрә, мүһарибәнин сәбәби нә иди? — оғлум, — дејиб, бахышларыны ондан јајындырды ки, ушаг сыхылмасын.

— Һәр ики тәрәфин мәгсәди бол-бәрәкәтли, игтисади вә стратежи чәһәтдән бөјүк әһәмијјәтә малик Гафгаз торпагларыны зәбт етмәк иди.

Дохсан јашлы бабам дејир ки, сарыбаш рус чарынын мәгсәди ермәниләрә көмәк етмәк, Гарабаг торпагыны биздән алыб онлара вермәк иди. Хәзәрсаһили вилајәтләри әлә кечирдикдән сонра I Пјотрун фикри белә иди: бу јерләрдән бүтүн азәрбајчанлылары сүркүн етмәк, ораја ермәни киши вә чаванларыны көчүрмәк, онлары рус гызлары илә евләндирмәк.¹ О, бу јолла Хәзәр саһилиндә мөһкәмләnmәк истәјирди. Русларын Хәзәрсаһили вилајәтләрә чатмасы илә Гарабагда, Ширванда үсјанлар галхды. Тәбриз, Нахчыван, Кәнчә вә Газахда әрзаг гытлыгы башланды. Һәмин илләрдә бизим өлкәдә олмуш Иран сәјјаһы Мәһәммәд Әли Хәзани јазыр ки, вахтилә издиһамлы вә зәнкин олан бу өлкәни о таныја билмирди. Онун дедијинә көрә, Тәбриз вә онун әјаләтләри талан едилмиш, лап әһалисиз галмышды.

— Чох ә'ла, чох пакизә. Инди ичазә вер, сәнин чавабындакы бир гүсуру өзүнә дејим, јолдашларын да шаһид олсунлар. Сәнә јеканә ирадым билирсән нәдән ибарәтдир? Ахы, мән сәнин кимлијини билмәдим. Нә өз адыны, нә атанын, нә дә фамилијаны демәдин. Һәрчәнд мүәллимләрин сәни јахшы таныјыр вә јәгин ки, һәр дөфә дәрс данышанда да сән онлара өзүнү тәгдим етмирсән. Бәс мән, ахы, мән сизин үчүн јад адамам, нечә дејәрләр, јени адамам.

Арыг, гаракөзлү оғлан пул кими гызарды, башыны ашағы салыб:

— Мәммәдаға Исмајыл оғлу Шыхлински, — деди.

Мүфәттиш пөртмүш шакирдин јанына кәлди, әлини узадыб онун алнына төкүлмүш кәкилини, көдәк гырхылмыш телини сығаллады. Гајғыкешликлә:

— Мәнә белә кәлир инчимәјәчәксән, биз дост кими, атабала кими ачыг данышдыг. Әслиндә, бу сәнин тәгсирин дејил, — үзүнү мүәллимләрә тәрәф тутду. — Мүәллим чәнабларынын кұнаһыдыр ки, сәнә индијәдәк бу әдәб гајдасыны өјрәтмәјибләр.

Мүәллимләрдән кимсә:

— Кәнд мәктәбидир, — деди, — бағышламаг олар...

О, кери дөнүб:

— Лүтфән адынызы әта един, деди.

Ири сифәтиндә батыг ордлары диггәти даһа чох чәлбәдән, арыг узунбојлу мүәллим ајаға дуруб:

— Кәримаға, — дејә еһтијатла чаваб верди.

Мүфәттиш шәһадәт бармагыны ачыб һавада ојнатды, дәриндән көкс өтүрдү, сәрт вә өткәм сәслә:

— Хејр, чәнаб Кәримаға мүәллим, — деди. — Мәктәб үчүн шәһәрдә дә бир ганун вар, кәндлә дә. Рус империјасынын һәр јериндә ејни тә'лим-тәрбијә үзрә дәрс кечирилир. Тәәччүблүдүр ки, сиз өз мәктәбинизә нијә белә бармагарасы бахырсыныз? Чох-чох тәвәгге едирәм, белә данышмајын, өзү дә ушагларын һүзурунда.

Һәлә дә ајаг үстә дајанан чајдаг мүәллим:

— Бағышлајын, — деди, — кұнаһкарам, чәнаб мүфәттиш...

— Аһа, һеч кәрәк дејилди, — дејиб зорла күлүмсүндү. — Мәкәр бу кәрәкми иди, бајаг дедим ки, ушаглар вар бурда, нә исә, сонраја галсын...

Мүфәттишин фикри дағылды. Елә бил одла-су арасында галмышды. Бу јерсиз сөһбәт аз да олса онун кефинә соған доғрады. Јенидән Мәммәдағаја мүрачиәт етди:

— Сәни ајаг үстә сахладығым үчүн кұнаһымдан кечәрсән, — деди, — сәнинлә гыса бир сөһбәтим дә вар. — О, ушағы карыхдырмамаг үчүн «суалым» — демәди. — Оғлум, әкәр сәндән сорушсам ки, мәктәбинизин бағчасында он сәккиз ушаг ишләјирди. Һәр үч ушаға ики бел верилиб. Ушагларын чәми нечә бели варды?

Мәммәдаға көзүнү бир нөгтәјә дикиб, додагларыны сүр'әтлә тәрпәтди. Һәјәчандан јанларына салдығы әлләри дә титрәјирди. Удгунуб, пөртмүш алныны овчунун далы илә силди. Инамла:

— Ушагларын, — деди, — он ики бели варды.

— Дүздүр, чох көзәл, чох пакизә. Инди изаһ ет, көрүм, нечә тапдын?

— Чәнаб мүфәттиш, он сәккизи бөлдүм үчә, еләди алты, сонра алтыны вурдум икијә. О да еләди он ики.

Желиховски кери дөнүб хош тәбәссүмлә мүәллимләрә бахды. Чавабындан разы галдығы оғлана јанашыб әлини онун чијнинә гојду.

— Елм, — деди, — оғлум, бүтүн гылынчлардан ити вә кәсәрлидир. Инсанын елми варса, о, һәјәтда һеч вахт ачиз галмаз. Ағыллы адам елм өјрәнәр, ахмаг вар-дөвләт топлајар. Вахт кәләр о мин бир әзијјәтлә јығылан дөвләтин башына бир гәза кәләр: гәфил јанғындан мәнһ олар, ја сел кәлиб апарар, ја да өвлад фәрсиз олуб, ону дағыдар, итирәр. Амма елм, билик елә бир дөвләтдир ки, ону нә

¹ Бу барәдә I Пјотрун хусуси вәсијјәтләри вар (Ред.).

итирмәк олар, нә оғурламаг. Бүтүн заманларда онун гәдир-гәймәти билиниб, јенә дә билинәчәк. Сән ки, бу јашда, аз мүддәтдә бу билији газанмысан, кәләчәкдә һәјатын јолларында һеч вахт бүдрәмәјәчәксән вә мәним јәгинимдир ки, бу билији итирмәјәчәксән, даһа да артырачагсан, — мүәллимләрә мүрачиәтлә: — Мән илк дәфәдир ки, ушағы бу гәдәр тәрифләјирәм. Дүзү, өзүмү сахлаја билмәдим. Һагг үчүн демәк кәрәк, шакирд Мәммәдаға Шыхлински буна лајигдир. Арзу едирәм ки, о, милләтинин маариф үфүгүндә ән парлаг улдузлардан бири олсун, — дејиб дәриндән синәдолусу нәфәс алды. Санки үрәјини бошалтдығына өзү дә севинирди.

— Инди исә сизә үмуми бир суалла мүрачиәт етмәк истәрдим, — дејән мүфәттиш Желиховски кәлиб синфин тән ортасында дајанды. — Јәгин ки, мүәллимләриниз сизә өз обанызын тарихи һаггында гыса да олса мәлүмат вериб, онун гәдим бир јашајыш мәскәни олдуғуну данышыблар. Өтәри дә олса, ичазәнислә бир факты нәзәринизә чатдырмаг истәрдим. Бу күнләрдә јеничә чапдан чыхмыш бир китаб әлимә дүшмүшдү. Орада јазылырды ки, сон заманлар алимләрин апардыглары археоложи газынтылар кәстәрир ки, һәлә ерамыздан әввәл бешинчи минилликдә бура — Газак торпағы гәдим јашајыш мәскәни олмушдур.

Шүбһәсиз ки, гәдим Шамаһыда, Кәнчәдә, Нахчыван вә Губада, Гарабағда олдуғу кими, бурда да икид оғулар, јенилмәз гәһрәманлар олуб. — Мүфәттиш керижә ганрылыб мүәллимләрә — Помпејин Азәрбајчана кәлишиндән бир мәлүмат вермисинизми ушаглара? — сорушду.

— Ону ана дилини тәдрис едән Абдулла аға Әфәндијев чәнабларындан сорушун, о, даһа јахшы биләр. — Тауһиддин чаваб верди.

Абдулла аға:

— Бәли, әлбәттә, аз да олса мәлүматлары вар.

— Онда белә бир суал: илк дәфә Гнеј Помпеј Азәрбајчана нә вахт кәлиб? Бу вахт Азәрбајчанда һөкмдар ким олуб?

Синифдә там сүкут јаранды. Һеч кәс чәсарәт етмирди чаваб вермәјә. Абдулла аға үрәк дөјүнтүсү илә синфә көз кәздирди. О, даһа јахшы охујан ушагларын үзүнә диггәтлә бахды. Онун бахышлары дејирди ки, үмидимиз сизәдир, бизи һөрмәтли гонаг јанында рүсвај етмәјин. Абдулла ағанын сәрт вә диггәтли бахышлары јанашы әјләшән Нәсиб аға Гајыбовда, каһ да Фәрһад Гулуоғлунда дајанырды. О һәр икисинин јаддашына архајын иди. Гулуоғлу һеч јердә охумаса да, күчлү һафизәјә малик иди. Инчә дәрәсинин

боғазындакы Асланбәјли кәндиндән иди. Мүәллимләр зарафатла дејирдиләр ки, бу инчәли баласынын башында јапышган вар, нә атырсан, ағзындан нә чыхыр, јапышыр.

Нәсибаға исә јахшы мүталиәјә малик иди, зијалы аиләдә бөјүјүрдү. О, Салаһлы руһани мәктәбини битирдикдән сонра тәһсилени бурда давам етдирирди.

Кечән һәр дәгигә Абдулла ағанын үрәјинә јүк олурду. Ону јандыран бу барәдә ушаглара тәфсилаты илә данышмағы иди. О, дөзә билмәјиб, Желиховскинин гулағына пычылдады:

— Чәнаб мүфәттиш, — деди, — ичазә верин бир кәлмә ишләдим, һәм ин кәлмә ушагларын јаддашына көмәк олсун. Тәвәгге едирәм, елә фикирләшмәјин ки, ушагларымыз зәиф олдуғуна көрә онлара көмәк едирәм. Хәјр, һа...

Мүфәттиш исә бәркдән:

— Бујурун, — деди, — лүтфән, аллаһ хатиринә...

Абдулла аға ушаглара мүрачиәтлә:

— Мәкәр Қамбизена чөлүндәки әһвалаты хатырламырсыныз?

Онда Фәрһад Гулуоғлу илә Нәсиб ағанын әли гоша галхды. Синифдә сүрәтли бир пычылты кәзди, тез дә кәсилди. Јаваш-јаваш ушагларын һамысы әл галдырды. Мүфәттиш шәһадәт бармағыны, әлини илк дәфә галдыран Фәрһад Гулуоғлуна тушлајыб:

— Бујурун, көрәк, — деди, — бу суал һаггында нә чох дүшүндүнүз?

Ајаға дуран Фәрһад деди:

— Помпеј миладдан әввәл 66-чы илдә азәрбајчанлыларла бағладығы сүлһ мүгавиләсини позду. Гәфләтән һучум етди. О, Азәрбајчана бирбаша кәлмәди. Индики Абастумани вә Гаракилсә шәһәрләри олан јердән кечиб Диличан вә Ағстафа әразиләринә чатды. Рома гошунлары һәлә бу јерләрә чатмамыш бизим халгын икид оғулары Күр чајынын саһилләрини мөһкәм бир истәһкама чевирмишдиләр. Амма ромалылар Күр чајынын башга јердән кечиб, Қамбизена чөлүндә Азәрбајчан гошунлары илә габаглашдылар. Бу дүзәнкаһа инди Гарајазы дејирләр. Гарајазынын отсуз вә сусуз дүзәнкаһындан кечән ромалылар бөјүк чәтинлијә раст кәлдиләр. Лекионлар Помпејин тапшырығы илә он мин тулуг су көтүрмүшдүләр.

Сәлнамәчиләр јазырлар ки, Гарајазы дүзүндә Помпеј лекионлары ики нәфәр азәрбајчанлы кәндлини әсир тутурлар. Онлар әсирләри бир бәләдчи кими габагларына салыб јахын јолун кәстәрилмәсини тәләб едирләр. Вәтәнпәрвәр «әсирләр» өз һөкмдарларына верилән анды поэмајыб сөз-

ләрində мөһкәм дурурлар. Онлар Помпеј ордусуну чашдырыб тамам башга сәмтә апарырлар. Орду күчлү туфана дүшүб пәрән-пәрән олур. Әсирләр гачыб чанларыны гуртарырлар.

Азәрбајчан һөкмдары Оројз вә онун сәркәрдә гардашы Козис онлары мұкафатландырыр.

* *
*

Мүфәттиш мүәллимләрлә биркә чөлә чыханда мәктәбин һәјәтиндә хејли адам көрүб тәәччүблә:

— Бу нә чамаатдыр, — деди, — атлы-фәјтонлу дајаныблар, — зарафатла, — мөкәр бунлар да имтаһан вермәјә кәлибләр?

Тауһиддин Мамлејев деди:

— Чәнаб мүфәттиш, бунлар шакирдләрин ата-анасы, гоһум-гардашларыдыр. Узаг дағ кәндләриндән кәлибләр, бу кәнддән оланлар да вар. Бу күн сон имтаһан олдуғуну билирләр, она көрә кәлибләр ки, ушағларыны көтүрүб апарсынлар. Биз тәвәгге етдик ки, јајлаға бир нечә күн кеч көчсүнләр. Сағ олсунлар, сөзүмүзү јерә салмадылар. Бунларын һәр бири ушағынын охумасы үчүн һансы күзәштә десән һазырдырлар.

Ата-аналарын, хүсусилә дағ кәндиндән олан ајағы чарығлы, башы дәри папағлы чобанын, рәијјәтин мәктәбә белә мараг көстәриб севмәси мүфәттиш Желиховскинин һәдсиз дәрәчәдә хошуна кәлди. Қаш, бунлары идарәләрдә гуру-гуру әјләшән чиновникләрә көстәрмәк имканы олајды. Көрәсән «јухарылар» тәрәгги етмәк истәјән белә бир садә милләтә нијә хор бахырлар, мәктәбләр ачыб онун балаларыны охутмурлар, рәијјәтиндән һәрби гуллуға апармырлар. Кимә лазымдыр, көрәсән, бу јазыг милләтин керә галмағы?

— Рича едирәм, онлара мәним дә адымдан тәшәккүр един. Сағ олсунлар ки, белә һафизәли, тә’лим-тәрбијәли балалар бөјүдүбләр. — Үзүнү чамаата тутуб, — ағалар, — деди, — мән бу күн сизин өвладларынызын савадыны јохлајыб чох мәннун галдым. Сиздән тәвәгге едирәм, һәр кимин оғлу бу мәктәби битирәчәксә, онун кәләчәк тәлеји барәдә фикирләшсин. Сизи инандырырам вә сәмими гәлблә дејирәм ки, бу мәктәбдә охујан һәр шакирд өз јүксәк дәрс мәнимсәмә бачарығы илә вә јахшы дәрракәси илә мәни валәһ етди. Сиз азәрбајчанлыларда мәсәл вар: — Јары јолдан гајытмаг кишилик дејил, бир иши башлама, башла-

дын сона чатдыр. Она көрә дә мәсләһәт билирәм ки, балаларынызын тәһсилени давам етдирәсиниз. Вәтән бу саат белә өвладлара чох-чох мөһтачдыр. Сизә мә’лумдур ки, ә’лаһәзрәт императорун әмрилә Гори шәһәриндә руслар, ермәниләр вә күрчүләр үчүн хүсуси семинарија ачылыб. Дүзү, чәнаб чанишин Азәрбајчан шө’бәсини ачмаға һәлә дә тәрәддүд едир. Она көрә ки, шакирд гытлығындан горхур. Мән бурадан гајыдан кими Гафгаз Тәһсил Даирәсинин Педагожи Шурасында чыхыш едиб дејәчәјәм ки, Горидә Азәрбајчан шө’бәсинин ачылмасы үчүн Салаһлы мәктәби ән јахшы базадыр.

Һәјәтдә дајаныб мүфәттишә диггәтлә гулаг асан валидејнләр папағларыны чыхартдылар, гуршаға гәдәр әјилиб тә’зим етдиләр. «Чох сағ олун, аға, сиздән чох-чох разыјыг, аллаһ бизим уштелләрин дә чаныны сағ еләсин, өмүрләри узун олсун!» — дејиб дуа етдиләр.

* *
*

Мәктәбдән чыхыб үзүјухары мәсчидә тәрәф кедәндә Желиховски јолун јарысында дајанды. Каһ сағына, каһ да солуна бахыб, мүәллимләрә:

— Биз һара кедирик, — деди, — мәним фәјтонуму чағыртдырын кәлсин, мән гајытмалыјам. Даһа мәнлик иш галмајыб...

«Белә тез», — дејә һамы тәәччүб вә тәәссүф етди. Гоча Мәнсур аға бир-ики аддым ирәли кедиб әсасыны јерә ди-рәди, үзүнү гонаға тутуб:

— Чәнаб мүфәттиш, — деди, — һәрчәнд мән нә мүәлли-мәм, нә дә мәктәб директору. Анчаг ағсагал кими сиздән бир тәвәггәм вар. Әввәлә чох сағ олун ки, бизим кәнд мәктәби һаггында белә һәрарәтли сөзләр дединиз вә јахшы фикирдәсиниз.

— Бу һөрмәти-иззәти сизин балалар, мүәллимләр газаныб, Мәнсур аға, онлара тәшәккүр етмәк кәрәк...

— Онлара ајрыча разылығымы билдирәчәјәм. Инсанын иши јахшы гијмәтләндириләндә о, икигат чаныјананлыгла чалышыр вә өмрү боју әмәли нәчиблијә, хејирхаһлыға хидмәт едир. Мән инанырам ки, бизим мүәллимләр бундан сонра да белә чалышачағлар. Инди исә мәтләбим башгадыр, сиз вәзифәдә бөјүксүнүз, мән исә јашда, демәк һардаса һаггым чатыр сизинлә кәлмә кәсмәјә...

— Әлбәттә, әлбәттә, һөрмәтли Мәнсур аға, бу нә сөздүр. Чәнаб директор, Абдулла аға вә чәнаб мүәллимләр,

сизин мектебэ тэмэннасыз көмәжиниз барэдэ мәнә һәр шеји данышыблар.

— Бах, она көрә дә сиздән рича едирәм, бир тикә чөрә-жимизи кәсин. Биз азәрбајчанлыларда мәсәл вар, дејәрләр ки, о евдә гонаг чөрәк кәсмир, орда бәрәкәт олмаз.

— Онда ичазә верин, бир кәлмә илә мән дә арзуму билдирим. — О, жилетинин чибиндән чыхартдығы саатына бахды, — узағы ики саат гонаг дүшә биләрәм. Шәхсән мән Абдулла аға чәнабларынын евинә дүшмәк истәрдим. Чүнки белә бир аличәнаб шәхслә отуруб-дурмағы өзүмә шәрәф санардым. Инчимирсиниз ки, — дөнүб бир-бир мүәллимләрин үзүнә бахды. Намынын үзүндә разылыг нишанәләри көрүб:

— Кедәк, Абдулла аға, — мән сәнин гонағынам, — дејиб онун голундан тутду.

* *
*

Фәјтон галыда һазыр иди. Мүәллимләр көрүшүб мүфәттиши јола салырдылар. Бир оғлан ушағы гача-гача кәлди ки, Тауһиддин мүәллим, Әлиаға әмим кәлди, сизи чағырыр, дејир тез кәлсин, елә инди Тифлисә кетмәлијәм.

Мүфәттиш Тауһиддини фәјтона отурмаға дә'вәт етди.

— Кедәк, сән көрүшәрсән, — деди, — о чәнаб да Тифлисә кедирсә, даһа јахшы, јол јолдашы оларыг.

Фәјтон Мәшәдишәрифли мәнәлләсини кечиб һачы Усуф әфәндинин мәсчиди јанындакы дөнкәни бурулду. Рус-Азәрбајчан мектеби илә мәдрәсәнин арасында сахлады. Әлиаға фәјтонунун јанында дајаныб папирос чәкирди. Тауһиддин гонағыны она тәгдим етди. Өзләри исә гардаш кими өпүшдүләр, көрүшдүләр. Әлиаға дәрһал мәтләбә кечди:

— Кәнчәдән кәлирәм, — деди, — фикирләшдим ки, илк бурахылышыныз мүнәсибәтилә сизи тәбрик едим. Нечә кечди?

— Јахшы олду, мүфәттиш чәнаблары да чох разы галды. Бәс нијә бурада сөһбәт...

— Јох, гардашым, вачиб иш үчүн чағырыблар. Бир дә көрүшүб һалаллашмаг истәдим...

— Мүфәттиш ики «гардашын» сөһбәтинә мүдахилә етмәји нәзакәтсизлик саныб, аста-аста фәјтона тәрәф кетди. Әлиаға һүзүнлү бир сәслә, астадан:

— Мүһарибә башлајыб, — деди, — Русија Түркијәјә мүһарибә е'лан едиб. Болгар халгыны беш јүз иллик түрк

әсарәтиндән гуртармаг истәјирләр. Бизим Муған алајыны да көндәрирләр. Он-он беш күнә чәбһәјә јола дүшүрүк...

— Өзүнү гору, гардашым, — дејиб, — Тауһиддин вар күчү илә Әлиағаны гучаглады.

Әлиаға мүфәттишин онлара тәрәф кәлдијини көрүб астадан Тауһиддинин гулағына:

— Бу хәбәри һәләлик һеч кәсә демә. Сонра өзләри ешидәрләр. Јохса адым гара хәбәрчи галар, — кәдәрлә күлүм-сүндү. — Бәлкә көрүшмәдик, ја гисмәт...

Фәјтонлар далбадал јола дүшдүләр. Тауһиддинин үрәји таб кәтирмәди, гача-гача Сәдәфли бичәнәјинин гашына чыхды, дајаныб онларын архасынча әл еләди. Һәр дәфә көзүнә мүфәттишин фәјтону көрүнәндә гәлби ачылыр, үзү нурланырды. Әлиағанын фәјтону исә елә бил үрәјиндән, бејниндән кечиб кедирди. Зорла көз јашы ичиндә күлүм-сүнүр, Әлиағанын «бәлкә көрүшмәдик» кәлмәләри онун варлығыны титрәдирди...

* *
*

Ики күндән сонра ишә чыхан мүфәттиш Головински күчәсиндәки кабинетиндә отуруб рапорт јазмагла мәшгул иди. О, столунун үстүндәки куб-мүрәккәб габыны долдурду. Назик голлу ејнәјини көзүнә тахыб, дүмаг кағызы өзүнә тәрәф чәкиб јазмаға башлады.

«Гафгаз Тәһсил Даирәсинин Баш попечители Јануарий Михајлович Неверов чәнабларына, Салаһлыдакы «Рус-Азәрбајчан мектеби» һаггында.

ҲЕСАБАТ

«Мәним јохламаларымын нәтичәси олараг сизә мә'лум едирәм ки, һазырда вилајәти-Гафгазда олан јетмиш сәккиз ибтидаи мектеб ичәрисиндә, Салаһлыдакы «Рус-Азәрбајчан мектеби» ән нүмунәви мектебдир. Бу мектебин бир јахшы кејфијјәти дә ондан ибарәтдир ки, орада тәһсил алан шакирдләрин арасында һәр зүмрәдән вар: онлар мүлкәдар, бәј, аға, кәндли вә руһани балаларыдырлар.

Һәтта мектебдә шәриәтдән дәрәс дејән молла Әбдүррәһман Шәрифов өз јеканә оғлу Чәмили моллаханәја дејил, мәнз тәһсилини рус дилиндә верилдији бу мектебә гојмушдур. Һалбуки, онун доғма кәнди Даш Салаһлыда бир, ишләдији Салаһлы кәндиндә исә ики дини мектеби вар.

Һазырда Салаһлы мектебиндә ијирми алты нәфәр ша-

кирд охујур. Чѳнабыныз онларын һѳр бирини Азѳрбајчан вѳ рус диллѳриндѳ охудан, јазыдан, һесаждан, рѳсмхѳтдѳн, шѳриѳт вѳ кимнастикадан имтаһан едиб, синифдѳн-синфѳ кечмѳјѳ ичазѳ верди. Имтаһан вахты ушаглар јѳксѳк сава- да малик олдугларыны там нѳмајиш етдирѳ билдилѳр.

Үч нѳфѳр шакирдин сѳ'јини хѳсусилѳ гејд етмѳк истѳрдим. Онлардан бири Мѳммѳдаґа Шыхлинскидир ки, аґа- лыг нѳслинѳ мѳнсубдур. Икинчиси Нѳсибаґа Гајыбов руһа- ни силкиндѳндир. Үчѳнчѳсѳ Фѳрһад Гуламоғлудур ки, ѳсл-нѳчабѳти рѳијјѳтдир. Бу үч кѳнч ѳз кѳчлѳ һафизѳлѳри илѳ бизи һѳјран етдилѳр. Мѳн сизи там ѳмин едѳ билѳрѳм ки, бу кѳнчлѳр Тифлисдѳки Александрѳјски кимназијасын- да, Горидѳки мѳѳллимлѳр семинаријасында охумаг габи- лијјѳтинѳ маликдирлѳр.

Тѳ'лим вѳ тѳрбијѳнин дѳзкѳн тѳдрисиндѳ кѳнд мѳѳлли- ми, һѳрмѳтли Абдулла аґа ѳфѳндијевин, директор Тауһид- дин Мамлејевин, мѳѳллим һачы ѳмѳр Абдыоғлунун, кѳнч мѳѳллим ѳһмѳдаґа Мустафајевин хѳсуси сѳ'ј вѳ хидмѳтлѳ- рини сиз чѳнаблара билдирмѳји ѳзѳмѳ шѳрѳф һесаб едирѳм.

Салаһлыда мѳѳллим мѳктѳбин дѳшѳнѳн бејни, халгынын јаныб тѳкѳнмѳјѳн тѳмѳннасyz шамыдыр. Зѳннимчѳ Гафгаз ибтидан мѳктѳблѳри арасында јерли мѳсѳлман ѳһалиси тѳрѳфиндѳн бѳјѳк рѳғбѳтлѳ гаршыланан Салаһлы «Рус- Азѳрбајчан мѳктѳби» даһа чох севиндиричи һадисѳдир. Бу мѳктѳбин фѳалијјѳти гѳзада бѳјѳк һѳсн-рѳғбѳт газаныб. Даһа дѳгиг десѳм, бу мѳктѳб Јелизаветпол губернијасынын бир сыра кѳндлѳриндѳ дѳ белѳ мѳктѳблѳрин тѳ'сис едилмѳ- синѳ бѳјѳк зѳмин һазырлаја билѳр. Она кѳрѳ дѳ чѳсарѳт едиб сиз ѳ'лаһѳзрѳтлѳрдѳн тѳвѳгге етмѳк истѳрдим ки, Са- лаһлы кѳнд мѳктѳбинин мѳвѳфѳгијјѳтлѳрини нѳзѳрѳ алыб, ону нѳмунѳви кѳнд мѳктѳблѳри сијаһысына дахил едѳсиниз. Салаһлы кѳнд мѳктѳбинин наилијјѳтлѳри мѳни вадар едир ки, нормал кѳнд мѳктѳблѳриндѳн бир нечѳсини, илк ѳввѳл, Јелизаветпол губернијасында ачмағы сиз ѳ'лаһѳзрѳтлѳр- дѳн хаһиш едим.

Тѳвѳгге едирѳм ки, Јелизаветпол губернијасынын Даг Кѳсѳмѳн, Корус, Чѳбрајыл кѳндлѳриндѳ дѳ белѳ «Рус-Азѳр- бајчан мѳктѳби»нин ачылмасы барѳдѳ мѳсѳлѳ галдыра- сыныз.

Бир мѳһѳм тѳклифи дѳ нѳзѳринизѳ чатдырмаг истѳрдим. Мѳктѳбѳ тез-тез баш чѳкѳн, ону нѳзѳрѳтиндѳ сахлајан Је- лизаветпол губернија рѳиси мѳктѳбин мѳвѳфѳгијјѳтлѳри- ни синиф журналынын гејд јериндѳ изһар етмишдир. Һѳтта јерли ѳһалинин мѳктѳбѳ рѳғбѳтини, рус дилини ѳјрѳнмѳјѳ һѳвѳс вѳ марағыны кѳрѳн губернатор Салаһлы мѳктѳбини

дѳвлѳт мѳктѳбинѳ чевирмѳји, директор Мамлејевѳ хѳзинѳ- дѳн мааш вермѳји вѳ тѳһсили пулсуз етмѳји мѳслѳһѳт кѳ- рѳр. Мѳнчѳ бу тѳклифи тѳчрѳбѳ мѳгсѳдилѳ тѳтбиг етмѳјѳ дѳјѳр.

Даһа бир мѳһѳм тѳклифи дѳ чѳсарѳт едиб нѳзѳринизѳ чатдырмаг шѳрѳфинѳ наил олмаг истѳрдим. Чохдандыр ки, бизим Тѳһсил Даирѳсиндѳ һѳшѳмѳтли чѳнабыныз Мир- зѳ Фѳтѳли Ахундзадѳнин вѳ Мирзѳ Һѳсѳјн ѳфѳнди Гајыб- задѳнин Гори семинаријасында Татар (азѳрб. — Ш. Н.) шѳ'бѳсинин ачылмасы барѳдѳ тѳгдим етдиклѳри лајиһѳ вар. Зѳннимчѳ, бу лајиһѳнин бахылыб вѳ тѳсдиг едилмѳк вахты чатмышдыр. Она кѳрѳ ки, Салаһлы мѳктѳбини би- тирѳн шакирдлѳр Гори семинаријасынын татар шѳ'бѳси үчѳн там зѳмин ола билѳр.

Камали еһтирамла Гафгаз Тѳһсил Даирѳсинин попечитѳли Желиховски.

1876-чы ил мајын 27-дѳ «ѳкинчи» гѳзѳти јазырды:

«...Гори шѳһѳриндѳ бир мѳктѳбхана ачылыб ки, орада охујан шакирдлѳри сонра мѳѳллим елѳсинлѳр. Ол мѳк- тѳбханада ијирми нѳфѳр ермѳни вѳ кѳрчѳ падшаһлыг хѳр- чинѳ охујачаг. Инди «Кафказ» адлы гѳзѳт јазыр ки, доғру- дур, мѳсѳлманларын мѳктѳбханалары үчѳн мѳѳллимлѳри охутмагдан ѳтрѳ сонра ѳлаһиддѳ мѳктѳбхана ачылачаг,¹ амма инди мѳсѳлманлардан һѳр кѳс хаһиш етсѳ, зикр олан Горидѳ ачылан мѳктѳбханаја ѳз ушагларыны ѳз хѳрчинѳ гоја билѳр. Ораја охумаґа кирѳн һѳр кѳс кѳрѳк ујѳздни школада охумуш ола вѳ ѳзѳ он алты-он доггуз јашында ола. Орада үч ил дѳрс дејилѳчѳк».

Кѳрѳнѳр, мѳфѳттиш Желиховскинин Азѳрбајчан бала- лары үчѳн чаныјананлыгла јаздығы рапортун тѳ'сири «јухары» даирѳлѳри аз да олса һѳрѳкѳтѳ кѳтирирди.

¹ 1875-чы ил апрелин 8-дѳ Загафгазија Мѳѳллимлѳр Семинарија- сынын «ѳсаснамѳси»ндѳки бир гејдлѳ дејилирди ки, мѳсѳлманлар хѳсуси мѳсѳлман мѳѳллим мѳктѳби ачылана кими Загафгазија Мѳѳллимлѳр Семинаријасына вѳ онун нѳздиндѳки мѳктѳбѳ дахил ола билѳрлѳр.

Марифе доғру илк аддым мәктәб тә'сис етмәкдир. Мән һәмвәтәнләрин фајдасы үчүн вар гүввәми бу ишә сәрф едирәм вә өз нәзарәтим алтында мәктәб тә'сис етмәк һаггында фикир ирәли сүрмәјә чәсарәт едирәм. Индијәдәк шүүрларда көк салмыш чаһил тәсәввүрләрин тә'сирилә бә'зи асијалыларын дүшүндүкләри кими «Авропаја Асија гаршысында үстүнлүк верән» тәле вә тәсадүф деил, маарифдир.

Аббасгулу аға Бакыханов

Гафгаз чанишини, бөјүк кнјаз Михаил Николајевич Романов дөрд нәфәри мәшвәрәтә чағырмышды: чанишин дәфтәрханасында Шәрг дилләри үзрә баш мүтәрчим Мирзә Фәтәли Ахундову, Тәһсил Даирәсинин баш попечители Јануариј Михајлович Неверову, мүфәттиш Желиховскини вә Тифлис мүсәлман мәктәбинин шәриәт мүәллими Мирзә Һүсејн Гајыбзадәни.

О, Гори семинаријасынын нәздиндә ачылачаг Азәрбајчан шө'бәсинин мәсәләсини бирдәфәлик һәлл етмәк истәјирди. Мирзә Фәтәли илә Мирзә Һүсејнин лајиһәси, Желиховскинин Салаһлы мәктәби һаггында јаздығы рапорт чанишиндә мүсәлманлара гаршы мараг ојатмышды. Даһа доғрусу, онларын балаларыны охутмаг арзуларына гаршы чыхмаг гејри-мүмкүн иди. Бу барәдә ајры-ајры маһалларда јашајан зијалылардан да мәктублар алынмышды. Индијәдәк чанишинлијә кәлән әризә вә рапортларын мезмуну мүсәлманларын гачағы, адам өлдүрәни, нәсл давасы саланы, гисас аланы һаггында оларды. Чанишинин тәсәввүрүндә Гафгаз мүсәлманлары керидә галмыш бир халг иди. О тәкчә азәрбајчанлылар һаггында дејил, рус империјасынын әразисиндә јашајан татарлар, башгырдлар, чечен вә ачарлар һаггында да бу фикирдә иди.

Мирзә Фәтәли чанишинә Петербург Университетинин профессорлары Мирзә Чәфәр Топчубашов, Мирзә Қазым бәј вә маариф хадими, гәзетчи Һәсән бәј Зәрдаби һаггында мә'лумат вермишди. Мәрһум Аббасгулу аға Бакыхановдан она һеч нә демәди. Билирди ки, чанишин онун фәалијјәтиндән хәбәрдардыр. Амма Мирзә Қазым бәј һаггында мә'лумат верәндә чанишин она диггәт кәсилди.

Мирзә Фәтәли «Петербург Университетинин фәхри доктору Мирзә Қазым бәј азәрбајчанлыдыр, бизим һәмјерли-

миздир» — дејәндә Чанишинин сифәтиндә һејрәтә бәнзәр тәәччүб варды. «Јеридир» — дејә, фикирләшән Мирзә Фәтәли даһа да руһланды. Она көрә дә һәмјерлиси һаггында даһа әтрафлы данышмаға башлады:

— Мирзә Қазым бәј — деди, — тәкчә Русија Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү дејил, о, һәм дә Лондонда Бөјүк Британија вә Ирландија Крал чәмијјәтинин, Копенһакендә Шимали антиквариләр Крал чәмијјәтинин үзвү сечилмишдир. Үч дәфә Демидов мүкафатыны алмышдыр. 1870-чи илдә И. Н. Березинин онун һаггында јаздығы некрологда дејилирди ки, нә гәдәр ки, Шәрг һаггында мә'луматлар ишләнәчәк, — бу исә һеч вахт дајандырылмајачагдыр, — Қазым бәјин ады һөрмәтлә чәкиләчәкдир.

Ахундовун сөзүнү јарымчыг кәсән чанишин бахышларыны даһа да чиддиләшдириб:

— Мәним, — деди, — Петербург Университетинин Шәрг дилләри кафедрасынын профессору Мирзә Чәфәр Топчубашовун сизин диндашыныз олмағындан хәбәрим вар. Билирәм ки, о, Лондон Крал Асија чәмијјәтинин үзвүдүр. Александр Грибоједов кими күчлү бир шәхсин мүәллими олуб. Дүзүнү дејим ки, Мирзә Қазым бәјин дә әдәби фәалијјәти барәдә мә'лумата маликәм. Амма мәни онун ады чашдырыб. Александр Қазым бәјин мән башга милләтдән олдуғуну зәнн етмишәм.

Мирзә Фәтәли:

— Доғру бујурусунуз, — деди, — бу да сәбәбсиз дејил. Мирзә Қазым бәј чох кәнч јашларында — он доггуз јашында оlanda Азәрбајчандан кедиб. Һәлә Һәштәрханда оlanda бир шотландијалы миссионерлә¹ таныш олуб. О, миссионерә Шәрг дилләрини өјрәдиб, әвәзиндә өзү ондан инкилис дилини өјрәниб. Онун тә'сири илә дә христианлығы гәбул едән Қазым бәј Александр адыны да дашыјыб.

— Көрүнүр, ону миссионер јолдан чыхардыб, — дејән чанишин күлүмсүндү.

— Нә гәдәр јолдан чыхартса да, јенә бизим халгын оғлудур. Илк кәнчлијиндә инсан һәр чүр сәһвә јол верә биләр. Әкәр вахтында ону баша салан олмаса, дүшдүјү мүһит ону јәһуди динини белә гәбул етмәјә вадар едәр.

Сизә мә'лумдур ки, кенерал Алексеј Петрович Јермолов вахтилә бу өлкәнин һакими оlanda јерләрә — гәзалара

¹ Миссионер — христианлығы јаймаг үчүн христиан олмајан халглар арасына көндәрилән тәблиғатчы (Мүәллиф).

эмрләр көндәрмишди ки, фарсча јазмаг гадаған олунар. Намы өз јазы ишләрини Азәрбајчан дилиндә апарсын. Нәт-та мәсләһәт көрмүшдү ки, гәзада мәктәбханалар ачылсын. Бунлар Јермоловун тәшәббүсү дејилди. Бу фикри она тәг-лид едән, онун досту Александр Грибоједов иди. Мәнә белә кәлир ки, Грибоједова да бу лазымлы фикир мәнз Мирзә Казым бәјдән кәлмә иди. Мирзә Казым бәј хрис-тианлығы гәбул етмәсинә бахмајараг, Узар Шималда дө-јүнән гәлби бизим үчүн чырпынырды.

Мирзә Фәтәли илә чанишин арасындакы бу сөһбәт кечән ил олмушду. О вахт сөһбәтин јөнү елә дәјишди ки, мәктәб ачмаг, лајиһәјә бахмаг мәсәләси тә'хирә дүшдү.

Чанишин онлары саат икијә чағырмышды. Шејтанба-зар мәнәлләсиндә јашајан гоншулар — Мирзә Фәтәли вә Мирзә Һүсејн Күрүн сол саһили бојунча Мәдәтов мејда-нына тәрәф кәлирдиләр. Ики дост арасында хејли јаш фәрги олса да, онлар чох мөһрибан идиләр. Бу ил, — 1877-чи илдә Мирзә Фәтәлинин алтмыш јашы варды. Мирзә Һүсејнин исә гырх једди. Бу зәкалы оғулар халгын маа-рифләнмәси уғрунда өмүр-күн гојмушдулар.

Мирзә Фәтәли драм вә нәср әсәрләри илә нәинки Гаф-газда, нәтта Јахын Шәрг өлкәләриндә белә мәшһур иди. О, халгын асан јазыб-охумасы үчүн јени әлифба тәртиб едәрәк, чох чәтин олан јад әрәб һуруфатындан онларын чаныны гуртармаг истәјирди. Бу брәдә о, үсјанкар сәслә дејир вә јазырдыса да үнү бир јана јетмирди.

«Әкәр ислам халгларынын әлифбасы силлаби дејил, алфавити олсајды, јазмаг да солдан олсајды, сивилизасија аләминдә, јәни тәрәгги вә мәдәнијјәт аләминдә ислам халглары, шүбһәсиз, Авропа халгларындан ирәлидә олар-дылар. Чүнки сивилизасија тохуму, илк әввәл, ислам халг-ларынын торпагларында көјәрмәјә башламышдыр. Амма ислам халгларынын силлаби әлифбасынын чәтинлији үзүн-дән елм вә марриф бу халгларын бүтүн тәбәгәләри ара-сында јайылмамыш вә сивилизасија тохуму ислам халгла-рынын торпагларында чүрүјүб зај олмуш, Авропада исә оранын халгларынын алфавити әлифбаларынын асанлығы үзүндән көјәрмишдир.

Мин тәссүф ки, ислам халгларынын башчылары өз әлифбаларынын дәјишдирилмәсинин вачиблијини дәрк етмирләр вә күнәшдән ајдын олан бу мәтләби баша дүш-мүрләр...

...Инсанын белә бир халгын ичәрисиндә јохлуг дүнја-сындан варлыг дүнјасына гәдәм гојмасы, һаггы баша дүш-

дүјү һалда, өз надан милләтини баша сала билмәјәрәк кә-дәр вә һәсрәтлә дүнјадан кетмәси бөјүк бәдбәхтлиқдир».

Мирзә Һүсејн Гајыбзадәнин илк маарифчилик фәәлиј-јәти дини мәктәбдән, Салаһлыдакы мәсчид һүчрәсиндән башламышды. Чүтчү Јусиф Гајыбоғлунун аиләсиндә дүн-јаја кәлән Һүсејн һәлә ушаг икән атадан јетим галмыш-ды. Кәндән баш молласы олан әмиси Ибраһим әфәнди ону өз һимајәсиндә бөјүдүб, он једди јашына чатар-чатмаз моллахананда чәрәкәдән¹ дәрс демәји она тапшырыр.

1854-чү илдә Загафгазија мүфтиси шаир Молла Вәли Видадинин оғлу Мәһәммәд әфәнди Мүфтизадә гәзадакы руһани мәктәбләрини тәфтишә кәләндә Һүсејн вә онун дәрс дедији ушагларын мүвәфғәјијјәтиндән чох разы галыр. Бир ил сонра Тифлисдә Мәвараји-Гафгаз руһани идарәси-нин нәздиндә үчиллик ибтидаи мәктәб ачылдыгда о, Һүсејн Гајыбзадәни бу мәктәбдә Шәрг дилләриндән дәрс демәјә дә'вәт едир.

Тифлис мүһити Һүсејнин гаршысында јени, ајдын үфүг-ләр ачды. Мараглы адамларла үнсijјәт бағлады. Күрчү шаири Илја Чавчавадзе, шәргшүнас алим Адолф Берже илә достлуғу ону маарифә вә кәнчләрин тә'лим-тәрбијәси илә јахындан мәшғул олмаға сөвг етди. О, дүнјәви тәһсил алмаг арзусу илә рус-татар мәктәбиндә ишләмәклә јана-шы Александровски Мүәллимләр Институтунда тәһсилни артырды.

Загафгазија мүфтиси Мәһәммәд әфәнди Мүфтизадәдән әрәб вә фарс дилләрини даһа камил өјрәнди, һәр ики дил-дә олан надир тәзкирәләри, чүнкләри гејри-ади истә'дады илә аз вахтда там мәнимсәди.

Һәмин илләрдә Александровски Мүәллимләр Институ-тунда тәһсил алан Солтан Мәчид Гәнизадә Мирзә Һүсејн-лә көрүшү барәдә јазырды:

«Бајрам намазындан сонра мән Һәбиббәјлә (Маһмуд-бәјов — Ш. Н.) әввәлчә бир јердә мүфтинин, сонра шеј-хүлисламын саламлығына кедиб онлардан хејир-дуа алар-дыг. Бизим бу ики шејх үмумән Тифлис тәләбәләринә чох хејирһаһ вә шәфғәтли идиләр. Мүфти Һүсејн әфәнди Га-јыбов нәһајәтчә маарифпәрвәр бир киши иди. Саир шәһәр-ләрдән кәлмә тәләбәләрә мәнәви чәһәтчә көмәклији чох олурду».

Мирзә Һүсејн 1860-чы илдә Гафгаз ордусунун баш гәраркаһынын капитаны Николај Григорјевич Столетов-

¹ Чәрәкә — Моллахананда охујан ушағын илк дәрслији. Гур'анда отуз чүз вар. Онун кичик ајәләрдән ибарәт биринчи Чүзинә «чәрәкә» дејилир. Чәрәкә бир илә, ил јарыма охунуб тамам олунур. (Мүәллиф).

ла таныш олуб, достлашыр. Столетов һәрбчи олса да, Шәрг әдәбијјатына, Шәрг һикмәтинә бөјүк мараг көстәрирди. Шәрг халгларынын әдәбијјатыны вә тарихини орижиналдан охумаг истәјирди. Она көрә дә Столетов она рус дилини, Мирзә Һүсејн исә капитана әрәб-фарс әлифбасыны өјрәтмәк һагда шәрт кәсирләр.

Өтән әсрин сонларында өз мүүллиминин хидмәтини бөјүк һөрмәт вә мәнәббәтлә хатырлајан, дөврүн мәшһур шаири Аббас аға Назир фәхрлә јазырды:

Вар иди бир мүүллими-мүмтаз,
Сөзү әл'ан мүфтији-Гафгаз.
Шахси-габил һүнәрвәр ады Һүсејн,
Әсл устаду һәм мүүллими-ејн.
Һүчрәдә әјләшиб сабаһ-ахшам,
Вәхти-тәдрисә сәрф едәрди мүдам,
...Мүхтәсәр, ол мүүллими-фазил,
Елми-тәдрисдә маһирү-камил.

Мирзә Һүсејнин өтән әсрдә маариф саһәсиндәки хидмәтини сүбут едән әсас дәлилләрдән бири дә Сејид Әзим Ширванинин она һәср етдији сәксән дөрд мисралыг гәсидәсидир.

1879-чу илдә бөјүк шаир Сејид Әзим «сијаси е'тибарсызлыг» үзүндән ишдән чыхарылыр. О, көмәк үчүн Тифлисә кәлир, Мирзә Һүсејнин јанында олур. Сејид Әзимин мәфкурәчә саф, әгидәчә дөнмәз бир шаир, маариф хадими олмасы һаггында Мирзә Һүсејн Гафгаз Маариф Сәрдарлығына әризә илә мүрачиәт едиб, јенидән мүүллимлијә гәјтарылмасы үчүн ичазә алыр.

Шамаһыја гајыдан, јенидән мүүллимлик фәалијјәтинә башлајан бөјүк шаир досту Һүсејн Гајыбова севинч вә миннәтдарлыг долу гәсидәсини јазыр. Һәммин гәсидәдә о, хејрхаһы Мирзә Һүсејни илк дәфә мәктәб бина едән пејгәмбәр адландырыр:

Һүсејн-пактинәт, мүфтији Гафгаз ким, анын,
Вүчудундан бу торпаға хәваси-кимја кәлди.
Санырсан бир јәди-гүдрәтдү, олду гејбдән-заһир,
Бу Гајыбзадә заһир олду, дәһрә јүз чила кәлди.
Гәбул етди Һүсејн бари-әманәт рузи, эззәлдә,
Бу насут аләминдә етмәјә әһдә вәфа кәлди.
Јетишди һөкм-нафиз императури-мүүззәмдән,
Һүсејнин һисбинә фәрмани-шаһи зил-үла кәлди.
Һүсејн намында чүн мәшһур иди имдадә јетмәклик,
Вилајәт мүлкүнү шаһы, «вәлијјү иннәма» кәлди.
Хүлуси-гәдр илә хидмәтләр етдин дөвләти-Русә,
Нишанлар императури-мүүззәмдән әта кәлди.
Вүчудин олду чүн өз үлфәтинлә мүршиди-камил,
Сәнә тәдрисдә Идрисдән јүз мәрһәба кәлди.

Мирзә Һүсејнин ән бөјүк хидмәтләриндән бири дә мәшһур шәргшүнас Адолф Берженин 1867-чи илдә Лејпсигдә чап етдирдији «Гафгаз вә Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмуә» китабына јахындан көмәји иди.

Сонралар Фиридун бәј Көчәрли јазырды:

«Чәнаб Берженин мәчмуәсини тәртиб едән Загафгазија мүфтиси Һүсејн әфәнди Гајыбов олубдур ки, ол чәнабын шә'р вә әдәбијјата артыг мејлү-һәвәси вар иди. Бу мәчмуә дәхи әл'ан чох аз тапылыр».

Мәһз бу хидмәтләринә көрә Мирзә Һүсејн рус империясынын мүсәлманлар үчүн тә'сис едилмиш үчүнчү дәрәчәли Мүгәддәс Станислав, икинчи дәрәчәли Мүгәддәс Анна, дөрдүнчү дәрәчәли Мүгәддәс Владимир орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

Досту Мирзә Фәтәли онун бу хидмәтләриндән хәбәрдар иди. Һүсејнин маарифчиликдә өзүнү фәда етмәсини вә әдәбијјатымыздакы зәһмәтини јүксәк гијмәтләндирди.

Онлар Шаһ Аббас мәсчидинин јанында нәфәс дәрдиляр. Гочалыг Мирзә Фәтәлини бәрк јахаламышды. Әтрафына бојланды, отурмаға мүнәсиб бир шеј көрмәјиб, ики аддым аралыда заманын туфанынданмы әјилмиш, јохса анадан-кәлмәми әјри битмиш ағача јахынлашды. Әјрисиндәки гар галағыны тәмизләјиб она дирсәкләнди. Башында гара түкдән бир дәнә дә нишанә јох иди. Һәтта бығлары белә дүмағ ағармышды. Дәрин зәка саһибини мүтәмади елмлә мәшғул олмағ јормушду. Азачыг әјилмиш гәдди ону балача көстәрди. Чијниндәки зәрли полковник погонлары зәиф март күнәшинин илыг шүасында пар-пар парылдајырды. Меһ зәриф тохунмуш погонун акселбантларыны титрәдирди.

Үзбәүз дуран Мирзә Һүсејн достундан чох күмраһ иди. Амма арыг сифәтиндә, балача ағыллы көзләриндә санки мин илин ағры-ачысы варды. Фирәнк маһудундан кејдији сүрмәји рәнкли чуха алтындакы үрәји Вәтән балаларыны охутмағ үчүн алышыб јанырды. Онун үчүн ән ағыр тәһгир күчәдә, базарда, он үч-он дөрд јашлы, гатыг, көјәрти сатан ушагларә дејилән «дикиј татар» сөзләри иди. Бу ики сөз онунун варлығына ачы бир зәһәр олуб јајылыр, әнкин, гәмли хәјалларә далырды.

Мирзә Һүсејн Тамашов карвансарасындакы сөвдәкәрләрдән алдығы папағыны бир азча керижә еләди, кениш алнындакы тәр тумурчугларыны дәсмалына һопдурду. Алчагдабан посталынын ғырағындакы палчығы сәкијә силиб гајытды.

Мирзә Фәтәли:

— Һүсејн, — деди, — мәним башымы чанишинлик ишләрәи гатыб. Вахт тапанда да өз әсәрләримлә мәшғул олмаға анчаг имкан тапырам. Кәлсәнә итиб-батмагда олан шаирләримизин әсәрләрини топлајыб китаб шәклиндә чап етдирәсән. — Кәдәрлә көксүнү өтүрүб — инсафдымы, Алманијада әчнәбиләр бизим нәғмәләри, ше’рләри охујуб ләззәт алсын, халгымыз өз әдәбијјатындан мөһрум олсун. Нәди бу бичарә милләтин кунаны, Мирзә Һүсејн?! — Әлини ирәли узадыб, шәһадәт бармағыны ачды. — Нерсесов бир жарпаг, Адолф Берже ики жарпаг... Галаны?.. Галаны исә јаддашлардан итир, чүнкләрдә, әлјазмаларында чүрүјүр... Көр, кимләр бизим гајғымыза галыр?

Доғру дејир мүдрик аталар: «Өзкә-өзкәнин өлүсүнү зурна-балабанла аглајар». Еһ, бунун үчүн дә сағ олсунлар, — дејиб үрәк долусу көкс өтүрдү.

— Дүзү, белә бир зәһмәти хејли вахтдыр чәкирәм. Мирзә, сизин сөзүнүздән сонра даһа бөјүк нәвәслә бу иши бојнума көтүрүрәм. Амма өзүн билирсән, чап мәсәләси чәтиндир, ким чап едәчәк. Сән о бојда рүтбәдә ола-ола өз әсәрләрини зорла чап етдирирсән...

— Сән елә, ја гисмәт, сағ галсаг, сәнли-мәнли тәшәббүсдә булунуб, бир шеј чыхардарыг — бир нечә дәфә — бир әнчам чәкәрик, бир шеј чыхардарыг — дејә-дејә Головински проспектинә тәрәф аддымлады.

Мирзә Һүсејн Гајыбзадә досту Мирзә Фәтәли Ахундзадәјә вердији вә’ди јеринә јетирди. О, XVIII—XIX әср Азәрбајчан шаирләринин әсәрләриндән ибарәт дәрдчиллик «Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш’арына мәчмуәдир»¹ адлы китаб тәртиб етди. Бу дәрд китабда јүздән чох шаирин әсәрләрини топлаја билди. Әфсус ки, мадди имканы олмадығындан әсәр әлјазма шәклиндә галды.

Бу, Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында илк камил мәчмуә иди.

* *
*

Неверовла Желиховски кениш көзләмә залында, һүндүр пәнчәрәдән ичәри сүзүлән, һәрарәтсиз март күнәшинин шүасы алтында әјләшмишдиләр. Мирзә Фәтәли илә Мирзә Һүсејн ичәри кирәндә онлар ајаға дуруб саламлашдылар. Елә бу вахт ојма нахышлы чәһрајы гапы ачылды. Ичәридән чанишинин адјутанты чыхды.

¹ Илк дәфә бу әсәр 1986-чы илдә профессор Чәһанкир Гәһрәмәновун тәшәббүсү илә «Елм» нәшријјатында чап олунду. (Мүәллиф).

— Чәнаблар, һамы кәлибми? — деди, — кәнара чәкилиб, — бујурун, ағалар, ә’лаһәзрәт сизи көзләјир.

Зәнкин бәзәкли кениш кабинетдә чанишин тәк иди. Башыашағы нәсә охујурду. Ајаг сәси ешидиб бахышларыны гапыја зилләди. Онун архасында, ики мәрмәр сүтунун тән ортасында ә’лаһәзрәт императорун ајаг үстә чәкилмиш рәнкли шәкли асылмышды. Илк нәзәрә чарпан да һәрби кејимдә тәсвир олунмуш императорун јахасыны бәзәјән орден вә медаллар, бир дә кениш ачылмыш сәрт көзләри иди. Мирзә Фәтәли илә Неверов бу отаға чох кәлмишдиләр. Мирзә Һүсејнлә Желиховски исә илк дәфә кәлирди. Үстү пар-пар парылдајан узун столун үстү бомбош иди. Һүндүр архалы стуллар ону гала кими ики тәрәфдән гапамышды. Мирзә Фәтәли дивар боју дүзүлмүш стуллара тәрәф кетди. Чанишин әлини ирәли узадыб:

— Бура бујурун, ағалар, јахын отурун, — дејиб гаршысындакы узун столу көстәрди.

Һәрә бир стулу кери чәкиб әјләшди. Үзбәүз отуран Мирзә Фәтәли илә Неверов говлугларыны столун үстүнә гојдулар.

Чанишин бирбаша мәтләбә кечди:

— Мән — деди, — чәнаб Фәтәли, сизин мә’рузәни охудум, лајиһәнизлә дә таныш олдум. Һәтта Желиховски чәнабларынын рапортуна да охумаға вахт тапдым. Бу, чох јахшы, чох пакизә, мән бурда көстәриләнләрин әксәријјәтини тәгдир едирәм. Инди галыр әсас мәсәлә, сизин халтын балалары елми һарада, кимдән вә һансы дилдә алачаглар? — О, отуранлара көз кәздирди. Елә бил күтлә арасындан кимисә данышмаг үчүн јахына дә’вәт едәчәкди. Бахышлары Маариф Сәрдарында дајанды. — Бујурун, чәнаб Неверов, сизи динләјирәм.

Неверов ајаға дурду:

— Әјләшин, әјләшин — дејән чанишин башыны бир нечә дәфә јырғалады. — Бујурун.

Маариф Сәрдары илк дәфә диндиләјирәни көзләмирди. Она көрә дә дили топуг вура-вура, әлагәсиз чүмләләрлә данышырды. Данышығындан өзү дә хәчаләт чәкирди. Мүшавирә вә мәшвәрәтләрдә һәмишә көзә чарпмајан јердә отуларды. «Бу саат нәсә олачаг, абымы алачаг» — фикрини бејниндән гова билмирди.

— Зәннимчә — деди, — Кәнчәдә, Шамахыда вә ја һәр һансы бир гәза мәркәзиндә азәрбајчанлылар үчүн семинарија ачылса даһа јахшыдыр. Нә Тифлиسدә, нә дә Горидә олмаз. Ахы, мүсәлманлардан һеч кәс христиан ичинә ушаг

вермэз. Онларын фикринчэ бурада охујан ушаглар кафир олурлар...

— Дајанын, бир дэгийгэ сэбр един, сиз чэнаб Неверов, нијэ мүсэлманлар адындан данышыб, онлары аз гала тэһгир едирсиниз? Гэрибэдир, бу доғру олмајан фикри һарадан чырпышдырмысыныз. Мэкэр Тифлис кадет корпусунда охујан азэрбајчанлы ушағы јохдур? Вар! Александровски Мүэллимлэр Институтунда јохдурму? Элбэттэ, вар! Гој чэнаб Мирзэ Һүсејн чаваб версин, сизин гэзадан Тифлис кадет корпусунда нечэ нэфэр охујур? — дејиб үзүнү она тутду.

Мирзэ Һүсејн:

— Һазырда алты нэфэрдир, икиси исэ артыг тэһсиллэрини тамам едиб, ордуда гуллуг едирлэр, чэнаб чанишин — дејэ чаваб верди.

— Бэс онлар мүсэлман, азэрбајчанлы дејилми, чэнаб Неверов? Сиздэн сорушурам. Нэ олуб, мэкэр христианлар мүсэлман ушагларыны дишлэјэчэк? Бэс бу эјлэшэн чэнабларын өзү, Шејтанбазарда, Орта Чалада јашајан эһалинин һамысы христиан ичиндэ јашамыр? Бах, өзү дэ бурдадыр, кечэн ил чэнаб Ахундовла бир сөһбэтимиз олду. Дүзү, о вахт мэн онун сөзүнэ о гэдэр дэ мөһөл гојмадым. О мэнэ јенэ диндашлары һаггында бир рапорт јазмышды, бурда о кестэрирди ки, экэр мэктэблэр ачылса, «Гафгаз мүсэлманларында савадланмаг һөвэси, елмлэри өјрэнмэк чөһдлэри эмэлэ кэлэчэк, онларын эһлаг вэ тэрбијэси јакшылашачаг, онларын арасында оғурлуг вэ мүхтэлиф чинајэтлэр, хүсусилэ чох заман еһтијач үзүндэн дејил, савадсызлыг вэ мэдэнијјэтсизлик үзүндэн «икидлик эләмэти» сајылан сојғунчулуг һадисэлэри азалачагдыр».

Мэнчэ инди елә бир вахт кэлмишдир. Өлкэнин мүсэлман эһалиси биздэн мэктэб тэлэб едир, чэнаб Неверов, кэлин е'тираф едэк ки, Мирзэ Фэтэли һэр икимиздэн узагкөрэндир, һэ?..

Пөртмүш Неверов:

— Мэн билмэрэм — деди, — белэ шејлэри... Тэрс-тэрс Мирзэ Һүсејнэ вэ Мирзэ Фэтэлијэ бахды. Чашбаш галмыш Неверов билмирди һара бахсын, нэ десин — бунлар даһа јакшы билэрлэр — һирслэ јериндэ гурчаланды. Чанишинин она сэрт нэзэрлэ бахдығыны көрүб башыны ашағы салды.

Чанишин чэнэсини ирэли узадыб, бир-ики дэфэ кэсик-кэсик өскүрдү:

— Чэнаб Ахундов, — деди, — нијэ семинаријанын Азэрбајчанда ачылмасыны истэмисиниз? Һэрчэнд мэн гызы-

шыб Неверов чэнабларыны... сөзүнүн далыны демэди. Јэгин ки, демэк истэјирди ағзындан вурдум.

Мирзэ Фэтэли тэмкинлэ, арыг бармаглары илә алнына төкүлмүш сачларыны керди дараглады:

— Мэн — деди, — лајиһэ һазырлајандан семинаријанын Азэрбајчан эразисиндэ ачылмасынын эләјинэјэм. Бу фикирлэ дэ бу ишэ гол гојмушам. Инди сизин мөшвэрэт мөчлисинизэ кэлэндэ дэ чох көтүр-гој етдим. Билирдим ки, бу мәсэлэ мүбаһисэјэ сэбэб олачаг. Она көрэ эләјинэјэм ки, сизэ мө'лумдур, бизим мәсчид вэ мэдрэсэлэрдэ дэрс дејэнлэрин һамысы моллалардыр. Элбэттэ, бунларын савадлы олуб-олмамалары һаггында данышмаг фикриндэ дејилэм. Бунларын арасында да мүасир дөврүн нэбзини тутанлар, Шэрг эдэбијјатына јакшы бэлэд оланлар, камил дини савад аланлар вар. Анчаг эксэријјэтинин фэалијјэти, тэшэббүсү јерли эһалинин мөнафејинэ зиддир, халгын инкишафына тэкан вермир. Нэнки тэкан вермэк, һэтта чамааты једдинчи эсрэ, Мөһөммэд дөврүнэ апармаг үчүн дэридэн-габыгдан чыхырлар. Онларын, молла вэ ахундларын һеч бири габагчыл рус мэдэнијјэтинин, реалист рус эдэбијјатыны тэблиғ етмирлэр вэ онун эксинэ, ачыгачығына тэблиғат апарырлар. Моллаларын фикри-зикри бундан ибарэтдир: «Бу китабы охумајын, кафир јазыб, рус-татар мэктэбинэ кетмэјин, кафир олачагсыныз» — бах, бизим бу күн зијалы сајдығымыз, мүэллим һесаб етдијимиз молла вэ ахундларын шүары белэдир. Белэ олан сурэтдэ һансы руһани мүэллимни разы олар ки, сизин мин бир эзијјэт чэкиб, хэрч төкдүјүңүз семинарија онун кэндиндэ бина тутсун. Сиз, чэнаб чанишин, Салаһлыја бахмајын, орда рус тэһсилли зијалылар молладан чохдур. Она көрэ дэ һэмин обанын оғуллары бу күн Тифлис кадет корпусунда, Петербургда, Вјана вэ Фирэнкистанда охујуб тэһсил алырлар.

— Биз онлара, даһа доғрусу, кэнд ковхаларына гэза рэислэринэ сэрэнчам верэрик ки, руһанилэрэ тапшырын, семинарија вэ рус мэктэблэри илә ишлэри олмасын, онларын ишинэ гарышмасынлар.

— Чох доғру бујурурсунуз, сиз гэза рэислэринэ тапшырачагсыныз, кэндхуда вэ руһанилэр дэ онлара «баш үстэ» дејэчэклэр. Мәсэлэ бурасындадыр ки, онлар өзлэри ачыг-ачығына «һүчума» кечмэјэчэклэр. Руһанилэр бир нечэ күтбејини салачаглар мэктэбин үстүнэ. О күтбејин дэ о бири күтбејини «баша салачаг» ки, ај аман, гојмајын, дин элдэн кетди. Бир тикэ мүсэлманчылығымыз варды, ону да бу рус-татар мэктэбинин, семинаријанын мүэллимлэри элимиздэн алды.

Мән бизим фанатик мүсәлманлары јахшы таныјырам. Икинчи бир тәрәфдән, ахы, бизим халгын арасында педагожи чәһәтдән там һазырлыгылы мүәллим кадрлары јох дәрәчәсиндәдир.

— Сизин мүсәлман руһаниләринин әлиндән бу гәдәр јаныгылы олмагынызы билмирдим.

— Бизим руһаниләр һәлә дә баша дүшүб анламырлар ки, инсан тәрәгги үчүн доғулуб. О, јериндә саја билмәз. Неч олмаса гоншуларына бахыб онларын далынча аддымса атмырлар.

— Марагылыдыр, — дејиб күлүмсүнән чанишин Мирзә Һүсејнә мүрачиәтлә — сиз нечә бахырсыныз Мирзә Фәтәлинин руһаниләринизи белә сәрт гамчыламагына? Јери кәлмишкән, сизин Гафгаз Археоложија комиссијасындакы вә хүсусилә «Акты» мәчмуәсинин тәртибиндәки фәалијәтиниз барәдә мәнә данышыблар. Бу бөјүк зәһмәт үчүн кеч дә олса мәним тәшәккүрүмү гәбул един. Өзүнүзлә илк дәфә жөрүшсәм дә һаггынызда кифәјәт гәдәр мә'луматым вар. Достунуз Фәтәли сизин көзәл савадыныз һаггында хејли мә'лумат вериб. Хүсусилә, чәнаб Адолф Берже сиздән чох-чох разылыг едирди...

Арыг, солғун үзүндә азачыг гызарты пејда олан Мирзә Һүсејн утанчагылыла:

— Чох мәмнунам ки, мәним хырдача зәһмәтимә белә жүксәк гијмәт верирсиниз. Һөрмәтли Мирзә Фәтәлинин бир пара руһаниләри гамчыламаг фикри илә мән там шәри-кәм. Бәсди бизим балаларымызын мәсчид вә мәдрәсәләрдә әрәб лүғәтини, сәрфи-нәһв вә башга бош-бош мәтләбләрлә долу олан, мәнтигсиз мәнтиг китабларыны охутдуруб әз-бәрләтмәјимиз. Пејғәмбәрләрин вә имамларын адларыны, башларына кәлән гәзавү-гәдәрләри, шәриәти чүмлә-чүмлә нә гәдәр әзбәрләтмәк олар?

Вәзифәләрин һамысында гејри-милләтләрин нүмајәндәләридир. Она көрә дә бизим јерли чамаат әзијјәт чәкир. Сөзүнү ешидән јох, әризә јазаны јох...

— Демәк истәјирсиниз ки, вәзифәләрдә анчаг христианлардыр, руслардыр...

— Чәнаб чанишин, вәзифәләрдә русларын, христианларын олмасындан нараһат дејиләм. Мән демирәм ки, савадсыз мүсәлмана вәзифә верилсин. Анчаг неч олмаса, беш идарәдән бириндә бир вәзифәли шәхс, ја да каркүзар ишчиси бизим халгын нүмајәндәси олса, пис олмазды. Кәнддән кәлән рәијјәт галыр көзүнү дејә-дејә, дедијини баша дүшмүрләр...

Мирзә Һүсејнин үсјанкар сәслә данышмагындан Фәтәли чох нараһат олду. Вәзифә мәсәләсини ортаја саландә далағы лап санчды. Онун бејиндә бир гара фикир ғырланмаға башлады. «Корлајачаг, ишләри алт-үст едәчәк, индичә чанишинин тәрс дамары тутачаг. Һардан тапыб чыхартды рус, христиан сөһбәтини», Фәтәлинин көзү Мирзә Һүсејнә тушланмышды. Тәрс кими о да бәри бахмырды, бир ишарә еләсин ки, бәсдир.

Чанишин әли илә дајан ишарәси версә дә, өзү һәлә дә сусурду. Желиховски Мирзә Һүсејни мүдафиә еләмәк истәди. Чанишинин боғуг сифәтини көрәндә чәсарәти чатмады. Отурушундан һисс еләмәк олурду ки, Неверов кәлдијинә пешмандыр. О каһ кениш пәнчәрәдән чөлә бојланыр, каһ да кинајә илә күлүмсүнәрәк гаршысындакы гоз рәнкли столун үстүндә кәздирдији бармағы илә өзү дә билмәдији хәтләр чәкирди. Һисс олунурду ки, о, дахилән севинирди.

Чанишин:

— Мирзә Һүсејн, сизә мә'лумдурму ки, һәр түстүсү чыхан рус, христиан айләси ордуја бир әскәр верир. Бу саат мүһарибә¹ кедир, сизинкиләрдән бу мүһарибәдә ики мин нәфәрә гәдәр дөјүшчү вә забит иштирак едир.

— Чәнаб чанишин, она көрә дә рус тәһсилли мәктәбләр бизә, бизим халгын оғулларына һава-су кими көрәкдир. Елдә-обада бир мәсәл вар, дејәрләр, гарпыз тагында гызарар. Демәк, ушаг да мәктәбдә билик әхз едәр. Күчәдә, базарда алвер етмәклә јох.

— Јахшы, Мирзә Һүсејн, вәзифә барәдә вахт кәләр данышарыг. Әлбәттә, сиз һаггысыныз. Дүз сөзә нә демәк олар. Сиз мүсәлманларда көзәл бир мәсәл вар: «Дүз сөзә завал јохдур». Бајагдан сиз руһаниләр һаггында данышырсыныз. — Күлүмсүндү, — лүтфән, Мирзә Фәтәлидән сорушмаг истәрдим. Мәкәр сиз өзүнүз руһани тәһсил алыб, бу дәрәчәјә чатмамысынызмы?

Чанишин елә зәнн едирди ки, бу суалы илә гаршысындакы ики мүсәлман зијалысыны пис вәзијјәтдә гојачаг. О фикирләширди ки, семинаријанын ачылмасы хатиринә онлар өз руһаниләрини тәнгид атәшинә тутурлар. Бәлкә дә күрчүләрә, ермәниләрә билдирмәк истәјирләр ки, биз дә семинарија ачдырмаға гадирик...

— Бәли, — деди, — Мирзә Фәтәли — чох доғру бујурурсунуз, мән өзүм дә, Мирзә Һүсејн дә руһани тәһсил алмы-

¹ 1877—1878-чи илләрдәки Русија-Түркијә мүһарибәси.

шыг. Мәнә елә бир шәхс дәрс вериб, билик әхз едиб ки, инди дә она гул кими пәрәстиш едирәм. Бу көзәл зат мәрһум Мирзә Шәфи Вазеһ чәнаблары иди ки, һазырда онун шүәралары Алманијада ағыз-ағыз кәзир. О мәнә рунани тәһсили вермәди, о мәним көзләрим ачыб, гаранлыг дүнжамы нура гәрг етди. Онунла көрүшүмдән сонра һеч бир молланын, ахундун, шејхин дедијинә инанмадым, инанмајачағам да... Мән бүтүн динләри пуч вә әфсанә һесаб едирәм.

— Демәк, сиз дә мүәллиминизин јолуну давам етдирмәк истәјирсиниз, чох пакизә. — Чанишин јенидән лајиһәни вәрәгләди. Шәһадәт бармағыны таггылты илә кағызын үстүнә чырпыб, башыны сәрт һәрәкәтлә кери атды. — Сиз ајрыча семинарија истәјирсиниз. Лајиһәдә дә көстәрсиниз ки, бу мәктәб Тифлисдә, ја да азәрбајчанлыларын јахын јашадығы бир христиан шәһәриндә, гәза мәркәзиндә ачылсын. Мәкәр бу мүмкүнмү? Бурасы бир аз чәтинлик төрәдир. Бунун үчүн јашајыш јери, тәһсил үчүн бина, мүхтәлиф ләвазиматлар... Өзүнүзә мәлумдур ки, инди өлкә мүһарибә еләјир... Хәрч мәсәләси... Зәннимчә, күрчү вә ермәниләр кими һәләлик Гори шәһәриндәки семинаријанын нәздиндә ачылмасына етираз етмәзсиниз?

Чанишин чох сәмими данышырды. Отуранларын һамысы да баша дүшүрдү ки, бу еһтирам вә һөрмәт Мирзә Фәтәли Ахундова көрәдир. Фәтәли өтәри дә олса Мирзә Һүсејнә бахды. Досту зорла сезиләчәк дәрәчәдә башы илә разылығыны билдирди. Фиқирләшди ки, тәки бојун олсун, бојундуруг алмаға нә вар. Сонра вахт кәләр јахына көчүрүлмәсини дә бојнуна гојарыг. Онда Мирзә Фәтәли чаваб көзләјән чанишинә:

— Разыыг, — деди, — бир аз мәсафәнин узаглығындан еһтијат едирәм.

— Елә шејләр мәнчә хырда бәһанәдир. Онун үчүн гәтијјән нараһат олмаға дәјмәз. Ән әсасы киминсә — әлбәт-тә, ата-ананын охутмаг арзусу олсун, ушағын исә мәктәбә мәнәһбәти. Чамаат Вјанаја, Франсаја, Алманијаја он-он беш, ијирми күн јол гәт едиб охумаға кедир. — Кефи көк олан чанишин лајиһәни гаршысына чәкиб, гујруғу ишылдајан гәләми көтүрдү. Ону куб-мүрәккәбгабына батырыб, тырағына силә-силә — аллаһын көмәји илә сизә вә балаларыныза уғур диләјирәм, — дејиб јазмаға башлады. Вәрәгин сол күнчүнә дөрд-беш сәтир јаздыгдан сонра дајаныб гәддини дүзәлтди. Бу фүрсәтдән истифадә едән адјутант дәрһал јазыгурулајан басманы еһтијатла лајиһәнин үстү-

нә кәздириб гурулады. Чанишин вәрәгләри әлине көтүрүб дик тутду вә јаздығыны бәркдән охумаға башлады.

«Өлкәнин јалныз азәрбајчан әһалиси үчүн, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасы јанында тәчрүбә мәгсәди илә үч ил мүддәтинә мүстәгил азәрбајчан шәбәси ачылсын. Тәчрүбә јахшы нәтичә вәрәрсә, үч илдән сонра һәммин шәбәни азәрбајчанлылар үчүн мүстәгил семинаријаја чевириб, Горидән азәрбајчанын мәркәзинә көчүртмәли».

— Күман едирәм ки, мәндән наразы галмајачагынын, — дејән чанишин бир-бир һамыны нәзәрдән кечирди. Һамы тәшәккүр едиб чыхды.

* *
*

Онлар чанишинликдән чыханда артыг гаранлыг дүшүшүдү. Шәһәрдә кедиш-кәлиш азалмышды. Күндүзкү мүлајим һавадан јумшалан палчыг кәсәк бағламышды. Ирәван енишинә дөшәнмиш чај дашлары гыровдан парпар парылдајырды. Зәнчирли фәнәрләрдән дүшән зәиф ишыглар думан чөкмүш күчәләри өлкүн-өлкүн ишыгландырырды. Шаһ Аббас мәсчидинин бәрабәриндә ајсориләр сөјүшә-сөјүшә мешин тулуғларына Күрдән су долдурурдулар. Онларын иши-пешәси шәһәрдә ичмәли су сатмаг иди. Ахшамдан дурулмаға гојдуглары сују сәһәр базарда, күчәдә сатардылар. Көрпүдә кирајә еләдикләри фәјтон дајанмышды. Фәјтончу тез-тез үзүнү чаја тутуб гышгырараг дејирди: «Евиниз јыхылмасын, өлдүм сојугдан, ај динсизләр, тез олун».

— Мирзә, истәјирсән фәјтона минәк? — Һүсејн әфәнди сорушду.

— Јох, — дејә, — Мирзә Фәтәли етираз етди, — јаваш јаваш кедәрик. Чохданды белә тәмиз һаваны чијәрдолусу удмамышам. Адамын иши дүз кәтирәндә, кефи јахшы оlanda узаг јолу белә јалын ајагла гангал үстүндә кедәр, «оф» да демәз. Һүсејн әфәнди, һәлә гырх дөрд иллик хидмәтимдә бир дәфә дә олсун бу чанишинлик идарәсиндән разы кетмәмишәм. Бу илк дәфәдир...

— Бир көр кимнән кәлибсән, зарафат дејил, аллаһ адамы, дин хадими сәнә јол јолдашы олуб, — дејиб әлини синәсинә вурду, — ичазә вер голундан тутум, јол јаман сүрүшкәнди.

Мирзә Фәтәли етираз етмәди. Јарыгаранлыг күчәдә еһтијатла аддымлаја-аддымлаја:

— Гэрарына шүкүр, илаһи, — деди, — неч олмаса бир дэфэ элимиздэн тутуб сөзүмүзү јерэ салмадылар, күтлэ јанында бизи башыашағы еләмәдиләр, — кәдәрлә көкс өтүрдү, — гулағыма илк зәнкин сәси кәлир. Һүсејн әфәнди, көзүм өнүндә исә мотал папаглы, ајағы чарыглы диндашларымызын балалары дајаныблар. Үрәк чырпынтысы илә синфә дахил олмағы көзләјирләр...

Һүсејн әфәнди күлә-күлә:

— Бу гаранлыгыда онлары нечә көрүрсән, Мирзә?

— Күндүз нәнәм дә көрәр онлары, оғул истәјирәм ки, зил гаранлыгыда көрсүн...

— Бунун үчүн Мирзә Фәтәли олмаг кәрәкди. Өзү дә нә аз, нә чох, бурдан алтмыш верст узагыда олан гәдим Қартлинин мәркәзи Горини көрмәјә...

— Гаранлыгы-зад јохдур. Гори семинаријасынын ишығы бәләдчимиздир. Һәлә чох әсрләр кәлиб кечәчәк, о мәктәбин зијасы сөнмәјәчәк. О ишыг Ләнкәрана, Дәрбәндә, Гарабага, Бакыја, Ширвана, Муғана вә узагыдаг кәндләринә белә јајылачаг.

— Мирзә, нә көзәл данышырсан, адам аз гала...

— Ај инсафсыз, мән нә вахт пис данышмышам ки... Каш өмүр вәфасыз олмајајды, о күнү көрәјдик. Илк бурахылыш көрәсән бизим балалара гисмәт олачагмы? Амма сән көрәчәксән, сән чавансан. Шәрг вә Азәрбајчан дилләриндән дәрс вермәк сәнә гисмәт олачаг.

— Бәс тарихимиздән?

— Она да иштаһын вар, ај Һүсејн, сән аллаһ, әфәнди, тамаһыны ишә салма, бәсинди.

— Мән өзүмә истәмирәм, Мирзә, сорушурам ки, тарихдән, чоғрафијадан ким...

— Ону билмирәм, бәлкә ону неч биздән сорушмадылар да... Амма бирчә ону билирәм ки, Шәрг дилләриндән дәрс демәјә сәндән лајиглисини чәтин тапа биләрләр. Буна чәнишин дә чанла-башла разы олар. Сәнә олан һүсн-рәғбәтини көрүб дејирәм. Өз арамыздыр, сәни боллуча тәрифләди, гардаш. Сән о тәрифә дә лајигсән... — бирдән-бирә аддымларыны јејинләтди. — Бирчә тез чатајдыг евә, — дејиб кери ганрылды, — үрәјим јаман шиддәтлә дөјүнүр. Сизин Чаһанкир евдәдирми?

— Евдә олмамыш, гарда олар бу вахты...

— Евә чатан кими кәрәк гардаш оғлуна бир зәһмәт верәм. Бу ахшам бу шад хәбәри мүтләг кәрәк чатдырсын полковник Исрафил бәј Јадикарова. Јохса раһат јата билмәрәм.

— Хош һалына бизим Чаһанкирин, чиби манпасла долу гајыдачаг.

— Ушағын пајында да көзүн вар? — өтәри күлдү. Евә чатан кими бу шад хәбәрин ширнисини сәнә өзүм ичирдәчәм...

Бир ил сонра, 1879-чу ил ијунун 14-дә Гафгаз Тәһсил Даирәсинин көндәрдији сәккиз мин једди јүз алтмыш ики нөмрәли дөфтәрхана сәнәди көркәмли маарифпәрвәрин вә бу јолда чалышан Азәрбајчан зијалыларынын арзусуну там һәлл етди.

Горидәки Мүәллимләр Семинаријасынын директоруна көндәрилән һәмин сәнәддә дејилирди ки, Сәрдарын мүавининин әмри әсасында Сизә тапшырылан семинаријанын нәздиндә тә'сис олуначаг Азәрбајчан шө'бәсини јерләшдирмәк вә ону лазыми әшјаларла тә'мин етмәк үчүн Тифлис һөкүмәт палатасына тәклиф едилмишдир ки, Земстводан јығылмыш мәбләғдән дөрд мин манат зати-алиләринизин сәрәнчамына версин.

Һөкүмәт палатасы азәрбајчанлы кәнчләрин маарифләнемәси наминә гәлбән разы олуб, бу иши өзүнә шәрәф санмышдыр. «Татарлардан (азәрбајчанлылардан — Ш. Н.) кәнд мүәллимләри һазырламаг мәгсәдилә Сәрдарын баш идарәсинин көстәриши әсасында 1879-чу ил сентјабрын 1-дә семинаријанын нәздиндә јени тә'сис едилмиш хүсуси татар шө'бәсини јерләшдирмәкдән өтрү лазыми әшјалары алмаг үчүн Земство веркисиндән пул бурахылдығыны зати-алиләринизә билдирмәји һөкүмәт палатасы өзү үчүн шәрәф билир».

МААРИФ ЧАРЧЫЛАРЫ

Чөрәкдән сонра халг үчүн ән вачиб шеј мәктәбдир.

Жорж Жак Дантон

Мирзә Фәтәли јухудан ојаныб ағыр-ағыр көзләрини ачды. Отагыда неч кәс јох иди. Тубу илә хидмәтчи Әлмәрдан јарым саат әввәл онун мүркүләдијини көрүб, ајағларынын учунда еһтијатла чыхыб кетмишдиләр. Таггылты ешидиб ојанан Мирзә јериндә диншәди. Дөјүлән һәјәт дарвазасы иди. О, кениш пенчәрәдән чөлә бојланыб неч нә көрә билмәди. «Ај ев јијәси, ај ев јијәси» — Мирзә бир нечә дәфә чағырды. Онун адәти иди. Һәмишә узагы сәфәр-

дән гајыданда, гуллугдан евә кәләндә зарафатла өз кәлишини белә билдирәрди. Һәлә Тубу тәзә кәлин кәләндә онун бу сөзләриндән инчимишди. «Бу нә сөздү, дејирсән, мәкәр ев јијәси сән өзүн дејилсән?». О вахтдан илләр кечди, Тубу да бу сөзләрә, бу чағырыша алышды, адәт исә Мирзә Фәтәлидә өмүрлүк галды.

Бу дәфә Мирзәнин чағырышына Әлмәрдан кәлди. Әлләрини һовхура-һовхура гапыда дајанан хидмәтчи: — Нә лазымдыр, Мирзә, исти чај вар, кәтирим? — деди. Мирзә арам-арам: — Кимсә чөл гапысыны дөјүр, — деди.

Әлмәрдан тахта пилләкәнин ајағында Тубу вә ики нәфәрлә үзбәүз кәлди. Онлар үстләринин гарыны чырпыб јан отаға кечдиләр. Јашы әллини кечмиш, күмраһ сифәтли гадын Шәки ләһчәсиндә Тифлисин гарындан, јағышындан шикајәтләнирди. Јанындакы арыг оғлан ушағы исә динибданышмыр, арвад нејләјирдисә, һара аддым атырдыса, о да онун далынча башышағы кедирди. Үшүмүш гадын әлләрини овхалаја-овхалаја каһ башына өртдүјү шалы, каһ да Тубунун столунун үстүнә салдығы сүфрәнин ғырагларыны дүзәлдирди.

— Халам оғлу нечәди, — деди, — чаны-башы саламатдымы, кәлиб-кәләндән хәбәр тутурам. Еһ, ај Тубу, узаг јерди, кәлиб-кетмәк олмур. Өтән ил ешитдик Загаталаја кәлиб. Ушаглар нә гәдәр јолуну көзләдиләр, саггалы ағармыш бизә тәрәф кәлмәди.

Тубу бир аз кефсиз күлүмсәјиб:

— Сағ ол, — деди, — пис дејил, халан оғлуну билмирсән, һәмишә иши башындан ашар. Насаз иди, инди бир аз јахшыды, аллаһа шүкүр.

— Јенә һәмишәки кими гуллуғундан кечми гајыдыр?

— Евдәди, бир он күн олар, гуллуға кетмир, хәстәдир, зөкәм олуб, о бири отагда јатыр.

Арвад дәрһал ајаға дуруб:

— Бә мәни нијә бу отаға кәтирмисән, ај инсафсыз. Кәл көрүм һардадыр? — дејиб гапыја јөнәлди.

Халасы ғызы Мирзә Фәтәлини јатагда көрүб көврәлди. Голларыны кениш ачыб:

— Бој, чанына гурбан олум, ај Мирзәм, олмасын азарбезар — дејиб бојнуну гучаглајыб һәр ики үзүндән өпдү. Алнына төкүлмүш сачларыны гулағынын ардына јығды. Стул чәкиб халасы оғлу илә үзбәүз әјләшди. Арыг сифәтинә хош тәбәссүм гонан Мирзәнин кефи ачылды. Јастығы тахтын башына сөјкәјиб јериндә отурду.

— Хош кәлмисән, ај халагызы. Шәкидә нә вар, нә јох, даныш көрәк, гоһумлар нечәдир?

— Сағлығын, — деди, — һамынын сәнә саламы вар. Бу нә хәстәликди? Биз сәнә күвәнирдик, а дағлар, сәнәдәми гар јағды?

— Еһ, халагызы, — дејиб ирзи-рәнки гачмыш Мирзә дәриндән көксүнү өтүрдү. — Даһа мәндә о һал јохду. Инди мәним дағларыма гар да јағыр, һәлә долу да дүшүр. — Ашағы сүрүшмүш јорғаны синәсинә чәкиб, — һеч өзүм дә билмирәм, бу ағрылар һарданды, нә тез кәлди. — Кәдәрлә күлүмсүнүб: — Сән Вәтәндән даныш көрүм, Вәтәндә нә вар, нә јох?..

Мирзә Фәтәли бир-бир, адбаад гоһумлары, сонра Шәки мәктәбинин мүәллимләрини сорушду. Зарафатла:

— Сән дә јахшысан, — деди, — машаллаһ, күмраһсан. Халагызы, сән мәндән нечә јаш кичиксән? — дејиб зәндлә она бахды, сағ әлини дүмағ сачларында кәздириб, — кәрәк ки, он јаш олсун.

— Јох, Фәтәли, бир дәфә јашдан сөһбәт дүшүмүшдү, бизим мәсчидин мүәззини деди ки, сән Мирзә Фәтәлидән сәккиз јаш кичиксән.

— Кимди, инди мәсчидин мүәззини?

— Исмајыл әфәндиди, јадындан чыхыб?

— Јох, чыхмајыб, јахшы јадымдадыр. Әрәби, фарсы јахшы билән бир әфәнди кими она бөјүк һөрмәтим вар. Шәриәт ганунларынын исә даһа јахшы биличисидир. О, сәһв еләмәз, ким јашыны һарда итирирсә, Исмајыл әфәндидә тапыр. Бу ишдә пәркардыр. Онун өзүнүн дә јашы кәрәк аз олмасын...

— Азы сәксән, сәксән беш олар, — дејиб халагызы Исмајыл әфәндини тә'рифләди. Јаваш-јаваш мәтләб үстүнә кәлиб: — Сәнин хәтрини истәјән адамдыр, Мирзә, һәмишә бизим кишидән дә, мәндән дә сәни сорушур, сәнинлә ифтихар едир.

Әлмәрдан чај кәтирди. Мирзәнин јатағы јанындакы стулун үстүнә гојуб, тез дә гајытды. Мирзә Фәтәли ганрылыб буғланан чаја бахды.

— Чај ич, — деди, — халагызы, јолдан кәлибсән, һава да сојугду.

— Ичәчәм, Фәтәли, һеч сорушмурсан бу гарда-боранда нијә евдән-ешикдән олубсан?

Мирзә тәәччүблә:

— Нә олуб ки, — деди, — јенә тутулан-зад вар, нәди? Сәни јенә ким евдән-ешикдән еләјиб?..

— Јох, нараһат олма, тутулан-зад јохду. Мән бајаг тә'рифләдјимиз, бизим мәсчидин мүәззини Исмајыл әфәндинин тәвәггәси илә сәнин јанына кәлмишәм. Онун аман-

заман бир оғлу вар. Ушаг Шәкидәки ибтидаи рус-татар мәктәбини битирәчәк. Исмајыл әфәнди истәјир ки, оғлу Тифлиسدәки мәктәбләрдән бириндә охусун. Мәни сәнинҗанына о көндәриб, ушағы да мәнә гошуб, кәтирмишәм.

— Бәс ушаг ханы? — дејә Мирзә севинчлә сорушду.

Ајаг үстә дајанан Әлмәрдан:

— О бири отагдады, — деди, — ушагларынҗанында.

— Чағыр кәлсин бура, өзүм сөһбәт едим.

Отаға арыг бир ушаг дахил олду. Әлмәрдан әлини онунҗининә гојуб, гулағына нәсә пычылдады. Ушаг чәкинә-чәкинә Мирзәнинҗатағына јанашыб дајанды. Бахышларыны дөшәмәдән галдырмадан:

— Салам, Мирзә әми, — деди.

Мирзә Фәтәли:

— Јахына кәл, оғлум, — дејиб — она әл узатды. — О-стулу чәк, отур јанымда. Адын нечәдир?

— Рәшид.

— Чох пакизә, чох көзәл. Адынын мә’насыны билир-сәнми?

— Бәли, билирәм, атам дејир ки, бир әрәб хәлифәсинин адыдыр.

— Атан сәнә јахшыны гојуб, јаманы дејиб. Рәшид тәкчә әрәб хәлифәсинин ады дејил. Бу сөзүн мә’насы икид, чәсур, бир дә мәрд демәкдир. Бүтүн елмләри икид бир оғул кими мәнимсәсэн, атан гојдуғу ада лајиг олачагсан. Индидән елм, охумаг далынча бу бојда јол гәт еләмисән, инанырам ки, ишиндә дә рәшид олачагсан. Нечәнчи синифдә охујурсан, оғул?

— Үчүнчү синифдә. Инди тә’тил олдуғуна көрә атам изн верди ки, Назлы халанла кет, Мирзә әмини зијарәт елә.

— Иншаллаһ, кәлән ил ибтидаи мәктәби тамам едәчәксән. Бәс сонрасы?..

Мирзәнинҗаласы гызы Назлы дөзә билмәјиб, сөһбәтә гошулду.

— Елә сонрасы үчүн индидән јанына кәлиб, сәндән көмәк истәјир, халаоғлу.

— Кәлмәјинә сөзүм јохду. јахшы еләјиб кәлиб, хош кәлиб, сәфа кәтириб. Мән дә билмәк истәјирәм ки, фикри нәди, һансы сәнәтин, һансы елминҗа далынча кетмәк истәјир?

— Һансында охумаг асанды, оннан охусун, нејләјир өзүнү даға-дәша салыб...

Мирзә Фәтәли үрәкдолусу күлә-күлә бир нечә дәфә:

— Һансы асанды, һансы асанды, — дејиб көзү јашара-

на гәдәр күлдү. О, овчундакы дүмаг јајлығы илә нәмли көзләрини силә-силә ај рәһмәтлијин гызы, асан елм, асан дәрс јохду. Елм онда асан олур ки, ушаг ону бүтүн варлығы илә гавраја билир, она һәвәси вар, охудуғу да башында галыр. Бизим гоншунун оғлу Балагулуја дејирсән ки, а бала, ики алман варды, дөрдүнү дә атан верди, нечә алман олду? Көзүнү дөјүб, он саат да үзүнә бахса, јенә тапа билмәјәчәк. Дејирәм, Балагулу, ач бармагларыны. Ачыр. Дејирәм, ики бармағыны тут, үстүнә дә дөрдүнү сај, Сајыр. Ахыра чыхыр, мат-мат үзүмә бахыр. Һә, дејирәм нечә олду? Јазыг-јазыг үзүмә бахыб дејир ки, Мирзә әми, јадымдан чыхды. Мәндән соруш ки, фисинчан плову нечә бишириләр, нечә саата. Көрүрсәнми, халагызы, Балагулунун елми дә фисинчанплов биширмәкдир. Өлдүр, үстүнә илан сал, Балагулу әлине бир китаб алмаз. Алса нә хејри, неч о, индијәдәк билмир ки, китабын һәрфләри сағдан сола охунур, јохса солдан саға.

Назлы арвад тәкәббүрлә:

— Јох, ај Фәтәли, бизим Рәшид елә коразеһинләрдән дејил. Нәди данышдығын...

— Билирәм, елә күт дејил, аллаһ еләмәсин Балагулу күнүндә ола. Назлы, халагызы, бәлкә ичазә верәсэн, Рәшидин өзү илә мәсләһәт еләјәк, — дејән Мирзә чох бөјүк нәзакәтлә — сән таныш еләдин, чох сағ ол, бундан сонрасы өз ишимиздир. Һә, мүәззин оғлу, диллән көрәк арзун, нијјәтин һарадыр, нәчи олмаг истәјирсән?

Бајагдан башыашағы дајаныб онлары динләјән Рәшид шәстлә Мирзәнинҗа үзүнә бахыб:

— Һәрби мәктәбдә охумаг истәјирәм, — деди, — бу сәнәтә һәвәсим вар...

Мирзә көзләмәдији чаваб ешитди. Дөнүб она даһа диггәтли нәзәрлә бахды. Оғлан дедијиндән дөнмәз адамлар кими мәғрур дајанмышды. О, санки дурушу, бахышы илә «мән забит олмаг истәјирәм, башга неч нә» дејирди. Оғланын белә чәсарәтли һәрәкәтиндән, мәғрур бахышындан Мирзәнинҗа хошу кәлди.

— Јахшы фикирдир, — деди, — јахшы еләјирсән ки, забит олурсан, халгымыза силаһ тутан оғулар да лазымдыр. Бу зәманәдә о милләтин ки, топу-түфәнки, әскәр вә забити јохдур, онун варлығына да инанма. Амма бир иш вар... — Сөз дилинин учуна кәлдисә дәрһал фикрини дәјишди. Јох, бу чаванын гүсуруну үзүнә демәклә мән ону өмүрлүк көзүкөлкәли етмиш олурам, — дејә фикирләшди. — Нә вахтдан мән көнүлсындыран олмушам. Өзү дә кимин? Он үч-он дөрд јашлы јенијетмәнин. Јох, бунун һә-

васини өлдүрмөк олмас. Чалышыб фикрини дэјишмөк лазымдыр.

Мирзэ Фэтэлинин диггэтти зэнди оғланын сол көзүндө күчлө сезилөчөк дэрэчэдэ бир аз чэплижин олдуғуну бајадан көрүшдү. Ушағы утандырмамаг үчүн неч нэ демэјиб фикрэ кетди. Билирди ки, бу көзлө ону неч вахт һәрби мөктөбө көтүрмөзләр. Оғланы фикриндэн дөндөрмөк мөгсәди илө:

— Оғул, дејиб, сөзүнә давам етди. — Инди халгымызын күзәраны еләдир ки, она әскәрдән, забитдән чох мүәллим лазымдыр. Бу саат бизим јеканә арзумуз халгымызы савадландырмаг, маарифлөндирмөкдир. О бири милләтләрә баханда бизимкиләр бу саһэдә чох кери галыблар. Бу күн «халгымызын везијјәти еләдир ки, ону дүшүндүкчә инсан ағламаг истәјир». Бир нечә күн әввәл достум Мирзэ һүсөјнлө Сәрдарын јанында олду. Сәрдар сөз верди ки, Гори шәһәриндәки Мүәллимләр Семинаријасында Азәрбајчан шө'бәсини кәлән илдән ачачаг. Индидән гәзалара мөктүб јазыб көндәрмишик ки, ушаг топламагда бизә көмөк көстәрсинләр. Мән сәнин бурада охумағыны мәсләһәт билирәм. Јахшы олду, өз ајағынла кәлмисән, сәнин дә адыны јаздырарам, һөкумәт хәрчинә охујарсан. Разысанмы? — дејиб суал долу бахышларыны бир хејли ондан чөкмөди.

— Мән, әлбәттә, разыјам, Мирзэ әми, көрөк атам нә дејәчөк?

— Атана де ки, Мирзэ белә мәсләһәт билди. Јахшы јадыма дүшдү, атан Хочик јериндәки бағы јенә бечәрә билirmi? Јохса гочалыб, һалдан дүшүб...

Мирзәнин бу суалына халасы гызы чаваб верди:

— Бечәрир, — деди, — Фәтәли, бу ил јахшы да мәнсул көтүрдүләр, аллаһ бәрәкәт версин. Бағын јарпағыны неч кәсә сатмадылар. Бах, бу гаршында дајанан чәлимсиз, оғлан бараманы ипәјә чевирмөк үчүн һәјәтләриндә кичик дөзкаһ дүзәлдиб, өзү ипәк һасил етди. Шәкинин усталарындан тәкәлдуз тохумағы өјрәнди. Әлинә хејли газанч кәлди. Инди өз әмәји илә јығдығы газанча охумаг истәјир. Чох сағ ол ки, Рәшиди наүмид гајтармырсан, һәлә үстәлик дә падшаһлыг хәрчинә охутмаға сөз верирсән. — Арвад күлүмсүнүб, — мәним дә јол хәрчими бу өдәјиб, мән Рәшидин хәрчи илә Тифлисә кәлмишәм.

Мирзэ Фәтәли зарафатла:

— Билирәм, — деди, — халагызы, биз шәкилиләр һаважы јерә бир гәпик дә хәрчләмәрик. Ата-бабамыз тачир олублар, бу сәнәтин адамлары манатын үстүндән гәпик көтүрмүр, амма гәпији гәпијин үстүнә гојмагла тачир

олурлар. — Күлүмсүндү, — демәк Рәшид бәј олмасајды сәним мәним көрүшүмә кәлмәјәчөкдин?..

Арвад неч нә демәјиб сусду. Көрүнүр, доғру сөзә чаваб тапа билмәди. Әлмәрданын бош стәканлары апармаға кәлмәји елә бил чансыхычы сүкутун бузуну гырды:

Мирзэ Фәтәли:

— Оғлум, Рәшид, — деди, — халагызы сәнин бағбанлығындан, ипәкчиликдәки мәнәрәтиндән ағыздолусу данышды, зәһмәткеш олдуғун үчүн јахшыча тә'рифләди. Бәс китаб охумаға нечә, һәвәсин вармы, јохса елә мөктөбдә мүәллимин нә тапшырыр, ону охујарсан?

— Атам чох вахт ичазә вермир. Дејир, ән чох дәрсләринә фикир вер. Амма мән кизлин дә олса, нағыл китабы тапыб охујурам.

— Охудуғларындан биринин адыны дејә биләрсәнми?

Рәшид ани олараг фикрә кетди. Һәјәчандан арыг, солғун јанағында гызартылар ојнашды. Шәһадәт бармағыны каһ үзүндә, каһ да алнында кәздирди.

— Сон күнләр охудуғум китабын ады «Мөчмүеји-дивани-Вағиф вә дикәр мүасирин» иди. Мирзэ әми, гошманы, бир дә нәғмәләри охумагдан хошһал олурам.

Ушағын сыхылмамасы үчүн бахышларыны ондан јайндыран Мирзэ Фәтәли:

— Бәс јазаны кимди, оғул, бу китабы ким һазырлајыб, ким басдырыб?

Рәшид:

— Мирзэ Јусиф — дејиб кәкәләди, нә гәдәр еләдисә фамили јадына кәлмәди.

Онун көмәјинә чатан Мирзэ Фәтәли:

— Јәгин Нерсесов демәк истәјирсән?

— Бәли, Мирзэ әми, јадымдан чыхмышды.

— Оғул, охудуғун шә'рләрдән јадында варса, бирини де, ешидәк Рәшид јериндә гурчаланыб, үзүнү каһ таванә тутду, каһ да пәнчәрәдән чөлә бахды.

Көнүл һәсрәт, чан мүнтәзир, көз јолда,
Өмр азалды, вә'дә кечди сан илә.
Бир дә көнлүм истәдији көзләри,
Көрәрәмми ол шөвкәтлә, шан илә.

Истәмәнәм бу дүнјанын малыны,
Говғасыны, фитнәсини, галыны.
Гәрибликдә бикәсләрин һалыны
Фикр еләрәм, көзүм долар ган илә.

Даим һағдыр Видадинин демәји,
Доғруларын һәркиз итмәз әмәји.

Рәшид ше'ри дежиб гуртарды. Фикрә кедән Мирзә Фәтәли исә һәлә дә динмирди. О, башыны әлләри үстә гојараг дүшүнчәләрин ағушунда кениш пәнчәрәдән чөлә бахды. Фикри-зикри һәлә дә Видади ше'ри илә әлләширди. Һан-дан-һана о, өз-өзүнә данышырмыш кими:

— «Доғруларын һәркиз итмәз әмәји» мисрасыны арамла тәкрар едиб хош тәбәссүмлә Рәшидә бахды. Онун авазла ше'р демәјиндә фитрилик дүјдү; һәрәкәтиндә, дурушунда исә мә'рифәт вә ганачаг. Әлилә јахын кәлмәји ишарә еләди. Јериндә дикәлиб, голларыны гоша ачды, Рәшидин алыннан өпдү. — Чох сағ ол, оғул, сән һардан билдин ки, мән о бири шаирләрә нисбәтән дәрдли Видадини даһа чох сеvirәм. Мирзә әмин сәни мұкафатсыз гојмаз, әвәзиндә сәнә өз китабымы бағышлајачағам, — дежиб бир-ики дәфә «Әлмәрдан, Әлмәрдан» дејә сәсләди. Тубу гапыда көрүндү. «Әлмәрдан јохду, дүкана көндәрдим, нә истәјирсән?» — деди. Мирзә:—Мәним китабларымын һәрәсиндән бир нүсхә бура кәтир, лазымдыр.

Тубу китаблары кәтирди. Мирзә алыб онлары Рәшидә вәрди.

— Ал, — деди, — гардашоғлу! Мәним әсәрләримдән хошладығынызы Вәтәним Шәкидә сәһнәји-тамашаја гојмағынызы арзу едирәм. Һәрчәнди бу мәрһум Молла Вәли Видадини әсәрләри кими дејил ки, охујуб әзбәрләјәсән. Бекар вахтында охујуб гәшш едәнә гәдәр күләрсән.

— Атам дејир ки, Мирзәнин әсәрләри күлмәли дејил. Мирзә Фәтәлинин әсәрләри дәрдлә долудур. Гәфләтдә галан мүсәлман дүнјасына сәнмәјән чырагдыр.

Мирзә Фәтәли марагла Рәшидә бахды, ону ахыра гәдәр динләди. Бу арыг оғлан инди Мирзәнин даһа чох хошуна кәлмишди. Ону тә'рифләдијинә көрә јох, Рәшидин белә фәрасәтли, дәрракәли олмағыны нәдәнсә илк бахышдан һисс еләмишди. Мирзәнин хошуна кәлән бир дә о иди ки, бу дәрракәли оғлан мүәззин атасынын сөзләрини нечә дә дәгиг јадында сахламышды. Мирзә инди ағыр-ағыр, јарасы көјнәјән адамлар кими данышырды. Рәшид онун дәрдли јеринә тохунмушду. Мирзәјә елә кәлирди ки, һамы дүканчы Мәшәди Гасым кими она гарғыш едир. Һәр сәһәр дәфтәрханаја гуллуға кедәндә даланын арзында отуран дүканчы Мәшәди Гасым ону көрәндә додагалты мыртылдаја-мыртылдаја дејирди: «Еј фәләк, көјдәки дашларыны онун башына нә сәбәбә јағдырмырсан? Еј јер,

јарылыб, бу мәл'уну нә үчүн удмурсан?». Демәк кәнд әһли арасында мәни севән, әсәрләримә гијмәт верән вармыш. Гәрибә бурасыдыр ки, севән шәхс мүәззиндир, молла тајфасындандыр. Мән елә билирдим, минарәнин башындан адамлары ибадәтә чағыран мүәззин Исмајылын «аллаһү-әкбәр» демәкдән башга фикри-зикри јохду. Өмрүм боју дин хадимләринә нифрәт етмишәм... Достум Мирзә Һүсејн Фәнди дүз дејирмиш ки, дин хадимләри арасында аз дә олса зијалы оланлар вар, сәнә раст кәлмәјиб, Фәтәли. Бир дә сән онлардан дәрд әл-ајағынла гачырсан.

— Оғул, — деди, — чаванлығымда, — онда лап чаван идим, бәлкә дә елә сән јашда анчаг олардым, — устадым Мирзә Шәфи мәнә бир китаб вәрди. Јадымдадыр, китабда һинд әфсанәләри топланмышды. Охујуб гуртаранда уstad шаир сорушду ки, Фәтәли китабдан јадында бир шеј галдымы, өзүн үчүн бу китабдан елм әхз еләјә билдинми?

— Бәли, — дедим, — уstad, китабдан бир чүмләни әзбәр дедим: «Гәлби елмин, мүбаризәнин вә мәһәббәтин јолунда чырпынмајан адам һаһаг анадан олуб, һаһаг јерә-анасынын чаванлығыны әлиндән алыб». Устадым деди ки, китабы сәнә мәһз бу чүмләјә көрә вермишдим охумаға. Дедим, көрүм ону дуја биләчәксәнми, Фәтәли? — дежиб устадым сөзүнә давам етди. — «Өмрүн боју бу чүмләдәки мә'наја әмәл етмәсән, мәнним әмәјим сәнә һалал олмаз. Бу чүмлә сәнин һәјат амалын олмалыдыр. Инди оғул, Рәшид, мән бачардығым гәдәр устадымын сөзүнә әмәл етдим, халғымызын тәрәггиснә наминә күчүм чатаны, әлимдән кәләни әсиркәмәдим. Бу јолда кимләр тәрәфиндән тәһгир олунамадым. О бајаг адыны чәкдијим надан Мәшәди Гасымдан тутмуш сәрдара гәдәр... Һәр кәс инсанлары сеvirсә, мәдәнијјәтин тәрәггиснә көмәк едирсә, мән онун досту вә мүхлисijәм. Бу зәманәдә белә адамлар аздыр. Чох сағ олсун, атан Исмајыл кимиләри ки, инсанларын јахшы, пис әмәлләринә гијмәт верә билирләр. Өмрүмүн чоху кедиб, азы галыб. Бу күн-сабаһлығым. Мән арзу едәрдим ки, сәнин дә һәјат амалын һинд әфсанәсиндәки о мүдрик чүмлә олсун.

* *
*

1879-чу ил мајын сон күнләриндә Шәкиннин мәркәзи карвансарасынын һәјәтинә үстү тоздан бозармыш бир фәјтон кирди. Атларын јеришиндән вә фәјтондан дүшән сарышын адамын әзик-үзүк палтарындан билмәк олурду ки, онлар узаг јолдан кәлибләр. Долу сифәтини түк басмыш

сәрнишин үстүнүн тозуну чырпды, хырдача мави көзләрини карвансаранын һәјәтинә доландырыб ахтардығыны тапа билмәди. Ағыр, тәмкинли јеришлә сыныг араба тәкәри дүзәлдән ики-үч кишијә јахынлашыб тәмиз Азәрбајҗан дилиндә:

— Гардашлар, дәлләкхананы нечә тапа биләрәм? — дејә сорушду:

Учабојлу, арыг киши ону дәвләт гуллуҗчусу зәни едиб өзүнү јығышдырды. Саһибкар гаршысында әмрә мүнтәзир дајанан рәијјәт кими тәлаша дүшдү. Алнына дүшмүш папағыны кери еләјиб, ширин Шәки ләһчәсиндә:

— Һа, инди бурда, овчујун ичиндәдир, одеј, — дејиб гоша тағын арасындакы гапыны көстәрди.

Бир әлиндә чәкич, о бири илә тәкәрдән јапышан чаван оғлан:

— Сәлим дајы, — деди, — бу урусду, ја...

Гоча Сәлим киши тәәччүблә:

— Нә билим, а бала, — дурухуб — ахы, бизим дилдә данышыр, демәк мүсәлмандыр...

Азча араланан мүсафир хош тәбәссүмлә:

— Оғлан дүз дејир, мән русам, даһа доғрусу, Шамахи малаканыјам. — Кери гајыдыб — дәлләкханадан чыханда мән Шәки ибтидаи рус-татар мәктәбинә кетмәлијәм. Сизләрдән мәктәбин һарада олдуғуну билән вармы? Ораны мәнә көстәрәрсинизми?

Гочанын назик додаглары хош тәбәссүмлә араланды. Севинди ки, о, нә диванхана ишчисиди, нә дә јухарыдан кәлән гәза рәиси. Мәктәби сорушурса, демәк, мүәллимди. Она көрә дә меһрибанды, аллаһ адамыдыр.

— Әлбәттә, аға, әлбәттә, көстәрәрик. Сиз кедин тәрәшланын, чыханда, бах, бу мәним оғлумду, о сизи мәктәбә апарар.

Алексей Осипович Чернјајевски тәшәккүр едиб дәлләкханаја кетди.

Кәндли дәриндән нәфәс алыб, әлинин архасы илә алнындакы һәјәчан тәрини силди. Үрәкдән кәлән сәммийәтлә мүсаһибини тәрифтләди:

— Нә көзәл инсандыр, үзүндән нур јағыр, беләсинин этәјиндә намаз гылмаг олар. Амма һејф ки, кавурдур, — дејиб тәәссүфтләнди.

Гори семинаријасынын нәздиндә бу ил ачылачаг Азәрбајҗан шәбәсинә ушаг топлајан Алексей Осипович Чернјајевски гәза мәркәзләрини кәзә-кәзә кәлиб Шәкијә чыхмышды.

Мајын илк күнләриндән сәфәрә чыхан Алексей Осипович Ирәванда, Нахчыванда, Кәнчәдә вә Шушада олмушду. Шәкидән сонра Шамахија, ордан да Бақы, Губа вә Дәрбәнд истигамәтиндә сәфәрини давам етдирмәли иди. О, јүз километрләрлә јолу фәјтонла, араба илә, гатарла, бә'зән дә пијада кетмәли олурду. Семинаријада шәбәнин ачылмасы тәсдиг олунандан сонра Чернјајевскини Азәрбајҗан шәбәсинә инспектор тә'јин етдиләр. Гори семинаријасынын директору Дмитри Дмитријевич Семјонов ону јанына чағырыб хејли сөһбәт етди.

— Алексей Осипович, — деди, — чәтинликлә дә олса шәбәнин ачылмасына ичәзә вердиләр. Анчаг чох нараһатам, билмирәм, нечә олачаг, вахта аз галыр, гәбул үчүн дә әризә верәнләрин сајы артмыр ки, артмыр. Кәлән чох аздыр. Белә кетсә, шәбәни ачмаг суал алтында галачаг.

— Мән дә бу барәдә фикирләшмишәм, Дмитри Дмитријевич, јерләрә јазылан мәктубларла кифәјәтләнмәк олмаз. Сизи инандырырам, бә'зи гәза рәисләри һеч мәктубун мәзмунуну чамаата чатдырмајыблар. Чатдырыбларса да, чамааты баша сала билмәјибләр. Бунун бирчә чыхыш јолуну көрүрәм. Мән өзүм кетмәлијәм. Оба-оба, кәнд-кәнд дә олса, кәзиб чамааты баша салмалыјам ки, мәктәбинизин мәрәмы, мәгсәди нәдир? Һәр һалда мәни баша дүшәрләр, ахы, мән азәрбајҗанча доғма дилим кими данышырам. Јерли әһалинин адәт-ән'әнәсинә јахшы бәләдәм. Мән Азәрбајҗан халгынын чөрәјини јејиб, сујуну ичмишәм, она көрә дә онлары гәлбән, тәмәннасыз сеvirәм.

— Мән дә сиздә бу халга олан һәдсиз еһтирамы көрүб, дудуғум үчүн Маариф Сәрдарлығына сизин намизәдлийинизи вермишәм. Јенә дејирәм, ушаг топламаг мәсәләси мәним раһатлығымы әлимдән алыб, Алексей Осипович, сиз доғру бујурурсунуз, сәфәрә чыхмагдан башга чарә јохдур. Бир тәрәфдән дә сизә гыјмырам, бу гәдәр мәсафәни нечә гәт едәчәксиниз? Јохса отуруб ушағын кәлмәјини көзләмәклә фүрсәти фота верәрик. Бундан сонра да өз әризәси илә ән чох кәлән үч, ја да дөрд нәфәр анчаг олачаг. Вахт да ки, сүр'әтлә кечиб кедир. Сизә бу чәтин сәфәрдә уғур диләјирәм, Алексей Осипович.

Илк сәфәрә Нахчывандан башлајан Чернјајевски гәза мәктәбиндә охујан үч нәфәрин әризәсини алмышды. Анчаг бирчә Мирзә Әли Мәһәммәд Хәлиловун кәлмәјинә үмиди варды. Галан ики нәфәрин биринин атасы разылыг вердисә, о биринин анасы вај-шивән салды... Ләнкәрәндан Тејмур бәј Мәммәд бәј оғлу Бајрамбәјов, Шушадан Фиридун бәј Әһмәдаға оғлу Көчәрли вә Сәфәрли бәј Вәли-

бәјов, Газахдан Исмајылаға Мустафа оғлу Вәкилов, Мәм-мәдаға Исмајылаға оғлу Шыхлински охумаг үчүн әризә вердиләр. Илләр кечди, бунлар Азәрбајчан шө'бәсинин илк гарангушлары олдулар.

Сәфәрәли бәји ә'ла гуртардығына көрә Гори семинаријасында мүәллим сахладылар. Фиридун бәји Ирәван кимназијасына, Тејмур бәји Ләнкәрәна, Мирзә Әли Мәһәммәди Нахчывана — ибтидаи рус-татар мәктәбләринә мүәллим көндәрдиләр.

Алексей Осиповичин шәкилиләрә үмиди даһа чох иди. О, Шәкијә кедә-кедә фикирләширди: «Зарафат дејил, Мирзә Фәтәлинин јерлиләридир. Башга гәзалара нисбәтән онларын маарифә вә мәдәнијјәтә рәғбәтлри даһа чох олмалыдыр. Елә биринин намизәдлијини Мирзә Фәтәлинин өзү вериб».

Алексей Осипович Шәки ибтидаи рус-татар мәктәбинә кәләндә тәнәффүс вахты иди. Нәјәтдә ушағын чохлуғуну көрәндә көнлү ачылды, даһа чәсарәтли аддымларла мүдирин јанына кәлиб өзүнү тәғдим етди.

— Әввәлчә, — деди, — ичазә верин, мәрһум һәмјерли-низ, һамымызын фәхри олан Мирзәнин вәсијјәтинә әмәл едәк. Она көрә дә рича едирәм, мәни сон синфинизә апарын. Синифдә чиб дәфтәрчәсини ачан Алексей Осипович өзүнү ушаглара тутуб:

— Рәшид бәј Әфәндизадә кимдир? — дејә сорушду.

Назик көјнәјинин чијинләри күндән бозармыш, палтары көһнә олса да үст-башы тәртәмиз бир оғлан ајаға дурду. Саллама көјнәјинин үстүндән бағладығы назик кәмәрини дүзәлдиб:

— Мәнәм, чәнаб мүәллим — деди.

— Сиз етән ил мәрһум Мирзә Фәтәлинин јанында олмусунуз. Горидә охумаг арзусунда олдуғунузу билдир-мисиниз.

— Бәли, олмушам, чох доғрудур. Бураны битирәндән сонра тәһсилими давам етдирмәк истәјирәм.

— Шүбһәсиз ки, сиз кимин намизәди олдуғунузу јахшы билирсиниз. Кәрәк өзүнә биркә охумаг үчүн јахшы јол-дашлар да сечәсэн. — Үзүнү синфә тутуб: — Ушаглар, — деди, — мәктәбимизин гәбул шәртләри һаггында сизә мә'лумат вермәји өзүмә борч билирәм. Бизин мәктәб гәбул ики јолла ола биләр: әкәр ушағын валидејнләри варлыдырса, өз хәрчинә охујачаг—јә'ни дәвләт хәзинәсинә пул кечирәчәк. Јох, әкәр касыбдырса, охумаг габиліјјәтинә маликдирсә, онда дәвләт хәрчинә гәбул едәчәјик. Нәр ики вәзијјәтдә — јә'ни гәбула кедән ушағын вали-

дејни истәр касыб олсун, истәрсә дә варлы, о, мүтләг имтаһан вермәлидир. Ики синифли ибтидаи мәктәбин програмы сәвијјәсиндә ушагдан имтаһан көтүрүлүр. Гәбула кәлән ушаг мүтләг гәза мәктәбини гуртармыш олмалыдыр.

Семинаријамыз биринчи, икинчи һазырлыг синифләриндән вә үч әсас синифдән — биринчи, икинчи вә үчүнчү бурахылыш синифләриндән ибарәтдир. Семинаријанын әсас шө'бәсинә дахил олмаг үчүн истәнилән гәдәр һазырлығы олмајан ушаглара хүсуси мәктәб ачмышыг. Бу мәктәбдә тәләбәләрә Азәрбајчан вә рус дилләриндә грамматикадан дәрс дејиләчәк, бу јолла онлар әсас шө'бәјә һазырланачаг. Нәм дә әсас синифдә охујан ушаглар үчүн тәчрүбә мәшғәләләри кечириләчәк.

Мәгсәдимиз Загафгазијада фәалијјәт көстәрән ибтидаи Азәрбајчан мәктәбләри үчүн билikli, тәчрүбәли мүәллим кадрлары һазырламагдыр. Биз елә мүәллим јетишдирмәк истәјирик ки, онлар чыраг олуб Азәрбајчан халгынын гаранлыг јолларыны ишыгландырсын. Нөкумәт һесабына охујан тәләбәләр мәктәби битирдикдән сонра ән азы дөрд ил көндәришлә кәнд мәктәбиндә ишләмәлидир.

— Тәһсил мүддәти нә гәдәрдир? — мүәллимләрдән бири сорушду. — Бир дә дини дәрс кечиләчәкми вә шәриәт фәннини ким апарачаг?

— Мәктәбимизә он алты јашындан көтүрүлүр, тәһсил мүддәти алты илдир.

Азәрбајчан дили вә сүннү тәригәти үзрә шәриәт мүәллими вәзифәсинә Нүсәјн Әфәнди Гајыбов, шиә тәригәти үзрә исә шәриәт мүәллими молла Әбдүссалам Ахундзадә чәнаблары тә'јин олунублар. Әлбәттә, бу суалы верән мүәллими мән чох јахшы баша дүшүрәм. Јәгин һәмкарым фикирләшир ки, мүсәлман ушағы һара, рус дәрси һара? Сизин ушаглар христианларла бир јердә охумајачаг. Азәрбајчан шө'бәси ајры бинада јерләшәчәк, онларын ашпазлары белә ајрыча олачаг. Она көрә нараһат олмаға дәјмәз. — Чернјајевски нәр ики тәрәфинә бојланыб, еһтијатла — анчаг бир сөз дејим, мәни гынамајын, — Мирзә Фәтәлинин һәмјерлисинин белә суал вермәси мән дә тәәччүб доғурур. О, јенидән Мирзә Фәтәлинин нами-зәдинә мүрачиәт етди:

— Рәшид, — деди, — өзүнә лајигли јолдашлар сечмәк һаггында дүшүндүмү?

— Бәли, чәнаб мүәллим, ики нәфәр разыдыр. — Рәшид јенидән ајаға дуруб сол тәрәфиндә әјләшән Гәзәнфәрин, бир дә арха чәркәдән Иса Абакаровун адыны чәкди. Ады

чәкилән ушаглар да ајаға дурдулар. — Анчаг Гээнфэр атасындан ичазэ истәјир.

Чернјајевски хош әһвал-руһијјә илә: — Нејнәк, — деди, — атасы илә мәсләһәт едәрик...

Бу вахт Гээнфәрин шәриәт дәрси дејән атасы сәрт бир һәрәкәтлә ајаға дуруб:

— Отур ашағы, — дејә оғлунун үстүнә ғышгырды. Кишинин һирсиндән әли-ајағы әсирди. — Бунун арзусуна бир бах... — атасы Гээнфәрә бир нечә ағыр сөз деди.

Мәктәб мүдири:

— Гәдир әфәнди, һирсләнмәјин, нә олуб, инди јола дүшмүр ки. Бурахмазсыныз, кетмәз, өз ишиниздир, — дедисә дә өзүндән чыхмыш Гәдир әфәндиңи сакит едә билмәди. О, даһа да ғызышырды. Ушаглар арасына пычылдашма дүшдү. Мүдир онлара тәпинди, дәрһал сакит олдулар.

Чернјајевски еһтијатлы аддымларла азачыг сакит олан Гәдир әфәндијә јахынлашыб әлилә јүнкүлчә онун чијнинә тохунду. Истәди ки, өзү ону јола кәтирсин, дилә тутсун. Гәдир әфәнди сәрт һәрәкәтлә керидән дөнүб:

— Чәк әлини, кавур оғлу, кавур, — дејиб онун үстүнә ғышгырды. — Сиз нә чәсарәтлә өз мурдар әлиңизи мәним пак әбама тохундурусунуз? Анд олсун, кетдијим о мүгәддәс аллаһ евинә, бахмарам ганының мурдарлығына, сәни гана гәлтан едәрәм. Мән ушағы бәсләмәмишәм ки, апарыб она донуз пији једирдәсэн. Бунун јалан данышмағына бахын, куја орда ашпазлары белә ајры олачаг. Јахшы, чәнаб мүәллим, — дејиб — Гәдир әфәнди јенидән Чернјајевскинин үстүнә һүчума кечди — о һансы ахмагдыр ки, бир нәфәр белә мүсәлман аиләси јашамајан Горидә кедиб ашпазлыг едир. Тутаг ки, ашпаз вар, орда јашајыр, бәс кәсилән гојун, о һејван һарданды, о, христиан һејваны дејил, мәкәр о јемәлидир ки... — Гәдир әфәнди шәһадәт бармағыны һавада ојнада-ојнада: — Көрүрсәнми, данышдығының һамысы јаландыр. Сән һөкүмәт шпјонусан, мүсәлманлар арасында руслашдырма сијасәти апарырсан. Көрүнүр, сәнә чохлу пул верибләр, она көрә дә кәнд-кәнд дүшүб, бизим ушаглары кавур еләмәк истәјирсән.

Алексей Осипович бура гәдәр сәбрлә, тәмкинлә өзүндән чыхмыш Гәдир әфәндиңи динләди. Елә ки, мүсаһиби ағыр тәһгирә кечиб деди ки, сән һөкүмәт шпјонусан, сәнә чохлу пул верибләр, бу ики сөз она күллә кими дәјди. Ағыр да олса, јенә удду. Фиқирләшди ки, мән бу дар мачалда она нечә баша салым. Бу саат о, һирслидир, бу мүдриқ халгын өз мәсәлидир ки, һирсли башда ағыл олмаз. Бирдән јадына

ики ил әввәл Гафгаз Тәһсил Даирәсиндә ишләјәндә Шејхүлислама јаздығы мәктүб дүшдү:

— Гәдир әфәнди, — деди, — үчүнчү илдир Горидә семинарија ачылыб, орда әллијә јахын христиан ушағы охујур, бир нәфәр дә азербайчанлы ушағы јохдур, охумур. Мән дә Азербайчанда доғулуб боја-баша чатмышам, онун чөрәји илә бөјүмүшәм. Бир вәтәндаш кими Шејхүлислама мәктүб јаздым ки, мадам өз хәрчи илә охумаға кәлән азербайчанлы ушағы јохдур, онда һеч олмаса, бир ушаг үчүн сиз вәсаит ајырын. Шејхүлислам сөз вериб ки, бу ил бир нечә ушағын охумасы үчүн мүтләг вәсаит ајырачаг. Сизчә Шејхүлислам дүз һәрәкәт етмир?

Гәдир әфәнди дурухуб галды, нәсә демәк истәди, ба-чармады. Бир нечә дәфә удгунуб көзләрини дөјдү. Нечә десин ки, шејх дүз һәрәкәт етмир. Јухары түпүрсә быға, ашағы түпүрсә саггала дүшәчәкди.

Чарәсиз галан Гәдир әфәнди:

— Хүласеји, — деди, — Мәним Горијә кедәси ушағым јохдур, гој ким урусдур, ушағыны версин, апар. Мүәззин Исмајыл урус көрәндә елә бил әзизини тапыб. Гој кетсин онун Рәшид баласы урус-бабы олсун. — Үзүнү синфә тутуб оғлуну чағырды. — Кәл, оғул, кәл, дүш габағыма — дејиб ата-бала синфи тәрк етдиләр.

Гәдир әфәнди кедәндән сонра һамы гурујуб галды. Нә бир мүәллим, нә гонаг, нә дә мәктәб мүдири сүкут бузуну сындырмаға чәсарәт етмирди. Алексей Осипович башы ашағы вар-кәл едә-едә:

— Ушаглар, — деди — Авропа философларындан бири јазыр ки, мүәллим ајнадыр, шакирд она бахыб өзүнү дүзәлдир вә һәмишә мүәллимини өјрәтир. Јәгин ки, бу күн сиз дә өз руһани мүәллиминизи ајнада көрдүнүз, ондан нәсә өјрәндиңиз. Амма сиздән рича едирәм, бу әһвалаты унудасыныз, елә билин, һеч белә бир һадисә олмајыб. Јахшы, кечәк әсас мәтләбә. Қим охумаг үчүн Горијә көнүллү кетмәк истәјир?

Ушаглардан динән олмады. Мәктәб мүдири Гәдир әфәндиңи јерсиз һәрәкәтиндән, гонаға һөрмәтсизлијиндән өтәри данышыб, Гори семинаријасында јени тәһсилин гојлушундан — педагогиканын башлыча мәсәләләриндән, педагожи тәчрүбәдән, Азербайчан шө'бәсиндә православ илаһијјаты әвәзинә, мүсәлман шәриәти илә јанашы Азербайчан вә Шәрг дилләринин тәдрисиндән кениш мә'лумат верди. Сонра шакирдләри бир-бир ајаға галдырыб, Рәшиддән башга алты нәфәрин разылығыны алыб, адларыны јаздырды.

данышылачаг. Чүнки сиз бизим балаларымызын маариф-ләнмәси јолунда тәмәннасыз хидмәт кәстәрирсиниз.

Гәдир әфәндиһин тәһгириндән булуд кими тутулан Чернјајевски һәлә дә өзүнә кәлә билмирди. Бир нечә дәфә кәдәрлә:

— Ај сәни, Гәдир әфәнди, нечә дә һирсли адамдыр. Һәлә мәни хәфијјә дә еләди, — дејиб башыны булады.

Мәктәб мүдири үзрхәһлыг едиб: — Елә шејләри үрәјинизә салмајын, чәнаб Алексеј Осипович, мешә мәсәләсини хатырлајын... һәр һалда үмид едирәм ки, бир нәфәрә кәрә бизим шәкилиләр һаггында јахшы тәсәввүрүнүзү алт-үст етмәзсиниз, — деди.

— Нә данышырсыныз, — дејиб Алексеј Осипович Чернјајевски мүәллимләрә мүрачиәтлә: — Сиз елә дүшүнмәјин ки, мән рәнчидә олдум, хејр, бу нәдир ки, Гәдир әфәндиһин бу һәрәкәти тоја кетмәлидир. Ирәван гәзасында Мәшәди Хандәмир адлы бириси мәнимлә үзбәүз дајаныб ағыздолусу сөјдү, кәрдү сөјмәклә үрәји сојумур, әлиндәки зопаны галдырды ки, мәни вурсун, достум Мирзә Мәһәммәд араја кирди. Јохса мәни өләнәчән дөјәчәкди. Ај јарымды јоллардајам, белә шејләри чох көрмүшәм, о гәдәр белә сөјүлмүшәм ки... Нә исә, мән хејрхәһ, маарифә вә мәдәнијјәтә һәдсиз рәғбәт бәсләјән Шәки чамаатындан зәррәчә йнчимирәм. Әксинә, мәним Тифлисдә садиг шәкили достларым вар. Елә бири мәрһум Мирзә Фәтәли иди.

— Чәнаб Чернјајевски, билирсиниз Гәдир әфәнди нијә елә әсәбиләшди. О, ушағыны охутмаг истәмәдијинә кәрә бу гәдәр өзүндән чыхмазды. Сиз чыхышынызда бир нечә дәфә Мирзә Фәтәлини тәрифләдиниз, онунла дост олдуғунузу билдирдиниз.

— Мән јенә дејирәм, Мирзә илә дост олдуғум үчүн ифтихар едирәм. Бунун...

— Сиз ифтихар едирсиниз, Гәдир әфәнди исә онун адыны ешидәндә дәли кими олур.

— Нијә? Мәкәр Мирзә Фәтәли она пислик едиб?

— О сәбәбә ки, Мирзә Фәтәлиһин күлли-аләмдә лаға гојдуғу, иксир васитәсилә миси күмүшә чевирән кимјакәр Молла Ибраһимхәлил онун доғмача гардашыдыр. Һәлә јахшы диггәт едилсә, әсәрдә Гәдир әфәндиһин дә «пајы» вар. Нәдәнсә Мирзә онун адыны дөјишиб.

— Белә де... — Чернјајевски үстүндән ағыр јүк көтүрүлмүш кими раһат нәфәс алды.

Мәктәб мүдири дә разылыгла күлүмсүндү. Севинди ки, гонағы гејлү-галдан гуртарды.

— Алексеј Осипович, — деди, — кечмиш һеч вахт кери дөнмәјәчәк, амма писи дә, јахшысы да хатырланачаг. Вахт кәләчәк ки, сизин бу хејрхәһ ишиниз нағыл кими

ЧЕРНЈАЈЕВСКИНИН «КУНАҢЫ»

Гори семинаријасынын Азәрбајчан шәбәсиндә јахшы вә диггәтләјиг нә вардыса һамысы Чернјајевскиһин ады илә бағлыдыр...

Чернјајевскиһин «Вәтән дили» бизим мәктәбләрдә тамам јени бир дөвр ачды.

Фиридун бәј Көчәрли.

Мүәллиһин нүфузунун гырылдығы андан мәктәб гапыларыны онун үзүнә бағламаг лазымдыр.

Алексеј Чернјајевски.

1893-чү ил јанварын илк күнләриндә Гафгаз Тәһсил Даирәсинә јазылан мәктуба һәлә чаваб кәлмәмишди. Амма һамы мүсбәт чаваб алыначағына үмид бәсләјирди. Директор С. Н. Стрелетскиһин вә мүәллиһ һејәтинин разылығы илә Азәрбајчан шәбәсинин мүәллимләри арасында дәјишклик олмалы иди. Сәрдарлыг семинаријанын елми-илаһијјат мүәллиһини Загафгазија Шејхүлисламы тәјин етмәк һаггында мәсәлә галдырмышды. Бу вәзифәјә ән лајигли намизәд ону билмишдиләр. «Мән дин хадими дејиләм, маарифчијәм» — дејән мүәллиһ бу вәзифәјә кечмәкдән етираз етмишди. Сәрдарын вә попечителин бир нечә тәкидиндән сонра о, бир шәртлә разылыг вермишди ки, Ирәван кимназијасынын елми-илаһијјат мүәллиһи Фиридун бәј Көчәрли онун јеринә дәјишдирилсин.

Амма һәмин ил јанварын он сәккизиндә семинаријанын Азәрбајчан шәбәсиндә олан бир әһвалат бу мәсәләни ики ил тәхирә салды...

* *
*

Чернјајевскијә һәр шеј јуху кими кәлирди. Һеч чүр баш ача билмирди ки, бу нә һадисә иди, нечә баш верди. Һеч кәсә дәрдини ачыб дејә билмәјән Алексеј Осипович өз-өзүнә: «Мән орда чан гојдум, ахыры да бу. Һамысы да өз күнаһым учундан олду. Мәним һәмјерлиләрим — азәр-

бајчанлылар доғру дејирләр ки, аллаһ адамы чезаландырмаг истәјәндә әввәлчә ағлыны әлиндән алыр. Сән нејләсән дә хејри јохдур. Гәза кәләндә көз кор олар.

1893-чү ил мартын сонунда Горидән Тифлисә кечән Чернјајевски неч јәрдә өзүнә иш тапа билмәди. Әслиндә о гәдәр дә чидди ахтармырды. Тифлисин бир нечә мәктәбинә ону ишә дә'вәт етдиләр, разылыг вермәди. Әввәлә, бу мәктәбләрин тәдрис үсулу онун үрәјинчә дејилди. Икинчиси дә, фикирләширди ки, гој Горидә олан әһвалатын сөз-сөһбәти кәсилсин. Јохса кими көрүрдү, истәр-истәмәз һәмин әһвалатдан сөһбәт салырды. Бу да Алексеј Осиповичин әсәбләрини јериндән тәрпәдирди. О јенидән Шамакыја, ја да Мәрәзәјә гајытмағы өзүнә сығышдырмады. Душет-Тионет ибтидаи мәктәбинин директору хәбәр көндәрмишди ки, әкәр чәнаб Чернјајевски јенидән бизим мәктәбдә ишләмәјә разылыг верәрсә, чох мәмнун галардыг. Ики илдән чох (1870—72-чи илләрдә) бурада нәзарәтчи-мүәллим ишләјән душетлиләр Алексеј Осиповичи јахшы таныыр вә севирдиләр. «Бәлкә Кубана кедим, мәсафәнин узагылығы јәгин ки, сөз-сөһбәти кәсәр». Бүтүн күнү о, беләчә фикирләшир, көтүр-гој едирди. Бир гәрара кәлә билмирди. Горидәки Азәрбајчан шө'бәсини интизарла хатырлајырды.

Ијунун он бешиндә Гафгаз Тәһсил Даирәсинин попочителі К. П. Јановскинин вә дәфтәрхана рәиси К. Соколовскинин имзасы илә о, рәсми бир мәктуб алды. Орада јазылырды:

«Бу аттестат верилір Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын Татар (Азәрбајчан — Ш. Н.) шө'бәсинин кечмиш тәрбијәчи-инспектору Алексеј Осипович Чернјајевскијә. Она көрә ки, о, 1857-чи ил февралын бириндән башлајараг та 1893-чү ил мартын он биринә кими нөгсансыз вә фасиләсиз гуллуг етмишдир. Ијирми беш иллик гуллугдан сонра өз хаһиши илә ишдән азад едилән чәнаб Чернјајевскијә Гафгаз Тәһсил Даирәсинин Тәдрис чәдвәлине әсасән илдә мин сәксән манат тәгаүд алмаг һугугу верилір.

1893-чү ил мајын алтысындан Халг Маариф назирі тәрәфиндән бу хаһиш тәсдиг едилмишдир».

Бу мәктуб онун јарасыны јенидән көјнәтди. Алексеј Осипович бу бир парча кағыза әлүм акты кими бахырды. Әлиндә сахладығы кағыз елә бил ону дири-дири гәбрә гојмушду. «Һә, — дејә пычылдады, — мәним һәјатымын сону бу имиш, о да кәлиб чыхды. Инди хурчун тајы кими евин бир күнчүндә гахыл гал. Мәнә тәгаүд кәсмәкдә мәг-

сәдләри ајдындыр. Демәк истәјирләр ки, мәктәбин, маарифин гапысы сәнин үзүнә бағлыдыр. Зәһмәт чәкиб неч бир мәктәбдә өзүнә иш ахтарма. Сағ олсунлар, сәхавәтләри артыг олсун, әлли дөрд јашында мүәллимә тәгаүд кәсибләр. Мәнә һөрмәт едиб, кет-кәл әзијјәтиндән гуртарыблар. Јәгин фикирләшибләр ки, чәнаб Чернјајевски кәлиб башымызы ағрытмамыш индидән тәгаүд кәсиб чанымызы ондан гуртараг. Хаһиш етсәјдим неч белә әл-ајаға дүшмәздиләр.

Әлин, ајағын сағ-саламат, һушун-ағын һәлә дә фәалијәтдә, амма кор гыз кими ишсиз-күчсүз отур евдә. Јох, мәнә бу сәхавәт лазым дејил. Бурда дејибләр ки, «ғонаға чых кет, демәзләр, алтындан палазыны чәкәрләр». Мән өзүм истә'фа вермишәм. Она көрә ки, бундан сонра неч бир семинаристин үзүнә баха билмәрәм. Көрәсән, бунлар нијә нараһатдырлар, бу чар чиновникләринә нә дүшүб? Бу мәним өз күнаһымдыр, өзүм дә чәкирәм. Онлар ганмырлар ки, бу сәһвдән сонра мән журнал көтүрүб синфә кирә билмәздим...».

«Гори семинаријасындакы әһвалат» ады илә аз гала бүтүн Гафгазы долашан сөз-сөһбәт ону чарәси тапылмаз дөрдә салмышды. Бүтүн педагожи хидмәтини алт-үст едиб јерә чырпмышды. О вахтдан бир нечә ај кечсә дә, нә гәдәр фикирләширди өзү дә баш ача билмирди ки, семинарист Сүлејман Ахундов «чөрәјин kilosуну әлли гәпијә алмышам» — дејәндә нијә бирдән-бирә сәртләшди, өзүндән чыхыб залымлашды. Мәкәр бирдән-икидән семинарист Ахундовда әлиәјрилик көрмүшдүмү? Јох! Бәлкә семинарист Ахундову дәләдуз ушаг кими таныырды? Хејр, елә дә дејилди, әксинә 1892—93-чү дәрс илинин хаһијјәтнамәсиндә синиф рәһбәри Соколов јазмышды ки, бачарыглыдыр, чалышгандыр, сәлигәли, нәзакәтли вә сақитдир. Тәмкинли, интизамлы, ичрачы, утанчаг, вүгарлы вә тезинчијәндир. Ән јахшы мүдавимләрдән биридир.¹ Алексеј Осипович дә Азәрбајчан шө'бәсинин инспектору кими белә бир хаһијјәтнамәни мәмнунијјәтлә тәсдиг етмишди.

Бир дә Алексеј Осиповичә јахшы мә'лум иди ки, Сүлејман Ахундов семинаријанын һөрмәтли мүәллими Сәфәрәли бәј Вәлибәјовун бачысы оғлудур. Бу сәбәбдән дә достунун бачысы оғлунун үстүнә әрклә гышгырмышды, онунла сәрт данышмышды. Икинчи сәбәбдән дә Алексеј Осиповичин өзү һәмин күнү, сәһәр тездән базарын чыхачағындакы дүкандан отуз гәпијә чөрәк алмышды.

¹ Ситат профессор Аббас Замановун «Ајдан ары, судан дуру» мәгаләсиндән көтүрүлүб.

...Алексей Осипович күнорта жемәјинә аз галмыш тәдрис корпусунда ишләри низама салыб әсас чыхышда дајанан нөвбәтчи тәләбәјә јахынлашды. Она зәндлә бахыб:

— Гој сәнин әвезиндә Мәчидаға галсын, биз сәннлә кедәк наһар жемәјини јохлајаг, көрәк, орда ишләр нечәдир?

О ичәри кирән кими сүфрәләрин тәмизлијини көздән кечирди. Габ-гачағы сәлигә-сәһманла дүздүрүб, һәкимлә биркә хөрәкләрин кејфијјәтини јохлады. Үз-көзүнү туршудуб наразы һалда:

— Јенә истиотуну чох еләмисиниз, аллаһ сизә инсаф версин, бу көрпәләрин ичалатыны јандырачагсыныз — деди. — Үзүнү баш ашпаз Шошаја тутуб — Нијә сиз күрчүләр бибәри, истиоту бу гәдәр чох севирсиниз?

— Чәнаб Чернјајевски, көрүнүр бизим милләтин ганында ширинлик чохдур. Ширинликдән партламамаг үчүн ачыны чох гәбул едирик, — дејә ашпаз Шошо зарафатла чаваб верди.

— Гој бундан сонра хөрәјә истиоту Әли атсын. Сән о гәдәр чох атырсан ки, тәзә бишмиш хөрәк дә турш дадыр. Ушагларын бә'зиси јејә билмир. Мәнчә сиз күрчүләрин бәркдән данышмағына сәбәб дә истиоту чох гәбул етмәјиниздир. — Бармағыны һавада ојнада-ојнада әрклә — һәлә елә бир күрчүјә раст кәлмәмишәм ки, сөзү алчагдан десин...

Чөрәкханаја кечдиләр. Вениамин јеничә кәтирилмиш чөрәкләри рәфләрә дүзүрдү. Илк бахышдан чөрәкләрин рәнки Алексей Осиповичин хошуна кәлмәди. Онлар бомбоз иди. О, бир чөрәјин учундан гырыб једи. Үз-көзүнү туршудуб:

— Хәмири өтүб — деди, — она көрә дә белә туршдур. Ишимизә бах, хөрәк дә турш, чөрәк дә. Јох, белә јарамаз...

Жемәкхана мүдири нә гәдәр әл-ајаға дүшдүсә, чөрәкләри бәјәндирә билмәди.

— Јох, биз белә кејфијјәтсиз чөрәји ушаглара рәва билмәрик, кедәк, Ахундов, — дејиб — үзүнү көмәкчисинә тутду. — Хәзинәдән пул көтүрәк, кедин ушагларла бардан тәзә чөрәк алын.

Чөрәкчи Вениамин тәлашла деди:

— Бәс бу чөрәкләри нә едим, чәнаб Чернјајевски?

— Нејләјәчәксэн, гајтар саһибинә, тапшыр ки, бир дә белә чөрәк биширмәсин. Јохса һеч вахт ондан чөрәк алмарыг.

Сүлејман Ахундов ики нөвбәтчи јолдашы илә тәмиз кисә көтүрүб базара чөрәк алмаға кетди. Һәмишә ағсагал

бир ачар базарын кирәчәјиндә тәндир чөрәји сатарды. Сүлејман гочанын әвезиндә чаван бир оғлан көрүб.

— Дүкандар лазымдыр, ону олармы? — дејә сорушду.

Оғлан:

— Јохду, бу күн олмајачаг, — чаваб верди, — сизә нә лазымдыр дејим мәнә, мән онун оғлујам, чатдырарам. Јохса борчунуз вар?

— Хејр, борчумуз јохду. Чөрәк алмаг истәјирдик.

— Бујурун, нә гәдәр истәјирсиниз? — дејиб — чөрәксатан оғлан рәфләрә дүзүлмүш исти чөрәкләри көстәрди.

Алексей Осипович наһардан јарым саат сонра кәлди. Дедиләр ону директор чағырыбмыш. Фөвгәл'адә чағрылан педагожи шурада нәсә мүнүм бир мәсәләјә бахылмышдыр. О, дөрд нәфәрин һәлә дә наһар етдикләрини көрүб нә үчүн белә кеч једикләрини сорушду. Она чаваб вердиләр ки, бунлар семинаријанын бағында ишләјәнләрdir. Иши тамам гуртарыб сонра жемәјә кәлибләр. Бирдән көзү чөрәјә саташды. Алыб һәр ики үзүнә бахды:

— Јахшы чөрәкdir, бу, башга мәсәлә — дејиб — тә'рифләди. — Бир тикә жемәмишдән, чөрәјә баханда һисс едирсэн ки, вичданла биширилиб. — Јанында дајанан Сүлејман Ахундовдан сорушду: — Бу чөрәји һарадан алдыныз?

— Базарын кирәчәјиндәкә дүкандан.

— Нечәјә?

— Қилосуну әлли гәпијә.

— Нә данышырсан? — Бахышлары бирдән-бирә дәјишди. Тәәччүблә алт додағыны ирәли сүрүшдүрүб.

— Мән өзүм бу күн ордан отуз гәпијә чөрәк алмышам. Бәлкә сәни алдадыб?

Сүлејман Ахундов пәрт олду. Үзү күрәдә дөјүлмүш исти дөмир кими гыпгырмызы гызарды. Өзүнү итирдијиндән кәкәләди:

— Чәнаб мүәллим, — деди, — мәнә инанмырсынызса адам көндәриб јохлада биләрсиниз. Бир дә мән тәк алмамышам, нөвбәтчи јолдашларым шаһиддиләр. Әлли гәпијә алдым, дејирәм, вәссалам.

Ахундовун кәкәләмәји ону шүбһәјә салды. «Вәссалам» — демәји исә она бәрк тохунду.

— Мән баша дүшә билмирәм, сизи нәјә көрә тә'рифләјирләр. Семинарист Ахундов, сиз мүәллиминизлә нечә данышырсыныз? Бу нә сөздүр, мәнә «вәссалам»ла чаваб верирсиниз?

Гыпгырмызы гызаран Сүлејман Ахундов хырдача бар-магларыны, эллэрини өвкөлөжө-өвкөлөжө:

— Бэс нечэ данышмайыям ки? Ахы, сиз мэнэ гуру шэр атырсыныз.

— Семинарист Сүлејман Ахундов, кэсин сэсинизи дедирэм, сизи ешитмэк белэ истэмирэм. Сэһвинизэ көрө үзр истэмэк эвэзинэ мэнимлэ дејиширсиниз. Сиз нэ вахтдан јалан данышмағы өјрэнмисиниз? Мэ'лумунуз олсун ки, бу семинаристэ јарашан сифэт дејил. — Чернјајевски һирсли аддымларла јемэкханадан чыхды.

* *
*

Семинарист Ахундовун эсэблэшмэсинэ вэ тез инчимэсинэ сэбэб мэнз онун вугарлы олмасы иди. Нүмунэви мүдавим олан Сүлејман бу тэһгири өзү үчүн ағыр чэза кими гэбул етди. Она көрө дэ гэфил руһи сарсынты кечириб, валидејни гэдэр һөрмэт вэ иззэтини сахладығы эзиз мүэллимни Чернјајевскинин сөзүнэ чаваб гайтарды. Һагсыз тэһгирэ дөзмэјэн Ахундов һэмин күнү ахшам Алексеј Осиповичин евинэ кэлиб онунла бир гэдэр сојуг данышараг чөрөк гэбзлэрини вэ күндэлији керн гайтарды, «рича едирэм, мэни нөвбэтчиликдэн азад едирэм» деди.

Бир тэрэфдэн дэ ишлэрин тэрс кэтирмэјинэ бах ки, һэмин күнү Сэфэрэли бэј Тифлисэ кетмиуди. Директорун тапшырығы илэ үч күн Маариф Сэрдарлығында вэ Чанишинлијиндэ семинаријанын бэ'зи мадди вэ педагожи мәсэлэлэрини һэлл етмэли иди. Онлар Гори јахынлығындакы Руиси кэндиндэ торпаг алмаг истэјирдилэр. Семинаристлэрэ бағчылыг вэ бостанчылыг дэрслэрини бурада кечмэклэ, һэм дэ бу хэрчи лэғв етмэјэ имкан јарана чагды. Бу мәсэлэни дэ Сэфэрэли бэјэ тапшырмышдылар ки, о, чанишинликдэ тэрчүмэчи ишлэјэн досту Мэммэдаға Вэкиловун көмэји илэ һэлл етсин.

Икинчи күн Ахундовун чөрөк алмаг эһвалаты тэкчэ Азэрбајчан шө'бэсиндэ данышылмырды. Артыг христиан шө'бэсинин семинаристлэри дэ эһвалатдан хэбэр тутмушдулар. Һэрэ бир чүр данышырды, кими Чернјајевскини, кими дэ Ахундову мүдафиэ едирди.

Мүфэттиш Алексеј Чернјајевски 1893-чү ил јанварын он сэккизиндэ семинарист Сүлејман Ахундовун һаггында семинарија директорунун адына рэсми рапорт јазды. О, рапортда кэстэрирди ки, Сүлејман Ахундов шө'бэдэ нөвбэтчи олдуғу вахт кејфијјэтсиз биширилмиш чөрөк алынмышдыр. Чөрөклэр керн гайтарылмыш. Гори базарындан

тэзэ чөрөк алмаг үчүн хэзинэдэн пул көтүрүлүб Селејман Ахундова тэгдим олунмушдур. О исэ чөрөји баһа алдығына вэ дөвлэт пулуну мэнимсэмэкдэ шүбһэ доғурмушдур. Семинарист Ахундовла апарылан сөһбэт заманы о, мүэллиминэ кобуд чаваб гайтармышдыр.

Бу рэсми рапорт эсасында хүсуси јохлама тэ'јин олунду. Јохлама һеј'этинин тэркиби һэр шө'бэнин бир мүэллиминдэн вэ бир семинаристдэн ибарэт иди. Онлар Горидэ нэ гэдэр чөрөк дүканы вардыса, һамысыны кэзиб саһибкарын дилиндэн илтизам алдылар ки, доғрудан да јанварын он сэккизиндэ онун дүканында чөрөјин гијмэти элли гэпијэ сатылмышдыр. Һеј'эт ахырда Ахундовун чөрөк алдығы дүкана кэлди. Онлар дүкана кэлэндэ атаны да, оғулу да биркэ тапдылар. Јохлама һеј'этинин сэдри Соколов дүкан саһибни Осман аға илэ һөрмэт вэ иззэтлэ саламлашыб, һал-эһвал тутду.

Осман аға:

— Чэнаб мүэллимлэр, — деди, — мэнэ көрө гуллуғунуз? Нэ эчэб мэним балача дүканыма тэшриф кэтирмисиниз, бујурун, эјлэшин, олан-галан бир-ики кэтилиң үстүнүнуну өнлүјү илэ чырпыб, — эјлэшин, эјлэшин, рича едирэм. Дэриндэн нэфэс алмағыныздан анлајырам ки, узаг јолдан кэлирсиниз, ачлығыныз олар, чөрөк кэсин, нушучанлыгла — үзүнү оғлуна тутуб — ај ушаг, хөрөји дэ одун үстүнэ гој...

Соколов:

— Осман аға, ачлығымыз јохду, чох сағ ол, варыны, дөвлэтини аллаһ артыг елэсин, — дејиб дәриндэн көкс өтүрдү, јорғун һалда—доғру бујурурсунуз, узаг јолдан кэлирик, нэ башыны ағыдым. Гори шөһэриндэ нэ гэдэр чөрөк дүканы варса, һамысыны кэзиб изаһат алмышыг, инди кэрэк сиз дэ бизэ бир парча кағыз верэсиниз.

— О нэ үчүндүр, чэнаб Соколов?

— Эввэла ичазэ верин сиздэн сорушум ки, үч күн эввэл сизин дүканда чөрөјин гијмэти нечэјэ олуб?

— Чөрөјин гијмэти? — Осман аға тээччүчблэ гэфил кэлэн гонагларына бахды. Һисс олунурду ки, киши бэрк телаша дүшүб. Дэрһал дүнэн оғлуну эвэзиндэ гојдуғуну хатырлады. «Бэлкэ нанэчиблик едиб семинаријаја чөрөји артығына сатыб» — дејэ фикирлэшиди. — Чэнаб Соколов мэкэр нэсэ олуб, бэлкэ чөрөкдэн?..

— Һеч нэ олмайыб, рича едирэм, телаша дүшмэјин, садэчэ олараг биз чөрөјин гијмэтини билмэк үчүн кэлмишик.

— Һэмишэки кими, нечэ олачаг ки, элли гэпијэ.

Соколов бир-бир јохлама һеј'этинин үзвлэринэ кез кэздириб:

— Ешитдиниз, ағалар, чэнаб семинаристлэр?

Һамы «бэли», — дејэ чаваб верди. Тэкчэ Алексеј Осипович динмэди. Соколов јенидэн дүкан саһибинэ мүрачиэт етди:

— Осман аға, — деди, — чэнаб Чернјајевски илэ танышлығыныза шүбһэ етмирэм.

— Нијэ дә шүбһэ едэсиниз ки, киши илэ он беш илэ јахынды, һаггы-саламымыз вар. Аллаһ ону вар еләсин, бизим балаларын охумасы үчүн чаны-дилдэн чалышыр. Будур, өзү дә бурда эјләшиб, сөзүмдэ гэлэт варса, гој десин.

— Дүнэн Алексеј Осипович сиздэн чөрэк алыбмы?

— Бэли, кэрэк ки, сүбһ намазындан бир аз кечэн вахт иди. Елэ дејилми, чэнаб Чернјајевски?

— Доғрудур, — дејэн Чернјајевски кефсиз чаваб верди.

— Осман аға, бэндэнизэ чөрэји нечэјэ вердиниз?

— Отуз гәпијэ.

— Отуз гәпијэ? Бэс нијэ отуз гәпијэ?

Осман аға фәхрлә:

— Мәним чөрәјим, — деди — бир гәпиксиз белэ она һалалдыр. Нечэ дэфэ тәклиф етмишәм, гојун өзү десин, пулсуз көтүрсүн, пул-пара кэрэк дејил. О исэ разы олмайыб.

— Нијэ мәһз она, Чернјајевскијэ отуз гәпијэ верирсиниз? Јәгин бир сәбәби вар?

— Она көрә ки, чэнаб Чернјајевски мәним дин гардашларыма елм өјрәдир, савад верир. Мәним миллијјэтчэ ачар олдуғумдан, билмирәм, хәбәриниз вармы? Бизим милләтин балалары да Алексеј Осиповичин ағлындан гидаланыр. Мән јахшы билирәм ки, о, нечэ бөјүк бир зәһмәтлә бизим балаларымыза дәрс верир. Алдығы нәдир, дөвләт она нә донлуг верир ки... Бизим түркләрин кезәл бир мәсәли вар: «Арындын зәһрини көрмәјән балын гәдрини билмәз». Тэкчэ чэнаб Чернјајевски дејил, сиз мүәллимләр бизим балаларымыза елм, савад өјрәтмәклә һәм кечмишимизэ, һәм дә кәләчәјимизэ ишыглы пәнчәрә ачырысыңыз. Белэ олан сурәтдә мән она әлли гәпиклик чөрәји нечэ гымајым, һалал еләмәјим... — О, нәфәс дәриб тәәчүб вә марагла гонагларына бахды. — Ағалар, мәкәр бурда бир күнаһ олуб?

Соколовун да, кәлән јохлама һеј'этинин үзвлэринин дә фикри тамам дәјишди. Һамыны, ади дүканчынын мүәллимә һәдсиз һөрмәт вә еһтирамы һејрәтдә гојду. Соколов

тутгун, думанлы көзләрини јерә дикмишди. О, кәлишинә белә пешман олмушду. «Көр биз нә фикирлә кәлмишик, бу исэ бизи нечэ гаршылады. Бу ади Осман аға дејил, бу мүдрик халгын ағыллы бир нүмајәндәсидир», — дејэ фикирләширди.

— Осман аға — деди, — сөз јох ки, сиз чавабынызла бизи мәғлуб етдиниз. Буна, бурадакы мүәллимләрин, семинаристләрин һамысы шаһид олду. Вәзифә борчуму јеринә јетирмәк наминә бир нечэ кәлмә дә кәсмәк шәрәфинә наил олмаг истәрдим.

— Бујурун, чэнаб Соколов, бујурун, мән јахшы мүсаһиби һәмишә өзүмә дост тутмушам. Хүсусилә, сиз мүәллимләрлә кәлмә кәсмәк мәнә севинч бәхш едир. Ешидирәм сизи.

— Јенә ајын он сәккизинә, јә'ни үч күн әввәл тәхминән саат он икијә галмыш бизим семинаристләр сизин дүкандан алтмыш киллограм чөрэк алыблар. Бу вахт сатылан чөрәјин гијмәти нечэјэ олуб?

— О вахт мән дүкандә олмамышам. Оғлум Шамил олуб. Јәгин ки, әлли гәпијэ сатыб, башга гијмәт ола билмәз. Бүтүн шәһәрдә олдуғу кими, биздә дә чөрәјин гијмәти наһардан сонра бәзи вахтлар учузлашыр, — Осман аға пәнчәрә јанында ајаг үстә дајанан оғлуну јахына чағырды. — Кәл, — деди, — ағалара чаваб вер.

Оғлан ирәли јеријиб атасынын дедији гијмәти тәсдиг еләди.

Чөрэк дүканындан семинаријаја гәдәр олан јолда нә мүәллимләрдән, нә дә семинаристләрдән диниб-данышан олмады. Һамыны Сүлеман Ахундов вә Алексеј Чернјајевски эһвалатындан даһа чох тә'сирләндирән чөрәк сатан Осман ағанын мүәллимләрә, семинаристләрә вә үмумијјәтлә, елмә, маарифә рәғбәти олмушду. Елэ бил кишинин мүдрик чаваблары онлары эфсунламышды.

* *

*

Күндүзләр әлини ағдан-гараја вурмајан Алексеј Осипович кечәләр бә'зән сәһәрә гәдәр ишләјәрди. Тәһсил һаггында, тә'лим-тәрбијә мөвзусунда јени мәғаләләр јазарды. Гәзетләр исэ онун јазыларыны чох бөјүк инсафсызлыгла ихтисар едәр, бә'зән дә һеч дәрч етмәјиб өзүнә гәјтарарды.

«Загафгазскоје обозрение»нин редактору бир дэфә чох кобуд шәкилдә «Шејхүлислам вә мүсәлман мәктәбләри» адлы мәғаләсини өзүнә гәјтарараг демишди:

— Чэнаб Чернјајевски, нә јапышмысыңыз бу вәһши

Асија татарларыннан, хејри јохдур, онларын балалары адам олуб мәрәкә ичинә чыхмајачаглар. Елм, маариф онлар үчүн елә бир гаранлыг мешәдир ки, ән гочаг мүсәлман белә орада азачаг... Мәкәр Горидә башыныза кәтирилән јерсиз ојун сизә дәрс олмады. Он дөрд иллик хидмәтинизи бир татар ушағы пуч етди. Бәлкә сизин онларла ган го-нумлуғунуз вар? Биз евдән, Вәтәндә дидәркән дүшүб рус руһуну, православлығы јајыр вә тәблиғ едирик. Сиз исә иш-күчүнүзү атыб мүсәлман балаларына тәлим-тәрбијә вермәк үчүн дәридән-габыгдан чыхырсыныз. Дүзү, бу күнләрдә ешитдијим бир хәбәр мәни лап дилхор етди. Дејирләр, татар балалары үчүн онларын дилиндә «Вәтән дили» адлы илк дәрслији дә сиз һазырламысыныз?

«Вәһши асијалы» — бу ики сөз она күллә кими дәјсә дә, үзә вурмады. Сусду, фикирләшди ки, бунун бирчә јолу вар. Бу надана кәрәк елә дәрс верим ки, бир дә бу ики кәлмәни ағзына алмасын. Еһмаллыча әлини галдырыб редакторун столунун үстүндән өз јазысыны кери көтүрдү. Говлуғуну ачды, әсәбидән титрәјән әлләри илә ону бағлаја-бағлаја деди:

— Бәли, чәнаб редактор, сиз чох доғру ешитмисиниз, сәс үсулу илә јазылмыш илк Азәрбајчан дили дәрслијини — «Вәтән дили»ни мән һазырламышам. Милијјәтчә русам. Ата-бабам вахтилә һәштәрхандан көчүб Шамаһыја кәлиб, мән дә Шамаһыда анадан олмушам. Она көрә дә азәрбајчанлыларын адәт-ән'әнәсини, мәишәтини, дил вә әдәбијјатыны јахшы билирәм.

Редактор нәсә демәк истәди. Габаға әјилиб уча бојуна, синнинә јарашмајан сү'ни бир тәбәссүмлә Алексеј Осиповичин үзүнә һырылдады. Тәмкинли Чернјајевски голтуг чибиндән чыхартдығы дөрд гатланмыш бир мәктубу она јахын тутуб:

— Чәнаб редактор, — деди, — бирчә дәгигә сәбр един, рича едирәм сөзүнүзү унутмајын. Ичәзәнизлә бир семинаристин мәнә јаздығы мәктубу сизә охумаг истәрдим. Бу мәктубун мәзмунунда сизин дә пајыныз вар.

«Мөһтәрәм Алексеј Осипович!

Татар шө'бәсиндә јашадығым сәккиз ил мүддәтиндә һеч кәсә пслијим кечмәјиб. Бир јолдашымы белә инчитмәмишәм. Јолдашларымдан һеч бири мәнән наразы галмајыб. Мән онларын арасында доғма бир гардаш кими јашамышам.

Мәним намуслу олдуғуму да онлар јахшы билирләр. Әкәр десәләр ки, Ахундов филан ишдә дөләдузлуг етмишдир, әминәм ки, онларыв һеч бири буна инанмаз. Бир нечә сөзлә мән өз јолдашларымын мәнә олан мүнәсибәтини билдирдим.

Бәс сиз? Сиз нәинки мәни јахшы таныја билмәдиниз, әксинә, мәни сәфәһ, сәдәләвһ бир адам, һәтта ахмаг һесаб етдиниз. Бүтүн бунлар үчүн мән анчаг тәәссүф едир, кәдәрләнир вә инанырдым ки, сиз бир заман мәни таныјамагсыныз. Нәһајәт, јерә. Мән вәһши асијалы олсам да, нәчиб бир үрәјим вар иди, өз шәрәфими һәр шејдән јүксәк тутан бир асијалы идим. Бу шәрәфи исә сиз ләкәләдиниз.

Ағ сачларыныздан утанын, гоча! Еһ! Сиз мәним башыма нә иш ачдыныз! Әлвйда! Һәрдәнбир өз шакирдләринизи јада салын.

Сүлејман Ахундов .
22 јанвар 1893-чү ил.

Алексеј Осипович мәктубу охујуб еһмаллыча гатлады. Јенидән чибинә гојуб кәдәрлә көкс өтүрдү.

— Көрүрсүнүзмү, чәнаб редактор, сизин индичә ишләрдијиниз «вәһши асијалы» сөзләри өтән ил мәним башыма нәләр кәтирди. Она көрә сизин ишләрдијиниз бу ијрәнч кәлмәләри мән һеч вахт ишләрмирәм. Горидә мәним башыма кәлән «әһвалат»дан хәбәрдарсыныз. Бу мәктуб о «әһвалат»дан атылан күлләнин сағалмаз јарасыдыр. Мәнә «ағ сачларыныздан утанын, гоча!» — јазан Сүлејман Ахундов елә зәнн етмәјин ки, надүрүст ушагдыр. Онун белә јазмаға һаггы вар. Мән ондан инчимирәм. Ахундовун намуслу бир мүдавим олдуғуна һеч вахт шүбһә етмәмишәм вә инди дә етмирәм. Һәтта бу әһвалатла әлағәдар фөвгәл'адә педагожи шура чағрыланда шура үзвләри, мүәллимләр дедиләр ки, Сүлејман Ахундов мәнә вердији кобуд чаваба көрә үзр истәмәк үчүн үч дәфә мәним евинә кәлмиш, лакин мәнимлә көрүшә билмәмишдир. Биринчи дәфә демишләр ки, мән евдә јохам, икинчи дәфә исә куја чај ичирәм, үчүнчү дәфә исә куја јатырам.

Һәмнин күн педагожи шура кечә јарыја кими давам етди. Сүлејман Ахундова јүнкүл бир чәза вердик. Педагожи шура белә гәрара кәлди ки, семинарист Ахундовун әхлаг гијмәти бешдән үчә ендирилсин вә шура адындан она төһмәт верилсин.

Кечә дағылышыб һәрә өз евинә кетди. Онун синиф мүәллими Соколова тапшырдым ки, сәһәр тездән шуранын гәрарыны семинарист Ахундова билдирин, инди кечдир. Лакин семинарист Ахундов һәмнин ахшам семинаријанын фелдшери Алексеј Потаповдан доғгуз манат борч алыр ки, анама үзүк алачам. Һәмнин пулла шүшәчи Харитоновдан тапанча алыб, јанварын ијирми үчүндә сәһәр саат бешдә өз чанына гәсд едир.

— Бәс үч дәфә сизин јаныныза үзүрхаллыг үчүн кәлән семинарист Ахундову ким алдадыб керијә гајтарыб? — дејә редактор марагла сорушду.

— Ким олачаг, һәким Вартан Сааков.¹ Һәтта ијрәнч вә аравуран Сааков семинаристе јаландан дејиб ки, мүфәттиш — куја мән — о вәһши асијалыны көрмәк истәмирәм. Мә'нәви әзаб чәкән гүрурлу вә намуслу семинарист Ахундов да бундан бәрк һиддәтләниб.

Гори гәзасынын һәкими чәнаб Барсуков олмасајды, күнаһсыз семинарист Ахундову һәјата гајтармаг мүмкүн олмајачагды.

Сүлејман Ахундовун өзүнә атдығы күллә онун сол дөшүнүн әзәләсини јарым вершок ениндә дәлиб кечмишди. Мәсәлә лап јухарылар кедиб чатды. Гафгаз Тәһсил Даирәсинин рәиси рәсми мә'лумат истәди. Аллаһа шүкүр ки, семинарист сағ галды. Бу әһвалатдан сонра журнал көтүрүб синфә кирмәјә педагожи гајда-ганунла мәним мә'нәви һаггым јох иди. «Вәһши асијалы» сөзләрини демәдијим һаггында анд ичмәдим. Бу мәним тәбиәтимә мүгабил дејил. Јаланчы адам анд ичәр, анд-аман едиб дәридән-габыгдан чыхар. Бир дә ки, о гәдәр семинаристин һәр биринә нечә баша салајдым...

Алексей Осипович дурухду, тәр ону басмышды. Һәмишә күлүмсәр көзләрини јаш думаны торландырмышды. Чиб дәсмалы илә алнынын тәрини һопдуруб, ону өтәри көзләринә дә чәкди. Көврәк, һәсрәтли бир сәслә:

— Ајрыланда, — деди, — ики дәфә семинарист Сүлејман Ахундовун јанына кедиб тәсәлли вердим вә дөнә-дөнә дедим ки, Сүлејман бәј, мән сизи бу һадисә һәлә јеничә башлајанда бағышламышдым, инди дә күнаһыныздан кечиб бағышлајырам. Нә исә, анлашылмазлыг олду. Намәрдә нәһләт... Анчаг нанәчиб һәким Сааковун јаланчы мә'луматы, аравурмасы барәдә она бир кәлмә белә демәдим. Ајрыланда семинарист Ахундов мәнә дөрд-беш гатланмыш бир кағыз верди, рича етди ки, бурдан чыхандан сонра охујум. Ордан икичә сәтри охујуб һөнкүртү илә ағладым.

Јетим гузулар тәк һәр биримиз,
Доғма атамыздан мәһрум олдуг биз.

Сиз дә дејирсиниз ки, «вәһши асијалы»лар үчүн нијә «Вәтән дили» китабыны јазмышам. Инди сизә ајдын олдуму ки, вәһши асијалылар Вартан Сааков вә ону јетирәнләрдир. Билмирәм, чәнаб. Величко илә танышлығыныз

¹ В. Сааковла бағлы бу фәсилдә кедән мә'луматлар семинаријанын тарихи сәнәдләринә әсасән ишләнмишдир (Ш. Н.).

вармы? «Кавказ» гәзетинин редактору Васили Лвовичи дејирәм.

Редактор:

— Ол чәнабыныз һаггында ешитмишәм, — деди, — амма тәәсүф ки, һәлә јахындан таныш олмаг шәрәфи бизә гисмәт олмајыб. Ахы, мән бу өлкәдә, сиз демиш, мәркәздән тәзә кәлән адамам.

Редакторун «мәркәздән» сөзү кинајә илә демәси Алексеј Осиповичин ити мүшаһидәсиндән јайырмады:

— Һамыныз бир безин ғырағысыныз, һамыныз бир мәркәзин зәһәр тулуғуну көтүрүб оба-оба кәзәрәк халглары зәһәрләјирсиниз, — деди. Шовинизм вә монархија тәәсүбкешлији бејнинизи гурд кими кәмириб. Гафгаз халгларында јахшыны көрмүрсүнүз, хырда бир гүсуру исә фил бојда шиширдирсиниз. Гафгаза јеничә кәләндә Величко да сиз күндә иди. Амма инди чох әдаләтли јазыларла бу халгларын сој-көкү һаггында реал бир мөвге тутуб. Тәдгигаты илә сүбут едиб ки, мәһз ермәниләрин нә күрчүләрдән, нә дә азәрбајчанлылардан торпаг иддиасы ола билмәз. Ермәниләр Гафгаза кәлмәдирләр. Величко инди «В. Воронески» тәхәллүсү илә Шәрг мөвзусунда, Шәргин мүдриклији вә гәдимлији һаггында силсилә шәрләр јазыр.

Сизин кинајә илә адыны чәкдијиниз «Вәтән дили» китабымын васитәсилә тәкчә Гори семинаријасында јох, азәрбајчанын бүтүн гәзаларында олан ибтидан рус-азәрбајчан мәктәбләриндә азәрбајчанлы ушаглар савад өјрәнирләр. Дүнјада билик вермәкдән, савад өјрәтмәкдән саваб иш јохдур. Мән исә баша дүшә билмирәм ки, сиз бу хәбәри ешидәндә нијә дилхор олмусунуз. Ифтихар едирәм ки, белә бир китабы мүсәлман балалары үчүн мән һазырламышам. Сиз бу халгы о гәдәр дә керидә галмыш зәнн етмәјин. Әввәлә, ону дејим ки, «Вәтән дили»ни мән тәкбашына тәртиб етмәмишәм. Он бир ил бундан әввәл Гори семинаријасында тәләбәм олан Рәшид бәј Әфәнди-задәнин көзәл хәтти илә даш басмасында чап етдирдик. Ону да сизә билдирим ки, семинаријаны әлә битирән Рәшид бәј һазырда Шәки гәзасынын Гутгашен кәндиндә мәктәб мүдиридир. Тез-тез дә лирик шәрләри илә, тәмсил вә һекајәтләри илә мәтбуат сәһифәләриндә чыхыш едир. Рәшид бәј һәм дә көзәл мүтәрчимдир. О, Иван Крыловдан, Лев Толстојдан, Константи́н Ушинскидән игтибас етдији һекајәт вә нағыллары илә көрпәләри севиндирир.

«Вәтән дили»ндән әввәл мән семинаријанын азәрбајчан шө'бәси үчүн азәрбајчанлы тәләбәләрин көмәји илә

дәрслик олмадығына көрә һәфтәлик програм тәртиб етмишәм. Сөвти-үсулла мәшғәлә апармаг үчүн гираәт материалы һазырламышам. Бу барәдә 1880-чи илдә Гафгаз Тәһсил Дарисәнин һесабатыны јазан попечителин журналымызда еләдији гејдләр дә јадымдадыр. О јазырды ки, семинаријанын Азәрбајчан шө'бәсиндә илкин тәһсил мәктәбинин тәшкили вә инспектор Чернјаевскинин усталыгла тәшкил етдији тәдрис просеси азәрбајчанлы мә'зунларын педагожи һазырлығы үчүн ән јахшы база олду.

Ону да нәзәринизә чатдырым ки, Азәрбајчан шө'бәсинә башчылыг етмәкдән әлавә, һәм дә семинаријанын нәздиндәки Азәрбајчан ибтидаи мәктәбиндә мә'зунларын әмәли мәшғәләләринә мән өзүм рәһбәрлик едирдим. Орда методикадан, мәктәбшүнаслыгдан вә Азәрбајчан дилиндән дәрс дејирдим. Бир дә, азәрбајчанлы балаларымызын һәртәрәфли инкишафы үчүн е'малатханалар јаратмышдым. Әлбәттә, бунларын һамысы сизин «азијат» адландырдығыңыз ушагларын көмәји сајәсиндә олмушду. Китабхана дүзәлтдик, бағчылыг, бостанчылыг, барама вә арычылыг мәшғәләләри үчүн торпаг саһәсинин алынмасына наил олдуг, метеороложи стансија ачдырдыг. Тәләбәләрин бәдии зөвгүнү инкишаф етдирмәк үчүн мусиги вә драм дәрнәји тәшкил етдик. Мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундзадәнин әсәрләрини тамашаја гојдуг...

Алексей Осипович данышдыгча гызышырды. Редакторун мүстәбид фикирләрини алт-үст етмәк үчүн әмәлибашлы она һүчума кечиб үрәјини бошалдырды. Јахшы таныдығы Азәрбајчан халгы һаггында она мә'лумат верирди. О, үрәјиндә дејирди ки, «мәркәздән» тәзә кәлмиш бу миссионерә елә дәрс верим ки, бир дә азәрбајчанлылар һаггында гәләт фикрә дүшмәсин. Она көрә дә редактора имкан вермирди ки, ағзыны ачыб кәлмә десин.

— Әлбәттә, — дејә — Алексей Осипович сөзүнә давам етди. — Вахт кәләчәк ки, мәним еләдикләрим чох чүзи көрүнәчәк. Бир заман кәләчәк, азәрбајчанлылардан көркәмли маариф вә мәдәнијәт хадимләри даһа чох јетишәчәк. Онлар ана дилләриндә дәрсликләр јазачаг, бу халгын зәнкин әдәбијатындан, тарихиндән чилд-чилд әсәрләр һазырлајачаглар. Бир сөzlә, мәрһум Белински демишкән, маариф кениш сел кими јајылачаг, халгын мә'нәви симасы мүәјјәнләшәчәк.

Редактор көзләмәдији чавабдан сарсылмышды. О, кинајә илә дедији сөzlәрдән башга мәтләб умурду. Елә күман едирди ки, Алексей Осиповичин јаралы јеринә тохуначаг. Чернјаевски дә азәрбајчанлылар һаггында ағ-

зына кәләни дејәчәк. Оун дедијини тәсдиг едиб бу милләтин Алексеј Осиповичин гәдрини билмәдијиндән боллуча шикајәтләнәчәк.

Алексей Осипович исә һимә бәнд имиш кими азәрбајчанлылар һаггында тә'рифи тә'риф далынча дејирди. Азәрбајчан шө'бәсинин тәшәккүл тапмасындакы хидмәти барәдә илк дәфә иди ки, өјүнүрдү. Әслиндә өјнүмәјә оун там һаггы варды. Чернјаевски азәрбајчанлы балаларын камил тәһсил алмасы үчүн јорулмадан «Вәтән дили»ни тәртиб етмишди. Гыса мүддәтдә әрәб әлифбасыны өјрәнмишди. Бөјүк рус педагогу Ушинскинин тә'лиминә әсасланырды.

О, ушагларын тәләбатыны нәзәрә алараг Ушинскинин «Доғма сөз» адлы әсәрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишди. «Вәтән дили»ндә Азәрбајчан аталар сөзүндән, тапмачалардан, зәрб-мәсәлләрдән истифадә едән Чернјаевски һәм дә Азәрбајчан шаирләринин ше'рләриндән парчалар вермишди. Азәрбајчан дилинин тәдрис тарихиндә Алексей Осиповичин бөјүк хидмәтләринин шаһиди олан Фиридун бәј Көчәрли мәгаләләринин бириндә јазмышды:

«Чернјаевски... көзәл педагог иди, садә халгын вә ушагларын данышдығы Азәрбајчан дилини дә јахшы билирди. Азәрбајчан халг мәсәлләрини һеч кәс өз данышығында оун гәдәр јерли-јериндә ишләтмирди. Ана дилиндә савад өјрәтмәк үчүн өз дәрслијини тәртиб едәркән о, бир педагог кими јарарлы материаллар сечмәји вә бу материалы чанлы ушаг дилиндә дүзәлдиб тәгдим етмәји бачармышдыр.

Бизим әгидәмизә көрә, Ушинскинин биринчи ил «Родноје слово» («Доғма сөз») дәрслији рус мәктәбләри үчүн һансы әһәмијәтә маликдирсә, Чернјаевскинин «Вәтән дили» дәрслији дә азәрбајчанлылар үчүн елә бир әһәмијәтә маликдир».

— Сизә ону да хатырладым ки, «Вәтән дили» китабынын икинчи һиссәсини беш ил бундан әввәл семинаријанын мүәллими, мәним јахын достум Сәфәрәли бәј Вәлибәјовла биркә чап етдирдик. Сәфәрәли бәј дә сизин савадсыз зәнн етдијиниз Азәрбајчан халгынын оғлудур. О да семинаријаны гуртарыб. Ә'ла охудуғуна көрә педагожи шура ону 1881-чи илдән Гори семинаријасында ана дили мүәллими сахлады. Чәнаб Сәфәрәли бәј рус, фарс, әрәб дилләриндә мүкәммәл билијә маликдир. О һәлә семинарија тәләбәси йкән «Хәзинәји-әхбар» адлы енциклопедик китаб тәртиб етмишди. Мүтәрчимлик сәнәтинин маһир биличиси олан Сәфәрәли бәј Азәрбајчан вә Шима-

ли Гафгаз халгларынын тарихиндэн бәһс едән «Тарихи-Дәрбәнднамә» китабыны тәрчүмә етмәкдә илк тәшәббүс-кар олду.

Редактор мүсаһибинин ејһамларыны кеч дә олса баша дүшдү. О һисс етди ки, Алексеј Осипович бу фактлары гәсдән садаалајыр, бунунла она зәрбә вурур. Нечә дөфә онун сөһбәтинә мүдахилә етмәк истәди. Лакин әсәбиләшән Чернјаевски она ағзыны ачмаға имкан вермәди. Даһа дөзә билмәјән редактор:

— Чәнаб Чернјаевски, сиз...

Алексеј Осипович гәзәб вә һиддәтлә сағ әлини галдырыб:

— Рича едирәм, — деди, — сөзүмү кәсмәјин, — сон вахтлар чох нушсузлашмышам, сиздән сонра јадыма дүшәндә әзаб чәкәчәм. Башга бир мәзунумуз һаггында да сизә гысача мәлүмат вермәк истәрдим.

Фиридун бәј Көчәрли дә Гори мүәллимләр семинаријасыны әла гуртарды. Ону Ирәван кимназијасына Азәрбајчан дили вә елми-илаһијјат мүәллими кәндәрдик.

Азәрбајчан шөбәсинин семинаристләрини өз балам кими севирдим, јенә дә севирәм.

Әһвалы позулмуш редактор чандәрди:

— Чәнаб Чернјаевски, бунларын һамысы сөһбәтиниздән һисс олунур, — деди.

— Бәли, буна шүбһәниз олмасын. Бу ијирми беш ил мүәллим адыны шәрәфлә дашыјан сырави бир вәтәндаш андыдыр. Хүләсә, 1885-чи ил ијунун он икисиндә Фиридун бәјә зәманәти өз әлләримлә јазмышам. Мәзмуну һәлә дә јадымдадыр:

«Фиридун бәј Көчәрли ијирми ики јашында икән әла әхлагла семинаријаны битирмиш вә шәриәт, педагожи, рус дили, һесаб, һәндәсә, јерөлчмә, тарих, чоғрафија, тәбиәт, һүснхәт фәнләриндән, һабелә тәчрүби мәшғәләләрдән мүвәффәгијјәтлә имтаһан вермишдир. Буна көрә дә мәскурә ибтидаи халг мәктәби мүәллими ады верилир вә о, лајиг көрүлдүјү вәзифәнин бүтүн һүгүгларыдан истифадә едә биләр».

Семинаријаны битирән тәләбәләрдән фәргли олараг Фиридун бәј Көчәрлини кәнд мәктәбинә јох, Ирәван кимназијасына мүәллим кәндәрдик. Чүнки о, јүксәк әхлаги кејфијјәти, мүәллимә лајиг там билији илә һәммин илин бурахылышында нәинки мүсәлман тәләбәләри арасында, һәтта христиан шөбәсиндә белә фәргләнирди.

Һәлә семинаријада охујанда тәләбә Көчәрли јунан философу Сократын һәјаты вә әхлаги көрүшләринә һәср

олунмуш «Тәлимәти-Сократ» әсәрини тәрчүмә етмишди. Ону да дејим ки, гәдим Азәрбајчан әдәбијјатыны өјрәнмәјә онда хүсуси мараг варды. Һазырда Гафгазда елә бир мәтбуат органы јохдур ки, мүәллим Көчәрли халгынын әдәбијјаты һаггында мараглы мәгаләләрлә орада чыхыш етмәсин. «Әрәб әлифбасы вә онун нөгсанлары» адлы силсилә мәгаләләри зијалылар, үмумән, халг арасында бөјүк мараға сәбәб олуб. Көчәрлинин Салех бәј Зөһраббәјовла бирликдә тәртиб етдији «Тәлимәти-лисәни-түрки» дәрслији хүсусилә гијмәтлидир. Онун мүтәрчимлик сәһәсиндәки фәалијјәти дә севиндиричидир. О, Лермонтовдан, Пушкиндән, Гоголдан, Толстој вә Колотсовдан тәрбијәви тәрчүмәләр едиб.

— Чәнаб Чернјаевски, сиз бу халгы вә онун оғулла-рыны нечә дә үрәклә тәрифләјирсиниз. Көрүнүр, сизин бу халгла гоһумлуғунуз...

Алексеј Осиповичин бүтүн варлығы титрәјирди. О, әлиндәки кағызлары говлуғун арасына гојду. Истәди говлуғу бағласын. Титрәјән әлләри ики ипи гошалашдырыб бир-биринин јанына кәтирә билмәди. Кинајәли данышан редакторун сөзүнү кәсди:

— Бир дәгигә сәбр един, — деди, — бу суалынызын чавабыны аз гала унутмушдум. Јахшы ки, хатырлатдыныз. Сорущурсунуз ки, мәним азәрбајчанлыларла гоһумлуғум вармы? Чәнаб редактор, әкәр мәним садә, үрәји кениш вә һәдсиз дәрәчәдә гонагпәрвәр олан азәрбајчанлыларла ган, ја да сүд гоһумлуғум олсајды, буну өзүм үчүн чох бөјүк шәрәф санардым. Сизин кими миссионер олмагданса, ән ахырынчы азәрбајчанлы олмаг мәним үчүн даһа хошдур, — дејиб Алексеј Осипович гапыны чырпыб кетди.

Бундан сонра јазыларыны анчаг «Кавказ» гәзети редаксијасына апарырды. Онлар да бөјүк һөрмәт вә мәнәбәтлә гәбул едиб, дәрч едирдиләр.

* *
*

Редакторун «дәрсини» верәндән сонра Алексеј Осипович евә кетмәди. Арвады Александранын ганыны гаралтмаг истәмәди. Онун од тутуб јанан бәдәни һәлә дә әсирди. Чох севдији Мүчтәһид бағына кетди. Сон вахтлар бураја кәлмәји вәрдиш еләмишди. Бағын күнбатан истигамәтиндә, сакит бир кушәдә отуруб фикрә кедәрди. Бурда һеч кәс она мане олмурду. Елә јер сечмишди ки, дост-танышын јолу буралара дүшмүрдү. О, бурда өз фикри, өз хәјалы

илә дәрәләширди. Чох вахт гаш гаралана кими отуран вә Горидәки күнләрини — ушагларын дәрсә давамийјәтини, тәсәррүфат, тәчрүбә мәшғәләләрини, ибтидаи синфин чо-чугларыны јада салыб өз-өзүнә данышарды. Дәрд ону үстәләјәндә, үрәјинин јүкләри ағырлашанда бурда өзүнә тәскинлик тапарды. Тифлисин бу кушәси она нијә доғма иди, өзү дә билмирди. Бәлкә бу бағ дин хадиминин адына иди, она көрә...

1829-чу илдә Гафгаза кәлән Тәбриз вилајәтинин мүч-тәһиди Аға Мир Фәттаһа комендантлыг үсул-идарәсинин ағыр тәләбләриндән Ирана гачан ширванлы Гасым бәјин мүлкү пешкәш едилир. Јашыл мәнзәрә ашиги мүчтәһид, мүлкүн әтрафында чәннәтә бәнзәр бағ салдырыр. О вахт-дан да буранын ады Мүчтәһид бағы галыр.

Өтән һәфтә Алексеј Осипович ағыздолусу бағы тә'риф-ләјиб, ону салдыран мүчтәһидә рәһмәт охујанда досту Мирзә Нүсејн бығалты кинајә илә күлүмсүнүб:

— Неч билирсән мүчтәһид һансы јуванын гушу олуб? — демишди.

— Нечә мәкәр, Мирзә, јахшы адам дејилди?

— Алексеј Осипович, мүчтәһиди јахындан танымаг ис-тәјирсәнсә, вахт тапыб сәрдарлығын архивиндәки 1828—1829-чу илләрин сәнәдләрини охусан јахшыды. Мән дә сизин кими она бөјүк һөрмәт бәсләјирдим ки, белә бир хејирһаһ иш көрүб, шәһәрин ән јахшы, ән јарашыглы бағыны о салдырыб. Бир дәфә мәрһум мүфти Осман әфән-ди Мүфтизадә мәни кедиб о сәнәдләри охумаға мәчбур еләди. Охудум вә бир нечә күн өзүмә кәлә билмәдим. Дин хадими көр бир нәјлә мәшғул олуб? 1828-чи илдә Рус — Иран мұһарибәсиндә рус ордусунун о тај Азәрбајҗаныны ишғал етмәсинә јардым едән биринчи шәхс Мүчтәһид Аға Мир Фәттаһ олмушдур. Буну архивдә сахланан сәнәдләр дејир. Мән бә'зи сәнәдләрин үзүнү көчүрмүшәм, бу саат сәнә көстәрәрәм. — Әлини достунун чийнинә гојуб бахыш-ларыны сифәтинә зилләди. — Амма Алексеј Осипович, бурда елә јерләр, ифадәләр вар ки, сән ону охујанда бир рус кими рәнчидә ола биләрсән.

Алексеј Осипович гүссәли һалда гымышды:

— Оф, Мирзә, јенә рус олмағым башыма гахынч ол-ду. Ахы, мән нечә дәфә демишәм, јенә дә дејирәм, мән Ширван чөрәји илә бөјүмүшәм. Ону итирә...

— Јахшы, зарафат еләдим, ај дост, — дејиб Мирзә Нү-сејн китаб рәфләринә јахынлашды. Өтәри көз кәздириб балача тахта пилләканы дивара сөјкәди. Ахырынчы рәф-дән галын бир говлуг көтүрдү. Тозуну силиб үстүнү охуду.

— Јахын кәл, — деди, — тапмышам.

— Мирзә, сәндә «тарихи-надир» вармыш ки, мән елә билирдим, анчаг ше'р топлајырсан...

Мирзә Нүсејн:

— Дајан, — деди, — тәләсмә... аһа, будур, көр, 1828-чи ил, апрелин ијирми једдисиндә баш командан генерал Паскевич харичи ишләр назири Несселродејә Мүчтәһид Аға Мир Фәттаһ һаггында нә јазыр:

«Әһками-шәријјә мөтанәти-әхлағијјәсилә халғын һүсн-рәғбәтилә мәнәббәт еһтирамыны газанмыш Иранын баш руһаниләриндән Тәбриз мүчтәһиди вә ја мүфтиси, бизим ордумуз Тәбризә дахил олмадан әввәл угрумизда чани-дилдән чалышырды; Тәбриз шәһәринин ишғалына голај мүвәффәг олмамыза бу затын нүфузу тә'сириндән олма-сыны е'тираф етмәлијиз... Гошунларымыз Азәрбајҗанда (Иран) олан вахт о, (Мүчтәһид) һәм әмәли, һәм дә нәси-һәтләри илә вилајәтин бизә табе олмасы үчүн нәһајәт дәрәчәдә сәммијјәт вә сәдагәт көстәрмәклә бизим угру-музда бөјүк хидмәтләр етмишдир».

Мирзә Нүсејн ахтарыб үзүнү көчүрдүјү даһа бир сә-нәди тапды.

— Алексеј Осипович, билирсән нечә олуб? Сәркәрдә Аб-бас Мирзә илә шәхси мұнағишәси олан мүчтәһид. Тәбриз халғы арасында вәрәгәләр јазыр, чыхыш едир ки, руслар кәләндә веркиләри көтүрдәчәк. Бир сөзлә, тәблиғат апа-рыб ганичән император биринчи Николајы тә'рифләјир. Тәблиғат апарыр ки, рус ордусуна гаршы мұғавимәт көс-тәрмәјин. Елә дә олур, рус ордусу мұғавимәтсиз Тәбризә кирир. Инди көр декабристләри күлләләдән, сүркүн едән, өз халғыны ағыр верки алтында инилдәдән әлиганлы им-ператор I Николај һаггында мүчтәһид нечә вәрәгәләр јазырмыш. Охујум, гулаг ас.

«Русија императорунун әлагә вә рәфтары мәнә мә'лум-дур, о мәрһәмәт вә әдаләт саһибидир; һәр мылләти өз әда-ләт гануну үзрә идарә едир. Хәзинәјә чатачаг верки вә халг идарәси мәсәләләриндә, дин вә мәнәббәт фәрги е'тибарә алынмајыр».

— Динин күчүнә бах, Мирзә, — дејә Алексеј Осипович һејрәтини билдирди.

— Бәли, дин бөјүк гүввәдир. Өзү дә Иран кими бир өлкәдә. Орда халг шаһдан чох дин хадиминә инаныр. Бир дә ки, халга һәр һансы бир ади молла мұрачиәт етмирди. Нәзәрә ал ки, бу мүчтәһидин — баш руһанинин, дин али-минин мұрачиәти иди. Халг она руһанилијин ән јүксәк

дәрәчәсінә чатмыш адам кими инанырды. Она көрә дә рус ордусунун гаршысына чыхып бир күллә белә атан олмайып, орду Тәбризә һеч бир дөјүш әмәлијаты апармадан варид олуб.

О тајлы Азәрбајчаны Русијаја илһаг етмәкдә мүчтәһид Аға Мир Фәттаһ һеч дә халга хошбәхтлик, ја да сәадәт кәтирмәк барәдә дүшүнмүрдү. Бунлар онун амалы дејилди. Мүчтәһидин мәгсәди рус һөкүмәтиндән феодаллыг рүтбәси алмаг вә Чәнуби Гафгазын мүчтәһиди кими јүксәк вәзифә тутмаг иди.

Кенерал Паскевич бу тәрәфә гајыданда Мүчтәһид дә онунла биркә Ираны тәрк едир. Император она гижмәтли һәдијјәләр верир, о багда көрдүјүн ширванлы Гасым бәјин әвәзсиз мүлкүнү она пешкәш едир вә Гафгазда мүсәлман руһаниләринин рәиси тәјин едир. Үстәлик дә Көјчај гәзасындакы бир нечә кичик кәндин вә бөјүк Газ-җан кәндинин иллик кәлири хачпәрәст мүчтәһид ағаја чатырды. Кенерал Паскевич фәхрлә императора јаздыгы бир мәктубунда гејд едир ки, баш руһанинин бизим тәрәфимизә кечмәсиндән бөјүк фајдалар көзләјирәм вә һә јолла ондан истифадә етмәји ә'лаһәзрәт Пјотрун биринчи вәсијјәтнамәсинә мұвафиг нәзәримдә тутмушам.

— Александр Осипович, јәгин ки, биринчи Пјотрун «Вәсијјәтнамәси»ни охумусан?

— Хејр, Мирзә, мәнә раст кәлмәјиб. Һарада, һансы китабда чап олунуб?

— Һеч бир китабда. О мәхфидир, амма әлләрдә кәзир.

— Сиздә вармы? — Алексеј Осипович марагла сорушду.

Мирзә дурухду. Гызышыб дедијинә пешиман олмушду. Күлүмсүнүб разылыгла башыны силкәләди. Мирзәнин пис вәсијјәтдә галдыгыны һисс едән Чернјаевски:

— Е'тибар етмирсән, Мирзә?

— Еһтијат едирәм, ахы, бајаг дедим ки, сән руссан, «Вәсијјәтнамә» дә гаты рус шовинизми илә ашыланыб.

— Мәним һәлә ушаглыгдан анд ичмәкдән зәһләм кедир. Нә дејирәм, инди ки, еһтијат едирсән, кәрәк дејил.

— Јох, — дејиб, — Мирзә говлуғу јенидән ахтарды. Чәми дөрд вәрәгәлик јазыны тапыб: — Бујур, — деди, өзүн оху... 1725—1726-чы илләрдә шәхсән I Пјотрун өзү јазмышдыр. Он ики бәнддән ибарәтдир.

«Бөјүк аллаһа шүкүр вә тә'рифдән сонра бүтүн өвлад вә нәсилләр билмәлидир ки, онлар кәләчәкдә, кет-кедә бир-бириндән сонра Европанын сајыр мәмләкәтиндә һөкм-

ран олачагдыр. Чүнки Европанын дәвләт вә дәвләт башчылары көһнәлмиш вә гочалмышлар. Рус чарлығы иә ибтидадан мөһкәм әсас үзәриндә гурулмуш вә нәсилчә ләјагәтли адамлар әлиндәдир.

Биз ибтидада бу чарлығы әгл илә јаратмышыг. Мән әфкарымын көмәјилә мурадымын кәминини мәгсәд сәһилнә јетирмишәм. Мән билирәм ки, мәнним јеримә кәләнләр өзүм кими тәдбирләр илә бу шаһлығын давамна чалышыб мәһз әзм кими чалышачаглар. Буна көрә дә онлар үчүн бу нечә кәлмәни вәсијјәт кими јазырам ки, әлләриндә јол көстәрән бир сәнәд олсун:

— Рус дәвләти һәмншә мұһарибә ләвазиматы тәдарүк едиб һәрбә һазыр олмалыдыр. Она көрә ки, бу гүввә Русијанын тәрәггисинә сәбәб олачагдыр!

— Европа мәмләкәтләри илә сајыр мәмләкәтләр арасында фитнә вә фәсад салынамалыдыр.

— Лейстана (Польша) ихтилаф вә нифаг салмалы, о мәмләкәтин әјан вә башбиләнләринә рүшвәт вериб онларын дәјанәтини, мә'нәвијјатыны пуч етмәлидир.

— Русија дәвләтини о вахт дәвләт адландырмаг олар ки, онун пајтахты бүтүн Русија вә Европа хәзинәләринин ачары олан Истамбулда гәрар тапмыш ола. Инди мүмкүн гәдәр ә'ла мөкан сајылан Истамбулун чөваһринә сәһиб олмалы. Әлбәттә, Истамбула сәһиб олан падшаһ аләмдә падшаһлар падшаһы олачагдыр. Буна көрә дә бу мәгсәди үзә чыхартмаг һәмншә Түркијә илә Иран арасында фитнәләр төрәдиб дава вә далаш салынамалыдыр. Сүнни вә шиә мәзһәбинин ихтилафы бөјүк орду вә кәскин силаһ иһини көрүрсә дә, Асијада Русија нүфузуну јүрүтмәк үчүн ән биринчи вәситәдир. Бунунла бәрәбәр сизә дәхи даимдыр ки, даим һәр нөв һәр вәситә илә мүмкүн олса, онларын арасында нифаг вә дүшмәнчилик сәбәбләрини топлајыб бир-биринә јадлыг вә әдавәт бәсләмәји таблиг етмәлисиниз. Онлары достлуг мәгамына кәлмәјә тојмајын. Биз ән чох хошһал едән шәјләрдән бири дә сүнни-шиә вә сәһрәнин арасындакы мүсәлман дин хадимләринин ишләрә мұдахилә ихтијары олмасыдыр. Онларын мүсәлманларын Европа милләтләрилә гарышмаға ичәзә вермәмәси мұһүм амилдир. Јохса исламлар көз ачыб гују илә ачыг јолу таныјарлар. Бу ики амил ислам адынын тезликлә Асијадан силинмәсинә вә хачпәрәстлијин јайылмасына имкан јарадачаг. Русија падшаһларынын о јерләрдә рус мәдәнијјәтини јаймасы вәчиб мәсәләдир. Киәли галмасын: бизим дин хадимләринин ишләрә мұдахиләси бу күнә гәдәр Русија дәвләтинин тәрәггисинә мане олмушду. Мән өз гүдрәт

вә истиглалымы көстөрмәклә онлары кәнар етдим. Инди бә'зи јерләрдә галсалар да, әсасән тәһлүкәни арадан галдырдым.

Руһаниләри дөвләт вә милләт ишләриндән әлләрини ғысалдыб онлары килсәләрдә сакин етдим. Бундан әләвә чүрбәчүр тәдбирләр етмәли ки, Иран мәмләкәти күнү-күндән пулсуз вә тичарәтсиз галсын. Хуласә, Ираны һәмишә тәнәззүлә сөвг етмәли вә һал-һазырдакы кими сахламалы ки, Русија дөвләти истәдији вахтадә зәһмәтсиз Ираны әлдә етмәјә гадир олсун. Амма Түркия дөвләти мәһв олмадан Иранын чаныны алмағыныз мәсләһәт дејилдир!

Күрчүстан мәмләкәти — Гафгазијә саһәси Иранын шаһ дамарыдыр. Русијанын истила нәштәри бу дамара јетишәрсә, дәрһал үрәјиндән зәиф ганы ачылачаг вә ону ејлә биһал едәчәкдир ки, мин әфлатун кәлсә дә сағалтмаг мүмкүн олмајачагдыр. О вахт Иран мәмләкәти Русија падшаһларына дөвә кими мүти-табе олачагдыр. Түркия-нин ахырынчы шө'ләси сөнәнә гәдәр лазымы тәдарүк көрмәк, Түркиянин иши гуртардыгдан сонра Иран мәсәләсинин һәлли тезликлә мүмкүн олар. Беләликлә, сизә лазымдыр ки, вахт итирмәдән Күрчүстаны вә Гафгазы зәбт едиб Иранын дахили хадимләрини өзүнүзә хадим вә нөкәр едәсиниз».

Дөзә билмәјән Алексеј Осипович һејрәтлә:

— Илаһи, дүнјада нәләр вармыш. Башларда бејин әвәзинә шаһмар илан јатырмыш. Мирзә, бир фикир вер, сән аллаһ, көр нә јазыр:

«Австрија дөвләти илә заһирдә дост олмалы, амма ејлә, тәдбир етмәли ки, алман вә Австрија кет-кедә ајагдан дүшсүнләр. Беләликлә, Австрија илә јолдаш олмалы, Түркияни Авропадан чыхармалы. Бу шәртлә ки, Австрија бу јолдашлыгдан фајда һасил едә билмәсин. Бу ишдә ики јол вардыр: бири Австријаны башга тәрәфдә мәшғул етмәли вә бир дә Австријаја Түркия мәмләкәтиндән ејлә бир парча вермәли ки, кәләчәкдә онун кери алынмасы асан олсун.¹

Мирзә бығалты күлүмсүнүб:

— Алексеј Осипович, — деди, — шаһид олдун ки, ә'ләһәзрәт I Николај улу бабасы I Пјотрун вәсијәтләринә нечә дә дәгиг әмәл едир. Нә исә...

— Мирзә, мәним ешитдијимә көрә мүчтәһид Ирана гачыб.

— Дүз ешитмисән, Алексеј Осипович, гачмағына гачыб. Аббас Мирзә өләндән сонра мүчтәһид әјалыны Тифлиسدә гојуб, ики оғлуну да көтүрүб Ирана гајыдыб. Амма бу күнә кими сон тәлеји билинмир.

— Мүсаидәнизлә, бәс гачмағына сәбәб нә олуб? Ахы, о, демәк олар, истәдијинә наил олмушду: феодаллыг алыб, јүксәк мүкафат вә рүтбәләр газаныб...

— Бүтүн бу рүтбәләрдән сонра ајағы бәрк јер алан мүчтәһид дөвләт ишләринә гарышыр, харичи сијасәтә мүдахилә едир. Газјан маһалында «руһани һакимијјәт» јаратмаг истәјинә көрә Паскевич ону Тифлисе чағырыб көз дустағы едир. Бир сөзлә, император I Николај көрүр ки, мүчтәһид чох баш апарыр.

О, Петербургдан Гафгаз чанишини Паскевичә мүсәлман руһаниләринин һүгугуну мәһдудлашдыран белә бир хүсуси гәрар көндәрир:

«Мүсәлман руһаниләри дөвләт гаршысында мәс'ул бир рәисин идарәси алтында топлансын вә рәис дә руһани ишләрини һөкүмәт сијасәтинә ујғун шәкилдә апарсын. Бундан башга онун (рәисин) әсас вәзифәси јалныз динә вә руһаниләрә аид олан ишләрлә мәшғул олмагдан ибарәтдир. Чинајәт вә сијаси ишләр дөвләт идарәләринә һәвалә едилир».

Бу јандан да өзүнү Гафгазда һакими-мүтләг һесаб едән мүчтәһид Тифлисин мејданларында чыхыш едиб дејирмиш ки, һеч кәс руһаниләрин ишләринә гарышмасын. Руһаниләр тәрәфиндән гүсур оларса мәнә билдирсинләр ки, мән дә чәза верим.

Бундан сонра рус әскәр вә мә'мурлары илә мүсәлман руһаниләри арасында кәскин мүнәгишә башлајыр. Комәндантлыг үсул-идарәси һәр шејә чидди режим гојур. Кенерал Јермоловдан галма ағыр феодаллыг чәзасы мүгәссирләр үчүн ишә дүшүр: ким императорун, ја да Гафгаз чанишинин гәрарыны позарса, беш јүздән минә гәдәр әл чубуғу илә дөјүлсүн.

Паскевичлә мүчтәһидин достлуғу позулур. Ахы, нә Паскевичә, нә дә I Николаја мүчтәһид даһа лазым дејилди. Ондан Тәбризи алмагда, Гафгазда Иранын дини тәспирини ғырмагда истифадә олунду. Иш о јерә чатыбмыш ки, мәдрәсәләри гуртаран чаванлар гаршысында мүчтәһид чыхыш едиб дејирмиш ки, али дини тәһсил алмаг үчүн Хорасана, Тәбризә, Нәчәфә, Кәрбәләја кетмәк лазым дејил. Әчнәби мәмләкәтләрә үз тутмаг, ора кетмәк лазымдыр.

Инди мүчтәһид артыг адам кими, әл-ајаға долашмасын

¹ Пјотрун «Вәсијәтнамәсиндән ихтисарла истифадә олунду.

дејә арадаң чыхарылмалы иди. Сијасәт мејданы беләди, тардаш, о да чыдыр аты кимидир, даһа гача билмир, һејдән дүшдү, о аты мејдан үзүнә һәсрәт гојурлар. Ағыр чубуг гәзасынын она јахынлашдығыны көрән мүчтәһид гачмагдан башга чарә тапа билмир...

— Чәнаб, сиз бурада тәксинизми?

Алексеј Осипович сәсә башыны галдыранда үзбәүз дајанан полис нәфәрини көрдү. Пенснесини дүзәлдиб:

— Нечә мәкәр?

— Мән сиздән сорушурам ки, тәксинизми?

— Көрүрсүнүз ки, тәкәм.

— Бурада нә едирсиниз?

— Нечә јә'ни нә едирсиниз, гәрибә суал верирсиниз — Чернјаевски бир анлыг өзүнү итириб, һандан-һана: — отуруб истираһәт едирәм, фикирләширәм...

— Нә едирсиниз? — дејиб — полис сөзләри узада-узада јенидән сорушду.

Алексеј Осипович сәрт сәслә:

— Дедим ки, фикирлә...ши...рәм...

— Мәкәр башга јер тапмадыныз?

— Бура мәнзәрәлидир, сакитдир...

Полис она шүбһәли-шүбһәли бахыб, бир аз да јахын кәлди:

— Саггалыныз доғрудан вар?

Алексеј Осипович тәәччүблә:

— Бу нә сөздүр, чәнаб полис? — дејиб әсәбликлә саггалыны сығаллады.

— Көзләриниз охшајыр... ани олараг дурухуб: — бағышлајын чәнаб, Метех галасындан дүнән бир душтаг гачыб, бир аз сизә охшары вар. Бурада нә едирсиниз, дединиз? Һә хатырладым... дүшүнүр, фикир едирсиниз, Мүчтәһид бағында... һым, гәрибә јер тапмысыныз... полис башыны силкәләди, — дүшүнүрәм, дүшүнүрәм — дејә-дејә узаглашды.

Алексеј Осипович көзүнү аста, ағыр аддымларла кедән полисдән чәкмәдән «дүшүнүрәм» сөзүнү тәкрат етди. Бәлкә «Дүшүнчә», јох «Јени дүшүнчә», бәлкә «Јени фикир». Ахы, јени нә јазыб, нә дејәчәјик бу халга. Елә онун мәишәтиндән, кечмишиндән јазылар версәк. Бирдән чәлд ајаға дурду. Ити аддымларла кедиб бағын дарвазасында дајанды. Баш вағзалдан үзү ашағы енән фәјтона әл еләди.

— О таја, Шејтанбазар мәһәлләсинә, Нарынгарала јошушундакы он ики нөмрәли евә апар мәни, — деди.

Мирзә Һүсејн әфәнди евдә јох иди. Оғлу Баһадыр ону һөрмәтлә евә дә'вәт едиб деди ки, атамын Салаһлыдан гонағлары варды, онлары өтүрмәјә кетди, индиләрдә кәләсиди. Әјләшин, чај кәтирим...

Мирзә Фәтәли дүнјадан көчәндән сонра Алексеј Осипович Мирзә Һүсејнлә достлуг едирди. Гафгаз мүсәлманларынын күзәрәни һаггында анчаг ондан мә'лумат алырды. Һәр бир иши дә онунла мәсләһәтләширди. Еһтијатла ачылан гапыда мәчмәидә чај кәтирән Баһадыр, далынча да Мирзә Һүсејн әфәнди көрүндү.

— Ким иди гонағын Мирзә, салаһлылар е'тибарлы чамаатды, ордан чохдан чыхсан да сәни унутмурлар.

— Унутмаға һаллары да јохду.

— Бәли, доғру дејирсән, нечә-нечә ајағы чарыглыја, башы мотал папаглыја савад вериб зијалы еләмисән, әлини чәрәјә чатдырмысан.

Тә'рифи севмәјән Мирзә Һүсејн сөһбәтин јөнүнү дәјишди.

— Амма — деди, — гонағларым бизим кәндән дејилди. Даш Салаһлы Мәммәд ковха иди, башынын дәстәсилә. Билирсән нијә кәлмишди? Кәндиндә мәктәб ачдырмаг истәјир, һеч олмаса ики синифли. Хәрчини дә өз бојнуна көтүрүр. Дөвләтдән ичазә алмаг үчүн көмәк истәјир...

— Көзәл арзудур. О һансы Мәммәд ковхадыр? Мән танымырам?

— Нијә танымырсан, таныјырсан. Сәнин достун Аннаг бәјин гардашағасыдыр. Инишил өзүн данышырдын ки, Аннаг бәјкилдә гонаг оlanda бир ковха көрдүм, зәһминдән јер јарылырды. Мәчлисдә хоша кәлмәјән бир сөһбәт оlanda һирсиндән тавана бахыб бығыны чејнәјирди.

— Һә, Мирзә, таныдым, јадыма кәлди. Амма гој ону да дејим. Јахындан таныш олуб кәлмә кәсдим, көрдүм ки, Мәммәд ковха әдаләтсизлијә гаршы нә гәдәр сәртдирсә, о гәдәр дә үрәји јумшаг вә рәһмли адамдыр.

— Мирзә, мән дә бир фикрә дүшмүшәм, бир арзум вар.

— Аллаһ арзуна чатдырсын. О нәди елә Алексеј Осипович?

— Истәјирәм Азәрбајчан дилиндә гәзет нәшр едим. — Мирзә һеч нә демәјиб сусду.

— Бир фикир вер Мирзә, бизим Загафгазијада доггуз јүз алтмыш беш мин ермәни јашајыр, — дејә Алексеј Осипович сөһбәтини давам етдирди. Онларын једди адда

дөври мэтбуатлары вар, күрчүләрин сајы сәккиз жүз дохсан дөрд мин нәфәрдир, беш адда мэтбуатлары вар, амма сајча онлардан үч гат артыг олан азәрбајчанлыларын бир дәнә дә мэтбуат органы јохдур. Мәкәр бу әдаләтсизлик дејилми? Бу, инсафдырмы?

Мирзә чајындан бир гуртум ичиб фикирли-фикирли:

— Јахшы фикирдир, — деди. — «Кәшкүл» бағланандам сонра бизим милләтин ана дилиндә бирчә дәнә дә олсун гәзети јохдур. Ичазә мәсәләси бир аз чәтиндир. Бизим Мәммәдаға Вәкилов да белә бир тәшәббүсдә булунмаг истәјир. Һәләлик һеј јухары-ашағы јазыр, анчаг ичазә вермирләр. Бәһанә кәтирирләр ки, журналист тәһсилин јохдур, каһ да дејирләр, бәс мэтбәәни ал, сонра бахарыг... Амма сәнә ичазә верәрләр.

— Нијә мәнз мәнә?

— Она көрә ки, адын, атанын ады вә фамилинлә руссан, варлығынла азәрбајчанлы. Әкәр мә'мурларын сәнин варлығына, әгидәнә әлләри чатсајды, онлары да мәнв едәрдиләр.

— Еләдиләр, Мирзә, еләмәдиләрми ки... Мә'мурларын гүјругбулајанлары — Вартан Сааков кимиләри өмрүмә балта чалдылар. — Көврәлиб үзүнү јана чевирди. — Бүтүн кечәни јухуда семинаријаны, ушаглары көрүрәм. Күчәјә чыхырам, көрдүјүм һәр бир ушаг көзүмдә семинарист олур.

— Нә исә олан-олду, кечән-кечди. Кечәнә күзәшт дејәрләр, Алексеј Осипович, — дејә Мирзә Һүсәјн достуна тәсәлли верди. — Һәр һалда дөвләт нәзәриндә рус халгынын нүмајәндәси кими — бизә ишләсән дә, е'тибарлы адамсан. Јахшы, ај дост, бәс гәзетин ады нә олачаг, бу барәдә...

— Фикирләшмишәм, Мирзә, гәзетим һәләлик һәфтәлик олачаг, сонрасына бахарыг. Һәфтәдә ики-үч нөмрә еләсәм, почт хәрчини чатдыра билмәрәм. Мөвзусу: Гафгаз, Закаспи вилајәтләриндә вә Түркүстанда јашајан мүсәлман әһлинин һәјатындан, мәишәтиндән вә адәт-ән'әнәсиндән олачаг...

— Бизим халгын — үмүмән мүсәлманларын һазыркы вәзијјәтини дүшүнмәјә, фикир еләмәјә дәјәр. Әмма...

— Нә әмма, Мирзә?

— Әммасы будур ки, ады... дурухуб фикрә кетди. Мүсаһибинин көзү онун ағзына зилләнмишди.

Мирзә Һүсәјн хырдача ағ саггалына әл кәздириб алныны өвкәләди. Нә исә хатырламаға, јадына кәтирмәјә чалышырды. Көксүнү өтүрүб:

Шәкил 1. Мирзә Һүсәјн әфәнди Гајыбзадә (1830—1917).

Шәкил 2. Загафгазија Шейхул исламы Әбдүссәлам Ахундзаде (1843—1907).

Шәкил 3. Фиридун бәј Кәчәрли, арвады Бадисәба ханым вә гоһумлары (1910-чу ил).

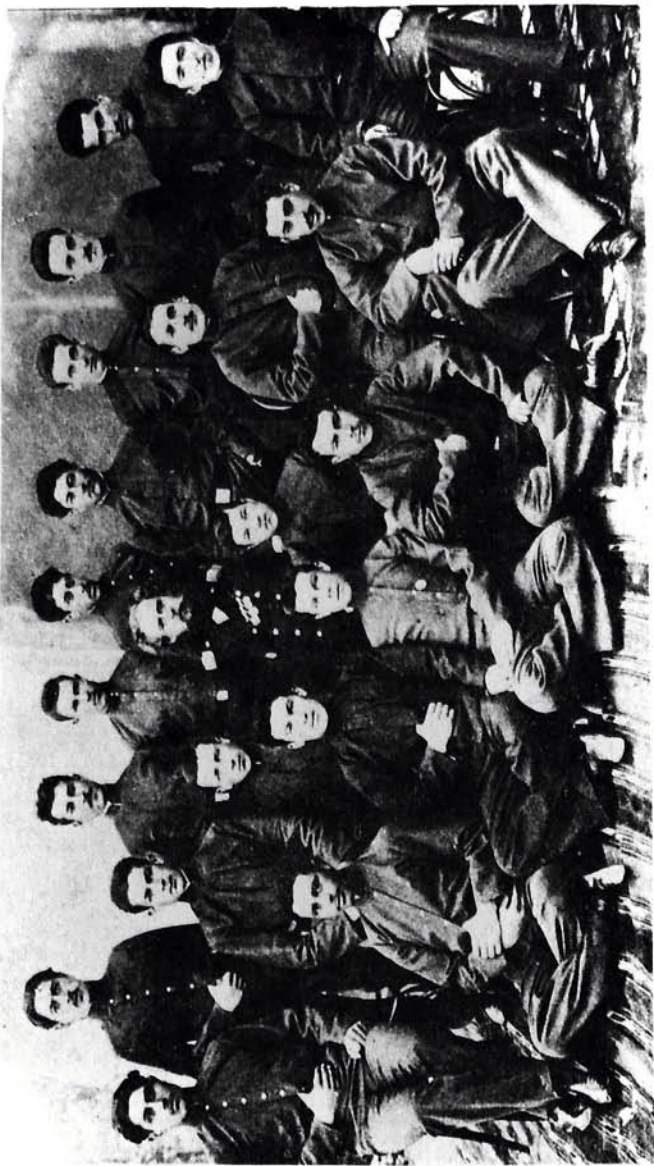
Шәкил 4. Солдан: Гори семинаријасынын мәзунлары — Мәммәдбәј Вәкилов, Исмајыл бәј Вәкилов гардашлары, Фиридун бәј Көчәрли, Мәммәд бәјин һәјат јолдашы Мәдинә ханым Вәкилова вә Бадисәба ханым Көчәрли.

رشيد بك افندی زاده.

Рашидъ Бекъ Эфендіевъ.

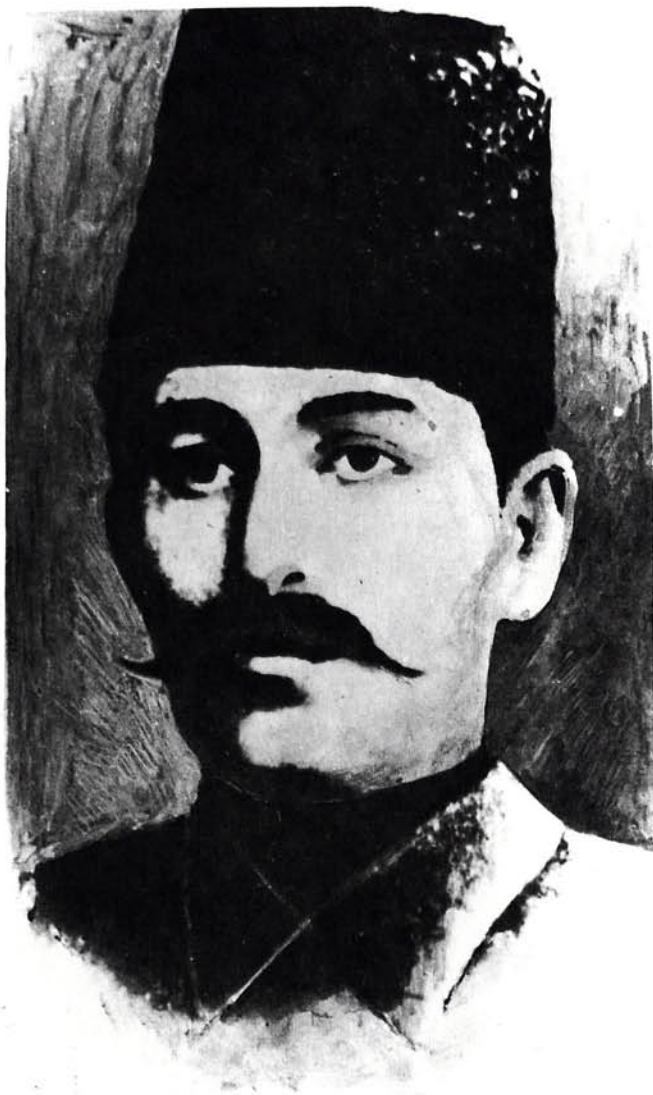
Шәкил 5. Рәшид бәј Әфәндијев (1863—1942).

Шәкил 6. Гори семинаријасынын тәләбәләрindən бир груп. Биринчи чәркәдә (сағдан) биринчи Үзејр Һачыбәјов, икинчи чәркәдә (сағдан) икинчи Мүслүм Мағомајев, үчүнчү чәркәдә (солдан) биринчи Мәммәд-җа Вәкилов.

Шәкил 7. Отуранлар (сағдан) Ә. Мухтаров, Р. Әфәндијев, Ф. Көчәрли, архада (сағдан) биринчи Ә. Гасымов, дөрдүнчү И. Һачыларов (1913-жыл).

Шәкил 8. Мәшәди Ибраһим Косалы.

— «Фикир елмин атасыдыр, сөз анасы, жазы исә онун һәјатыдыр». — Кимин сөзләридиір бунлар?

Ани олараг фикрә кедән Алексеј Осипович:

— Сәһв етмирәмсә, Мирзә Қазым бәјин.

— Аиләнин тачы анадырса, дүшүнән, фикир едән башы атадыр. Она көрә дә һәр шејин эзәли фикирдән башлајыр. Мәнчә «Дүшүнчә»-дәнсә «Фикир» јахшы олар. — Бәлкә адыны «Фикир» гојасан, бу сөз дилә даһа чох јатымлыдыр.

— Мән разы, Мирзә, гој сән дејән олсун.

— Бир Шәрг һикмәтиндә көзәл дејилиб:

Гојмаса өзүндән һәр кәс јадикар,
О бир ағачдыр ки, кәтирмәјиб бар.

Үзүнә олмасын бу сәнин кими адамлар үчүн дејилиб, Алексеј Осипович, сәнин онсуз да бизим халга әвәзсиз бир јадикарын вар. О да Гори семинаријасынын Азәрбајчан шө'бәсидир. Гој гәзет дә икинчи олсун. Сәнә уғур диләјирәм, гардашым!

* *
*

Ахшамдан хејли кечмиш Алексеј Осипович худаһафизләшиб евә гајытды. Мирзә һүсејнин мәсләһәтләри ону даһа да руһландырмышды. Фикри, хәјалы анчаг гәзетин нәшри барәдә иди. Һәмишәки кими евә ганыгара кәлмәмишди. Евдәкиләр әввәлчә тәәччүб етдиләр. Арвады Александра әл-ајаға дүшдү, сојумуш чајы гыздырды. Севинчлә она хөрәјин исти олдуғуну хәбәр верди. Хөрәји столун үстүнә гојуб:

— Күнортадан чыхансан, ачындан өлмәдинми, јахын отур, хөрәјини је, — деди.

— Тохам. Мирзә һүсејнбилдә идим.

Александра севинчлә:

— Сәадәт ханым нә биширмишди?

— Һәмишәки кими, Мирзәнин чох севдији Салаһлы бозартмасы...

— Салаһлы бозартмасындан сонра, әлбәттә, белә је-мәјә тәрс бахмаг олар. Елә сәнин јеринә мән дә олсам белә еләјәрдим. Сорушмаг ајыб олмасын, хејир ола, нә јахшы кетмишдин онлара? Сәһбәтиниз нә узун олуб ки, бу гәдәр кеч гајытдын. Јенә нә мәсләһәт-мәшвәрәт иди. Мирзә ағылы адамды, јәгин ки, иш барәдә сәнә бир јол көстәрәрди.

Алексей Осипович шән әһвал-руһијјә илә Александра-нын сачларыны тумарлады. Зарафатла:

— Мәним истәкли гарым, оф, бағышла, жарым демәк истәдим.

— Елә дүз дејирсән, гочалдыб гары еләдин. — Бир аз кери чәкилиб: — Бура бах, Мирзәкилдә сәнә истәк јағы чәкибләр нәди, бу нә мәсәләди? — сорушду.

Арвадынын суалларыны чавабсыз гојан Алексей Осипович: — Билирсән, Александра, тәзә фикрә дүшмүшәм, — деди. — Азәрбајчан дилиндә гәзет нәшр едәчәјәм, — азча габаға әјилиб шәһадәт бармағыны додагларынын үстүнә гојду, пычылты илә — һәләлик бу барәдә һеч кәсә бир сөз дејиб еләмә, сәс-күј дә салма.

Александра һәјәчанлы һалда:

— Нијә, Алјоша, мәкәр гәзет кизли олачаг, — горху һиссијлә әринә бахды, әл атыб онун сағ биләјиндән јапышды. — Лазым дејил, сән аллаһ, истәмирәм елә чәрәји, кәрәк дејил. Бир гејлү-галдан гуртармамыш, о бириси башлајыр.

Алексей Осипович дивана сөјкәниб ичин-ичин күлдү.

— Нә данышырсан, — деди, — кизли нијә олур. Баш мәтбуат ишләри идарәсинә әризә јазыб һөкүмәтдән рәсми ичазә алачам.

— Бәс онда нијә хысын-хысын данышырсан?

— — Һәләлик дејирәм дә... Бирдән ичазә мәсәләси мүшкүл олар, шәр демәсән, хејир кәлмәз. Бәс јадында дејил, алтмыш сәккизинчи илдә мән Мәрзәдән Тифлисә дејишдириләндә башыма нә ојунлар ачдылар. Гаршында ағлакәлмәз тәләбләр гојдулар. Һалбуки, Неверов да, чанишин дә мәним мәктәб ишләримлә таныш олуб бәјәнәндән сонра дејишдирилмәјим һаггында мәсәлә галдырмышдылар. Чанишинин өзү педагожи фәалијјәтимә вәләһ олуб, мәни күмүш кубокла мұкафатландырды. Јадында дејил ки, Мәрзәдә ишими тәһвил вериб Тифлисә кәлдим. Салдылар мәни кет-кәлә. Ахырда башга бәһанә тапмајан педагожи шура деди ки, мұәллимлик һаггында рәсми сәнәдим јохдур. Тәзәдән ијirmi алты јашында индики Александровски мұәллимләр институтунда тәләбә олмадыммы? Рәсми сәнәд үчүн Тифлис классик кимназијасынын педагожи шурасында имтаһан вериб, шәһәр мәһәллә мәктәби мұәллими адыны алмадыммы? Бу зәманәдә фәрасәтин олмаса, әтәјинә гоз төкүб, башына да гапаз вурурлар. Өзү дә гапазы елә зәрблә вурурлар ки, кәзүн әтәјиндәки гозу көрмәкдән мәһрум олур.

— Дүз дејирсән, Алјоша, — Александра үрәкдолусу,

јаныглы-јаныглы көксүнү өтүрдү. — Өзүнү чох ода-көзә вурма, сән аллаһ, бир парча чәрәји нечә олса тапыб јејәрик, инди дә чох олмасын, аз олсун. Һәр мүтрүб фраклы, мејит рәнкли дәфтәрхана чәнабынын сорғу-суалындан әсәбләшиб еләмә. Нечә ки, дүнја вар, һагсызлыг да, һагг да онун бејниндә, бәтниндә јашајачаг.

— Еһ Александра, һамы һаггы тәсдиг едиб тез ганан олсајды, зәннимчә јашамаг да чансыхычы оларды. Мұбаризәсиз һәјат да һәјат дејил. Инсанын һарада фәалијјәти дајанырса, орада да өлүмү башлајыр. Инсан инамла јашамалыдыр. Инамы олмајан инсан мұһарибәдә силаһсыз әскәрдир. Бу јердә гоча Сә’ди Ширази дејиб ки, еј бүл-бүл, баһар мүждәси кәтир, пис хәбәри уғурсуз бајғуша һәвалә елә. Кәл, биз дә дејәк, еј сәһәр, хошлугла ачыл, инамымыза бир тәкан вер ки, ону һеч вахт итирмәјәк. Јахшы, сән кет јат, даһа кечди. Мәним бир аз јазы-позум вар. Истәјирәм гәзет барәсиндә бир-ики јерә мәктуб јазам. Дәмири исти-исти дөј дејиб, — аталар.

Бир вәрәг көтүрүб гәзетдә кимләрин әмәкдашлыг едәчәји барәдә план тутду. Лап әввәлдән чох севдији Фиридун бәј Көчәрлинин адыны јазыб гаршысында тире ишарәси гојду, сонра да Ирәван сөзүнү јазды. Ирәван губернијасындан олан бүтүн мәлүматлары Фиридун бәјин вәситәсилә алмағы гәт етмишди. Сонра да Гутгашен — Рәшид бәј Әфәндизадә — фелјетон вә мәзһәкәләрини бир дә Лев Толстојдан етдији «Инсана чохму торпаг лазымдыр?» һекајәсинин тәрчүмәсини көндәрсин. Лаһыч хәбәрләрини Баба бәј Сәфәрәлибәјовдан, Нахчывандан Мирзә Әлмәммәд Хәлилов, Газахдан Иса бәј Абакаров, Гори семинаријасындан Сәфәрәли бәј Вәлибәјов, Тәбриздән Мирзә Һәсән Рүшдијјә, Кәнчәдән Мирзә Аббас Аббасзадә, Бақыдан Әли бәј Һүсәјнзадә, Ләнкәрәндән Тејмур бәј Бајрамәлибәјов, Шамахыдан Ағаәли бәј Нәсәһ...

Һәләлик бу гәдәр дејиб дајанды. Дивардакы саат икнин јарысыны вурду. «Ән вачиби баш мәтбуат ишчиләри идарәсинә мәктуб јазмагдыр. Јохса мәнимки лап ат алмамыш ахур гурмаға охшајыр». Јени бир вәрәг көтүрүб хејли дурухду. Илк дәфәди ки, белә бир идарәјә мәктуб јазырды. Һәлә бу күнә кими о идарә вә ишчиләри һаггында хош сөз ешитмәмишди. «Бәлкә баша дүшдүләр. Онлара анладарам ки, мән бу ишә газанч үчүн киришмирәм. Мәним мәгсәдим халгын дүшүнчәсини ојатмаг вә бачардығым гәдәр маарифләндирмәкдир». «О, гәләм-кағыз көтүрүб јазмаға башлады:

«Баш мэтбуат ишлери идаресине
Кечмиш Шамахи эбли, Гори мүүл-
лимлер семинаријасы Азербайжан
бөлмесинин сабиг мүфеттиши А. О.
Чернјајевскиден

Э Р И З Э

Тифлис шәһәриндә сизин идарәнин нәзарәти алтында Азербайжан татарлары үчүн Азербайжан дилиндә «Фикир» адлы јени дәври мэтбуат нәшр етмәк үчүн сиздән ичазә истәјирәм. Бу барәдә сизин идарәнин чәнаб Дахили Ишләр назириндән ичазә алмасыны бәндәниз өзүнә шәрәф билир. Гәзетимин нәшрини ашағыдакы мәрәмнамә илә бурахмаг истәјирәм:

Биринчи шө'бәсиндә Русијада, хүсусән Гафгазда јашајан мүсәлманлар һаггында рәсми дәвләт сәрәнчәм вә гәрарлары, үмумијјәтлә, өлкәнин дахили, хүсусән јерли һәјәтына аид лазымлы мөгаләләр, һа-белә Гафгаз, Закаспи вилајәтләри вә Түркүстан барәсиндә јазыларын верилмәси нәзәрдә тутулур.

Икинчи шө'бәдә исә «Шимали Телеграф Актентлији»нин телеграмлары, Русијанын Мәркәзи губернија вә вилајәтләриндән алынмыш мүһүм хәбәрләр, мә'луматлар.

Үчүнчү — харичи шө'бәјә мүсәлманлар үчүн әһәмијјәтли олан сijasи, ичтимаи вә игтисади мәсәләләрә һәср олунмуш мә'луматлар вә саирә дахил едиләчәкдир.

Әдәбијјат шө'бәсиндә классик вә мүасир Азербайжан шаир вә әдибләринин әсәрләри илә јанашы рус әдәбијјатындан орижинал вә тәрчүмә әсәрләринин верилмәси дә нәзәрдә тутулур.

Гәзетин көндәрмә вә чатдырма шәрти илә абунә гијмәти илдә үч манат тә'јин едилмишдир.

Алексей Осипович Чернјајевски»

* *
*

Сәһәр тездән ојадыб Александранын хејир-дуасы илә мәктубу јола салмаға кетди. Наһара гајыданда јолбоју гәзети һаггында Нахчывана Мирзә Әлмәммәд Хәлилова јазачағы мәктубун мәзмунуну дүшүнүрдү. Әл-үзүнү јујуб јемәк отағына кечәндә ев саһибәси она ики мәктуб верди. Бирини Лаһычдан Баба бәј Сәфәрәлибәјов, о бирини исә Нахчывандан Мирзә Әлмәммәд Хәлилов јазмышды. Һәр икиси дә онун тәләбәси олмушду. Баба бәј инишил семинаријаны битирәндә Загафгазија Маариф Шө'бәси онун тә'јиннамәсини вәкаләтлә Шамахи гәзасындакы Лаһыч кәндинә вермишди. Чаван мүүллимин сон ајларда јаздығы мәктуб шикајәтлә долу оларды. Ушагларын күтлүјүндән, зорла дәрсә кәлмәсиндән, бә'зи валидејнләрин надан-

лығындан, дәрсликләрин чатышмамасындан, өзүнүн пис јашајыш тәрзиндән килејләнирди. Онун мәктубундан белә чыхырды ки, бу учгар јердә чәкдији зәһмәт һәдәрди; бундан нә халга, нә ушаглара, нә дә өзүнә һеч бир мәнфәәт олмајачаг. Мәктубун сонунда билдирди ки, әкәр мүмкүнсә, Алексей Осипович онун шәһәр, ја да гәза мәктәбләринин биринә дәјишдирилмәсинә көмәк етсин.

Алексей Осипович она руһландырычы белә бир чаваб јазды:

«Мәним әзизим, сиз лап наһаг јерә кәдәрләнирсиниз; инанын ки, сизин зәһмәтиниз һеч вахт һәдәр кетмәјәчәкдир, кеч-тез сизи анлајачаглар вә шәрәfli ишинизә көрә сизә миннәтдар олачаглар. Елә дүшүнмәјин ки, инсанлара јахшылыг етмәк арзусу, хејирхаһлыг сә'ји пис нәтичә верә биләр. Бу, мүмкүн олан шеј дејил. Инсан гәлбиндә, нечә олса да мүгәддәс бир һисс вардыр ки, бу онун хејринә чәкилән әмәји бир вахт баша дүшмәкдә она көмәк едир. Сизин зәһмәтинизин вә билијинизин, онлар бә'зән көзә көрүнмәсә дә, халгыныза хејир вердији бир вахтда руһдан дүшмәк гәтијјән јарамаз. Сиз бу саат чохлагына, лап чохлагына көмәк әли узада биләрсиниз. Бунун үчүн, һәр шејдән әввәл, сәбр, характер бүтөвлүјү вә һәр чүр шәраитдә көмәк етмәк, јардым көстәрмәк арзусу тәләб олунур. Сизә Н. А. Некрасовун ше'р парчасыны јазыб көндәрирәм. Инанырам ки, она әмәл едәчәксән:

Сев, нә гәдәр бачарырсан,
Дөз, нә гәдәр олар дөзмәк.
Кеч, нә гәдәр бу мүмкүндүр,
Аллаһ сәнә олар көмәк.

Баба бәј Сәфәрәлибәјов онун ән јахшы шакирдләриндән бири олмушду. Атасы Ағабәјлә һәлә Шамахида икән таныш идиләр. Оғлу охудуғу беш ил мүддәтиндә ики дәфә Горијә кәлиб онун тәһсили илә марагланмышды. Он дөрд илдән чох семинаријадакы мүүллимлик фәалијјәтиндә Алексей Осипович семинаристләрлә биркә чохла шәкил вә һәр ил бурахылышында венеткалар чәкдирмишди. Онларын һамысы чамаданда, фотоалбомда сахланырды. О, јемәк отағынын диварындан бирчә венетка асмышды. О да Бабабәјкилин 1892-чи ил бурахылышынын венеткасы иди. Һәр дәфә о, шәкилләрдәки семинаристләри көрәндә һәрәсиндән бир сөһбәти, бир әһвалаты хатырларды. Баба бәј онун јадында ән чох һазырчаваблыгы илә галмышды.

...Бир күн чоғрафија мүүллими Пјотр Игнатјевич Завадски дәрс вахты дејир ки, Түркијәни бу күнләрдә өлкә-

ләр өз арасында бөлүшдүрөчөклөр. Дарданел — Юнаныстана, Босфор — Америкаја, Измир хиссәси — франсызлара вә беләликлә, Түркия пайланыб мәнв олачаг. Бу хала, јерсиз сөһбәтә дөзә билмәјән Баба бәј Сәфәрәлибәјов әлини галдырыб мүәллимдән сөз истәјир. Мүәллим дә она сөз верир. Баба бәј дејир:

— Чәнаб мүәллим, сиз индичә дединиз ки, Түркия бөлүшдүрүлөчөкдир. Бәс рус империјасына Түркиянин хансы хиссәси пәј дүшәчөк?

Мүәллим чаваб верир ки, буну мән хәләлик дејә билмәрәм. Амма хәр-халда бир пәј верилөчөк.

Баба бәј исә әл чәкмәјиб тә'кид едир ки, конкрет дејин, хара, хансы әрази Түркиядән Русијаја пәј дүшәчөк.

Пис вәзијәтдә галан мүәллим чијинләрини чәкиб:

— Валлах, — дејир — буну конкрет демәјә чәтинлик чәкирәм.

Һирсләнмәш семинарист Баба бәј үч бармагдан ибарәт комбинасија көстәрир вә дејир ки, мүәллим, шәхсән сиз вә империјаныз буну истәмир ки...

Чографија мүәллими Пјотр Завадски хәј-харај салыр. Семинарист Баба бәј Сәфәрәлибәјовун мүәллимә кобуд чавабы һаггында рәсми шикајәт јазыр. Баба бәјин мәсәләсини педагожи шураја гојурлар. Педагожи шурада семинарист Баба бәји мүдафиә едән мүфәттиш Черняјевски Пјотр Завадскидән сорушур:

— Чәнаб мүәллим, һәмин күнү сизин дәрс програмында Түркиянин бөлүшдүрүлмәси фәсли вардымы?

— Хәјр, Алексеј Осипович.

— Бәс нә сәбәбә, хансы ихтијарла сиз о бојда өлкәни бөлүшдүрүрсүнүз вә кимин гаршысында? Чаны—чанындан, ганы—ганындан олан Азәрбајҗан түркүнүн гаршысында? Әкәр мәним рус диндашым Түркиядә тәһсил аларкән, орада да Русијанын бөлкүсү мәсәләси галдырылсајды вә о да Баба бәј кими фәрасәтли хәрәкәт етсәјди мән ону алгышлардым. Инанын, алгышлардым, сәмими гәлблә дејирәм...

Бунунла да семинарист Баба бәј Сәфәрәлибәјовун «чәзасы» үстүндән көтүрүлүр.

Бабабәјлә бағлы икинчи бир әһвалаты да Алексеј Осипович тәбәссүмсүз хатырлаја билмирди. Ону дөнә-дөнә достларына, сон вахтлар исә Александраја бир нечә дәфә данышмышды. Хәр дәфә дә бәркдән күлүрдү. Бу күлүш Александраны горхудурду: «Киши, — дејирди, — семинаријанын гүссәсиндән дәли олмаса јахшыдыр». Арвадынын халдан-хала дүшдүјүнү көрән Алексеј Осипович кәдәрға-

рышыг јазыг бир сәслә: «Бағышла, әзизим, нејләјим, гисмәтимә анчаг хатырламаг дүшүб. Сәни инчидирәм, бағышла мәни» — дејирди.

...Һесаб дәрсиндә бир мәсәлә верилир. Чавабы әввәлчәдән билдирилир ки, ики гәпикдир. Баба бәј дәрсин гуртармасына гәдәр әлләшир. Мәсәләнин хәллини гәпик јарыма чыхарда билир. Мүәллим дәфтәри тәләб едәндә Баба бәј дәфтәрин үстүнә јарым гәпик дә пул гојуб мүәллимә верир.

Мүәллим тәәччүблә:

— Бу нәдир, бу пул нә үчүндүр? — сорушур.

Баба бәј:

— Мәсәләнин чавабында анчаг гәпик јарым алынды. Буну да өз чибимдән гојурам ки, мәсәлә дүз олсун, — дејир.

Бу дәфә Маријанын өзү «елчи» дүшдү. Рус дили мүәллими Николај Карпович Урусовун һазырлыг синфиндә олан әһвалаты данышмағы хәиш етди. Алексеј Осипович мәннунијәтлә разы олду.

...Петербургдан семинаријада дәрсләри јохламаг үчүн мүфәттиш кәлир. Синфә кирир. Үзүнү семинаристләрә тутуб дејир:

— Ким палто исмини халландырар?

Семинаристләрин һамысы сусур. Бир нәфәр исә ајаға дуруб:

— Мән, — дејир, — палто, палта, палте, палтју...

Мүфәттиш тәәччүб вә хәјәчанла:

— Чәнаб семинарист, — дејир, — өзүнүзү јормајын, палто сөзү халланмыр.

Тәләбә исә:

— Чәнаб мүфәттиш, «при вашем превосходительстве все склоняется...» — дејир.

* *
*

Бу, онун Мирзә Әлмәммәд Хәлилова гәзет нәшр етмәк барәдә икинчи мәктубу иди. 1879-чу илдә илк гәбула отудан чох ушаг кәлмишди. Әксәријјәти икисинифли рус-ибтидаи мәктәбини битирмишди. Јалныз үч нәфәр — шушалы Сәфәрәли бәј Вәлибәјов, ләнкәранлы Тејмур бәј Бајрамәлибәјов вә нахчыванлы Мирзә Әлмәммәд Хәлилов дәрдсинифли рус-ибтидаи мәктәбини битириб гәбула кәлмишдиләр. Она көрә дә хәр үчү бирбаша јухары синфә гәбул олуб үчиллик тәһсилдән сонра — 1881-чи илдә семинаријаны мүвәффәгијәтлә битирдиләр. Сәфәрәли бәј

тәһсилени ә'ла баша вурдуғуна көрә семинаријанын ибтидаи мәктәбиндә Азербайҗан дили мүәллими сахланылды. Галан ики нәфәр исә өз гәзаларына мүәллим көндәрилди. Инди Баш-Норашендә мәктәб мүдири ишләјән Мирзә Әл-мәммәд гәзетин нәшрини алгышлајыр. Һәтта она хәбәрләр көндәрмәји вә'д едирди. Алексей Осипович исә јазырды ки, тәкчә хәбәрләр көндәрмәк чох аздыр, мәним әзизим, сиз бир мүсәлман зијалысы кими «Фикр»ин фәал иштиракчысы олмалысыныз. Әкәр сиз јалныз хәбәрләрлә кифәјәт-ләнсәниз, башгалары буну да етмәзләр. Мән бу ишә үмуми иш кими бахырам вә бу рә'јдәјәм ки, зијалы мүсәлман чәмијјәти редакторун мүтләг мүсәлман олмасыны нәзәрдә тутмамалыдыр. Иш һеч дә бунда дејил, бизә нә кими мә'нәви гида вермәсиндәдир. Гәзетимин әмәкдашлары бүтүн-лүклә азербайҗанлылардан олмалыдыр. «Фикр» дини мәсәләләрә саташмајачаг. О јалныз ичтимаи-сијаси, әдәби вә елми мәсәләләрлә мәшғул олачаг. Ону да билирәм ки, бә'зи үздәнираг мә'мурлар, пахыл вә бәдхәһлар мадди вәсаитини тәклиф едән зијалы мүсәлман достларымы мәнә гаршы гојачаглар. Лакин мән белә күман едирәм ки, зијан олса да, нә етмәли? Мән бу иши газанч үчүн башламырам, газанчы даһа е'тибарлы вә кәлирли башга иш-ләрдә дә әлдә едә биләрдим; лакин мәним мәгсәдим халис маарифпәрвәр руһлудур: халгын дүшүнчәсини ојатмаг! Буна көрә дә мән гәзетимә нә һеч бир ишығы вә истиси олмајан «Зија», нә мүсәлманларын өзләринин ичинә түпүрдүјү «Кәшкүл», нә дә он ил әрзиндә мүсәлманларын шүүруну инкишаф етдирә билән мә'налы вә лајигли материал куја јохмуш дејә, Авропа дилләриндән мөвчуд олмајан амазонкалар һаггында нағыллардан башга һеч бир сәмәрәли әсәр тәрчүмә едә билмәмиш «Тәрчүман» ады вериб, «Фикр» адландырмышам.¹

Артыг ики ај кечирди. Баш мәтбуат ишләри идарәсинә јаздығы әризәјә һеч бир чаваб јох иди. Алексей Осипович бүтүн күнү шәхси архиви илә әлләшир, онлары саһмана салырды. Гәзетдә нәшр едәчәји материаллара јенидән әл кәздирир, онлары ајрыча говлуға јығырды.

¹ Бу мәктубу профессор Әзиз Шәриф шәхси архивиндән тапмышдыр. Черняјевскинин тәнгид етдији гәзетләр һаггында профессор јазыр: «Әдаләт наминә гејд етмәк лазымдыр ки, мәктубунда адларыны чәкдији гәзетләрә даир өз тәнгидиндә А. О. Черняјевски, әсасән һаглы иди, чүнки бу гәзетләрин бири дә истәр мазмун, истәрсә дә гајә истигамәтинә көрә илк Азербайҗан гәзети «Әкинчи»нин сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишди (Ә. Шәриф «Молла Нәсрәддин» нечә јаранды» китабы. Бақы, Азәрнәшр, 1986-чы ил, сәһ. 56.

Мәнә мә'лумдур ки, зијалы мүсәлманларын чоху әдәби әсәр јарадыр, лакин бу әсәрләр әлјазмасы һалында галыр, чүнки онлары нәшр етмәк имканы јохдур. Гәзет бу барәдә онлара көмәк едиб, бу әсәрләрә ишыг үзү көрмәк үчүн имкан јаратса, сонра да бу гүввәләрә дүзкүн истигамәт версә, мән тамамилә разы галарам. Мүсәлман чәмијјәтинин ән јахшы Авропа јазычы вә мүтәфәккирләринин әсәрләри, Авропа елми, Авропа һәјатынын ән көзәл тәрәфләри илә таныш етмәк үчүн бу гүввәләр гәзетә көмәк етсәләр, гәзет хејирли иш көрмүш олар. Бу барәдә мөтбәәмиздә китабчалар да нәшр етмәји нәзәрдә тутмушуг. «Фикр»ә ичазә алмаг үчүн әризә чохдан көндәрилмишдир.

Хүләсеји-кәлам, һәсәд апаранымыз вә зәрәримизи истәјән чох исә дә, көмәк верәнимиз вә хејирхәһымыз да вар. Үмидварам ки, бу иш иншаллаһ баша кәлсин вә халға хејри дәјсин.

Баги-аллаһ аманында сабиг мүәллиминиз

А. О. Черняјевски.

24 апрел 1893-чү ил, Тифлис шәһәри».

Рәшид бәј Әфәндијев фелјетонларыны вә Толстојдан етдији тәрчүмәни, Фиридун бәј Көчәрли исә гәзетә тәбрик вә мүсәлман ушагларынын тәрбијәси һаггында мәгалә дә көндәрмишди. Мирзә Нүсејн Әфәнди Қазымаға Салик, Мустафа аға Ариф Шыхлински барәсиндә јазы вә онларын ше'рләрини тәгдим етмишди. Сәфәрәли бәј Гори семинаријасында Азербайҗан ше'бәсинин вәзијјәтиндән чох мараглы бир јазы көндәрмишди. О јенидән ше'бәнин Азербайҗанын һәр һансы бир гәза мәркәзинә көчүрүлмәси мәсәләсини галдырыр вә тәдрисдә Азербайҗан дилинә даһа чох јер ајрылмасыны, доғма дилин јад тә'сирләрдән горунмасында зијалылары көмәјә чағырырды. Јазырды ки, бир милләтин дили әлдән дүшүб итәрсә, онун өзү дә итиб кедәр; милләтин чаны дилиндәдир.

Вахтилә «Зијаји-Гафгазијјә»дә бу мөвзуда чыхыш едән Сәфәрәли бәј индики мәгаләсиндә дил мәсәләсини даһа кәскин гојурду. Алексей Осиповичин дә бу даһа чох хошуна кәлирди. О бу мәсәләнин гәзетә бөјүк көмәји олачағына үмид бәсләјирди.

О бүтүн үмидләринә тәкан верәчәк, интизарына сон гојан бир мәктубу кечә-күндүз көзләјирди. Үстүндә чап һәрфләрилә «Баш мәтбуат идарәси» сөзләрини көрән кими тәләсик үстү сурғучлу зәрфи чырды. Һәлә охумадан чавабын чох гыса олмасындан далағы санчды.

«Һөрмәтли чәнаб, мә'лумунуз олсун ки, һәләлик чәнаб назирин әмрилә татар-Азербайҗан дилиндә гәзетин нәшри дајандырылыб. Бу мәсәләјә јахын вахтларда јенидән бахылмалыдыр. Она көрә дә лүтф едиб өзүңүз һаггында даһа мүфәссәл мә'лумат көндәрин: тәһсилениз, иш јериниз, журналист тәһсилениз вармы? вә с.»

«Бүрократлар башга бəһанə тапмадылар. Ејби јох, инди кимлијими дə сизə билдирəрəм. Јазарам ки, шикəст бир адамам, неч јердə ишлəмирəм, семинаријадан «говулмушам». Бир нечə сəтир дə хəтти эјри-үјрү алынды. Вəрəги чырыб туллады. О гəдэр эсəбилəшмишди ки, бəдəни тир-тир эсирди, гəлəм сөзүнə бахмырды. Гəлə кəнчлијиндəн шикəст олан сол голунун јарасы ағрыдан кəјнəјирди. Ону синəсинə сыхыб, сарғынын үстүндəн еһмаллыча тумарлады. Эһвалы позулмуш Алексеј Осипович столун үстүнə чөкдү. Хејли сонра өзүнə кəлиб белə бир чаваб јазды:

«БАШ МƏТБУАТ ИШЛƏРИ ИДАРƏСИНƏ

Х А Ђ И Ш Н А М Ə

Загафгазија мүсəлманларыны, азербайчанлылары рус дөвлəт вə ичтимаи һəјаты, эһ јени эсəрлэрлə рус инчəсəнəти вə елми илə таныш етмəк, бу јолла да Русија вə русларын һаггында мүмкүн гəдэр ајдын, долғун тəсəввүр вə анлајыш јаранмасына кəмəклик кəстəрмəк (ахы, бу тəсəввүрлэр олдугча јанлыш вə думанлыдыр), өзкə мənшəли бир халгын Русија өлкəsi илə мүнəсибəтлэрини даһа да ајдынлашдырмаг арзусу илə мən түрк дилинин Азербайчан лəһчəсиндə «Фикир» — «Мысл» адлы гəзет нəшр етмəк истəјирəм. Һəмин гəзети мən һəфтəдə бир дəфə иллик һаггы үч манат олмагла Тифлис шəһəриндə илкин сензура алтында чап етмəклə бир нəмрəли Орбелиани күчəсиндəки мətбəэдə бурахмаг истəрдим.

Бунунла бирликдə гəзетин програмыны вə Гафгаз Тəһсил Даирəсинин чəнаб попечители тэрəфиндəн мənə верилмиш 4773 нəмрəли аттестатын сурəтини тəгдим едирəм. Баш мətбуат ишлəri идарəсиндəн мənə јухарыда бəһс етдијим гəзети чап вə редактə етмəјə ичəзə вермəsiни ачизанə хаһиш едирəм. Элавə олараг ону да билдирмəлијəм ки, сон он дөрд илдə мən Загафгазија Мүəллимлэр Семинаријасынын татар-Азербайчан шəбəсинин мүфəттиши вəзифəсиндə гуллуғ етмишəм. Мənшəчə русам, Һəштəрхан шəһəриндə доғулмушам. Һабелə азербайчанлыларын мəишəт, адəт, эһлаг тэрзини, онларын мənəви вə мадди еһтијачларыны јахшы билирəм. Күчүм, имканым дахилиндə һəмин еһтијачларын бизим эјалəттə рус мənəфеји бахымындан едəнилмəsiнə чалышачағам.

А. О. Чернјајевски
22 ијун 1893-чү ил».

Хаһишнамədən сонра Алексеј Осиповичи дүз бир ил беш ај кет-кəлə салдылар. Каһ семинаријадан «говулдуғуна» кəрə дөвлəт јанында еттибарсыз адам сажылдығыны, каһ да 1884-чү илдəн кифајəт гəдэр абунəчиси олмадығы үзүндəн бағланан «Зија» гəзетиндəн сонра мүсəлманлар үчүн гəзет нəшр етмəји мəслəһəт билмəдиклэрини бəһанə кəтирдилэр. Сонунчу дəфə исə онун хаһишини рəдд едəндə журналист тəһсили олмадығыны элдə эсас тутдулар. Бу да халгымыза тəмəннəсыз хидмəт кəстəрмəк истəјən бөјүк бир маарифпəрвəрин өлүмү илə нəтичələнди. О, 1894-чү ил декабрын илк күнлэриндə үрəк партламасындан вəфат етди. Онун сабиг тəлəбэлəri, фəал давамчылары кəркəмли маариф хадиминин хатирəсини даима эзиз сахладылар.

Фиридун бəј Көчэрли: — Мəрһум Чернјајевскинин шəхсиндə Загафгазија мүсəлманлары чох фəјдалы бир маариф хадиминдəн мəрһум олдулар. Бу адам узун иллэр боју Азербайчан халгынын хејри үчүн, онларын арасында савадын вə маарифин јажылмасы үчүн јорулмадан вə мəһсулдар шəкилдə чалышмышдыр. Онун тэрбијə елəдији адамлар өз мүəллиминə мүгəддəс бир варлығ кими бахыр, онун тэмиз вə јүксək эһлаги кeјфијјəтлəri гаршысында тəзим едирдилэр.

Рəшид бəј Эфəндијев: — Шамахыда јашајыб касыб бир рус аилəсиндə доғулмуш вə түрк (Азербайчан — Ш. Н.) дилини түрк оғлу кими мənимсəмиш чох эһлаглы, чох тэрбијəли бир зат иди... Бу бинəванын сол голунун билək сүмүјүнүн бир тајы чыхарылыб эмəлијјаты-чəрраһијјə көрүлмүшдү. Бу чəһəтə кəрə сол голу бојнундан асылы һалда јашарды. Чənəсиндə бир тутум гара саггалы, гафил вə зəкафəт андыран гара кəзлəri, мəһəббəт вə мəрһəмəт чилвəsi илə ишығланан һүсн-тофис һэр ики үзүнү рам едэрди.

Нəриман Нəриманов: — Демək олар ки, онун вахтында түрк дилинə бир аз диггəт олунурду. Эзү түрк дилини өјрəнмəјə чиддичəһд едиб һəмин дилдə верилən дəрслэрə артыг диггəт едирди... Чернјајевскинин мүсəлманлар илə хош рəфтары, ушағлара ана дилиндəн мүмкүн гəдэр гəза¹ вермəјə сəбəб олурду. Мүтəвзифи Чернјајевски чаванлыгдан мүсəлманларын арасында тэрбијə тапыб адəтлэринə, шəriəтлэринə ашина бир зат иди. Мүсəлман балалары илə мүлајимликлə доланырды.

Һəмидə ханым Мəммəдгулузадə: — Гори семинаријасы Мирзə Чəлилдə чох хош тəсир бурахмышды. О, семинаријанын мүфəттиши Чернјајевскини вə онун арвадыны чох сеvir, онлара дəрин һөрмəт бəслəјир, шəкиллэрини өзүндə сахлајырды.

Профессор Әзиз Шәриф: — Дәрин тәһсил алмыш, өз нәчиб ишинә сон дәрәчә садиг олан фәал маарифчи — мұәллим А. О. Чернјајевски кениш халг күтлөләринә маариф ишығы кәтирән онларла азәрбајчанлы мұәллими тәрбијә етмишдир. Маариф саһәсиндә онун хидмәти јалһыз рәсми маариф идарәләри тәрәфиндән дејил, Азәрбајчанһын дөври мәтбуатында да мұсбәт гијмәтләндирилирди.

«Шәрги-Рус» гәзети, 30 ијул 1903-чү ил: — ...Ән башдан түрк шө'бәсинин әввәлинчи инспектору мәрһум Чернјајевскиһин исмини јад етмәји һаггшүнаслыг мөгамһында едир...

Охујуб јазмағы сөвти јолда түрк дилиндә өјрәтмәји рус мұсәлманлары ичиндә әввәлинчи вә'з едән бу маарифмәнд вә бизим гөвмүмүзә хејирхаһ русдур...

...Мә'һаза Чернјајевскиһин түрк лисаны тә'лимнамәси түрк лисаныһы өјрәтмәк јолуну, биринчи дәфә олараг, мүнтәзәм вә елми тәдрисә мұвафиг јолда кәстәрди ки, бурасы бизим үчүн һәп бөјүк бир хидмәтдир.

БӘДНАМ СИЈАСӘТ

Бир мұсәлман ушағы кәлиб әри-зә верәрди ки, мән истәјирәм семинаријаја кирәм, чәнаб Миропјев әјилиб диггәтлә бахырды чаваныһ үзүнә вә әризәсини гајтарыб верәрди вә дејәрди: бала, сәни көтүрә билмәрәм, ондан өтрү ки, гашһын гарадыр. һаман чәнаб Миропјевдир ки, иһди Гори семинаријасында да мұсәлманларә шәриәт дәрәсини рус дилиндә охудар.

«Молла Нәсрәддин» журналы, 17 феврал, 1907, № 7.

Мәрһум Фиридун бәј Көчәрлә Азәрбајчап әдәбијаты тарихини тәдгигилә јеканә мәшғул булуһан гијмәтдар бир мұһәррир, мұәллим вә алим иди.

Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә.

Мән, мин једди јүз дохсан нөмрәли говлуғу сифариш вермәмишдим. Мәнә семинаријаныһ ачылмасында көркәмли фәалијјәти олмуш вә орада бир мүддәт мұәллим ишләмиш Мирзә Нүсәјн әфәнди Гајыбзадәһин шәхси иши лазым иди. Ону да сифариш вермишдим. Мин једди јүз дохсан нөмрәли шәхси иш дә онун арасында кәлмишди. Әввәлчә истәдим гајтарам, сонра говлуғун үстүндәки Шыхлински фамилијасыһы көрәндә әлим кәлмәди. Бу улу нәслә бөјүк һөрмәт бәсләдијимдән фикримдән дашһндым. Гејри-ихтијари олараг ону вәрәгләдим. Шәхси ишин икинчи вәрәгиндә гара тушла белә бир дәркәнар гојулмушду: «1909-чү ил јанварын ијирми бириндә тиф хәстәлијиндән вәфат етди».

Дүзү, голларым бошалды. Ијирми ики јашлы семинарист Әбүл аға Чәһандар аға¹ оғлу Шыхлинскиһин вәхтсыз өлүмү мәнә чох ағыр тә'сир етди. Говлуғда Әбүл ағаја мәхсус дөрд-беш сәнәд варды. Онун өмрү кими сәнәдләри дә аз иди. Чәми-чүмләтаны үч ил семинаријаныһ мұдави-ми олуб. Гијмәтләринә бахырам: һәндәсәдән беш, елми-илаһијатдан беш, һесап беш, әхлаг беш...

Бу да биринчи синифдән икинчијә кечмәк һаггында синиф мұәллими Әбдүләлибәј Мухтаровун хасијјәтнамәси:

¹ Халг јазычысы Исмајыл Шыхлыһын «Дәли Күр» романындакы Чәһандар ағадыр. (Ш. Н.).

¹ Гәза—мә'нәви гйда кими баша дүшүлмәлидир (Ш. Н.).

«Дәрсләринә һәссаслыгла јанашыр. Чалышган вә сәлигәлидир. Мүәллимләринә вә шакирд јолдашларына гаршы нәзакәтлидир. Интизамлы вә вүгарлыдыр. Ән јахшы мүдавимләр сырасындадыр».

Әл бојда бир арајышда исә Әбүл аға Шыхлинскинин 1887-чи ил мајын ијирмисиндә Газах гәзасынын икинчи Шыхлы кәндинин сакинләри Чаһандар аға Јусиф аға оғлунун вә Мүгәддәнисә ханым Чәфәр әфәнди гызынын аиләсиндә дүнјаја кәлдији, икисинифли Салаһлы мәктәбини битирдији кәстәрилик. Дини, мәншәји «графасында» сүннүдүр, әсл-нәчәбәти исә ағалыг (задәкан) јазылыб.

Әбүл аға Шыхлинскинин өз дәст-хәтти илә јаздығы бир «Хаһишнамә» дә онун шәхси говлуғунда мүһәфизә олунур. 1906-чы ил апрелин он дөрдүндә Әбүл аға семинаријанын директору Миропјевә билдирик ки, мән Јелизавет-пол губернијасынын, Газах гәзасындакы икинчи Шыхлы кәндиндә аға нәслиндә дүнјаја кәлмишәм. Гәза идарәсинин мәнә вердији 310 нөмрәли арајышы да сизә тәгдим едирәм. Арајышда мәним ад-фамилим Әбүл аға Шыхлински кәстәрилиб. Бизим аға нәслинин һамысы да бу шәрәфли фамили дашыјыр. Лакин киминсә сәһви үзүндән синиф журналында мәним фамилим «Чаһандаров» јазылыб. Мән Чаһандар ағанын оғлујам. Сиз ә'лаһәзрәтдән хаһиш едирәм ки, мәним фамилимин журналда дәјишдирилиб «Шыхлински» јазылмасына сәрәнчәм верәсиниз.

Говлуғда бунлардан башга бир нечә сәнәд дә вар. Бунлар Тифлис Губернатору илә Гори гәза рәисинә мәхсусдур.

Јанварын ијирми бириндә вәфат едән семинарист Әбүл аға Шыхлинскинин доғма вәтәнинә кәтирилиб дәфн олунмасыны директор Миропјев бөјүк бир проблемә дөндәриб. О, тә'кидлә тәләб едир ки, семинарист Әбүл ағанын мејиди Гори шәһәр гәбиристанлығында дәфн едилсин. Лакин Әбүл ағанын дајысы Шамил бәј Шыхлински буна е'тиразыны билдирик вә Тифлис губернаторундан белә бир арајыш кәтирик:

«Јанварын ијирми бириндә (1909) тиф хәстәлијиндән вәфат етмиш Әбүл аға Шыхлинскинин мејидинин Тифлис гәзасынын Гарајазы кәндиндә дәфн олунмағ үчүн апармаға дајысы Шамил бәј Шыхлинскијә ичәзә верилир».

Сәнәдләрдән көрүнүр ки, директор Миропјев јенә дә разылашмајыб. Бу дәфә һәмин сәнәдин архасында гара тушла Тифлис губернаторунун сәрт бир гејди вар: «бир даһа сизи хәбәрдар едирәм, ичәзә верилсин».

Сонунчу арајыш Фиридун бәј Көчәрлинин вә директор

Миропјевин имзасы илә тәсдиг олунуб. Орада јазылыр ки, вахтсыз вәфат етмиш Әбүл аға Шыхлинскинин әвәзиндә онун кичик гардашы Гијас бәј мүвәффәгијәтлә имтаһан вердијинә көрә семинаријанын һазырлыг синфинә гәбул олунур.

Халгына маариф ишығы апармағ истәјән семинаристин тәлеји бурда сона јетир. Бакыја гајыданда Шыхлинскиләр нәслинин ағсагалы, халг јазычысы Исмајыл Шыхлыја бу барәдә сөһбәт ачдым. Мә'лум олду ки, Әбүл аға Исмајыл мүәллимин доғмача дајысыдыр.

ИСМАЈЫЛ ШЫХЛЫ ИЛӘ СӨҺБӘТ

Шыхлинскиләр нәслиндән Гори семинаријасында охујан он беш нәфәрдән чох олмушдур. Ибраһим аға, Мәчид аға, Мамај бәј, Рәһим аға, Алај бәј, Чаһанкир бәј, Әлиаға, Мәнсур аға, Вәлиаға вә башгалары өз һәјатыны Азәрбајҗан маарифинин, мәдәнијәтинин чичәкләнмәсинә һәср етмишләр.

— Атам Гәһрәман Шыхлински дә Гори семинаријасыны битирмишди. Бүтүн өмрү боју кәндләрдә мүәллимлик етди. Атам, дајым Әбүл аға илә биркә охумушду. Јадымдадыр о, нәгл едәрди ки, мән семинаријада охујанда дарыхырдым, гачмағ истәјирдим. Әбүл аға һәр күн мәни гылыға тутур, дарыхмаға гојмазды. — Исмајыл мүәллим өтән кәнчлик илләринә гајыдыр — һәлә ушаглыгдан атамн Гори семинаријасындакы тәһсил илләри һаггында олан сөһбәтләри илә марагланмышәм. О, тез-тез мүәллимләрини хатырлар, әдәби-бәдии кечәләри јада салар, Фиридун бәј Көчәрлинин онлара аталыг гајғысындан чохлу эпизодлар данышарды.

Һәлә «Дәли Күр» романына башламаздан әввәл Тбилисијә кетдим. Халг Маариф музејиндәки Гори семинаријасынын архивини диггәтлә өјрәндим. Дајым Әбүл ағанын вахтсыз өлүмү һагда сәнәдә мән дә раст кәлдим. Истәр-истәмәз атамн данышдығы әһвалатлары хатырладым.

Дајымн сон дәгигәләринин шаһиди олан атам данышарды ки, Әбүл аға ағыр хәстә оlanda мән онун јанындан әл чәкмирдим. О, биләјиндәки гызыл сааты ачыб хејли онун ишләмәјинә бахды. Бирдән һирслә дивара чырпыб деди:

— Мән өлүрәм бу ишләјир, мәним һәјатым дајаныр, бу кедир. Гој саат да дајансын...

Бунлары вэ буна бэнзэр эпизодлары мэн «Дэли Күр» романымда ишлэмэдим. Јеринэ дүшмэди...

Исмајыл мүэллим о иллэрдэ семинарија һаггында гејдлэр көтүрдүјү дәфтэрини, үзүнү көчүрдүјү сәнэдлэри сәлигә-сәһманла сахлајыб. Сәһбәт әсрин әввәлләриндә семинаријада директор олмуш гаты иртичачы шовинист Миропјевдән дүшдү.

— Мәндә — деди, — Миропјевлә бағлы бир сәнэд вар. Неч јердә дәрч олунмајыб. 1902-чи илдә Ирәванда ишләјән Миропјев Гори семинаријасына директор тәјин олунуб. Кәлән күнү, декабрын једдисиндә семинаријанын һәјәтиндә семинаристләр гаршысында чыхыш едиб демишдир:

— Мән сизә сүлһ вэ мәһәббәт кәтирмишәм вэ мәни севмәјинизи хаһиш едирәм. Сизин һаггынызда чох ешитмишәм. Сизә, сизин кичик гардашыныз Ирәван семинаријасындан салам! Сиздән бир хаһишим вар. Өзүнүз, јалныз, өзүнүз һагда дүшүнүн. Сиз кәнчсиниз, кәнчлик сәһвсиз олмаз. Бә'зән ганундан кәнара чыхачагыныз, бә'зән үч ат гошулмуш фәјтон атлары да дәчәллик едиб јолдан чыхыр, ојнаглајыр. Сиз дә белә олачагыныз. Биз исә сизи доғру јола кәтирәчәјик. Бизим вәзифәмиз сизи тәрбијә етмәкдир. Анчаг, әкәр сиз кинли олсаныз, гәсдән пис иш көрсәниз, дедијиниздән дәнмәсәниз, мән дә амансыз олачам.

Илк бахышдан Миропјевин бу гыса нитги хош тә'сир бағышлајыр. Әсл педагог мәсләһәтинә охшајыр. Анчаг тәәссүф ки, иш фәалијәтиндә бунларын неч биринә эмәл етмәјиб. Архив сәнэдлэри, ајры-ајры семинаристлэрин хатирәлэри көстәрир ки, Миропјев сүлһ вэ мәһәббәт јох, семинарија чакнашма кәтириб. Әввәлки илләрдә семинаријада мүэллим вэ тәләбәлэрин фикри-зикри јахшы тәһсил алмаг олубса, Миропјев дөврүндә, арагарышдырма, милли ајры-сечкилик, адакүдмә кими педагога јарашмајан мәнфи кејфијәтләр күчләниб. Нәтта, шакирдләр, гаты монархист, мисјонер Миропјевин директорлугдан чыхармаг үчүн гәрар гәбул едибләр. Семинаристләр бу гәрары 1905-чи ил нојабрын он алтысында «Возрождение» гәзетиндә дәрч етдирмишләр. Директор Миропјев семинаристлэри полис нәзарәтиндә, газарма режиминдә сахламагы даһа чох үстүн тутурмуш. Хүсусилә, бизим Азәрбајчан шө'бәсинин үстүндә полис нәзарәти күчлү олуб.

— Исмајыл мүэллим, — дедим — семинаријанын архивиндә ишләјәндә бир факта раст кәлдим: 1912-чи илдә мүэллим Саломон Давыдович Тер-Арутјунову Азәрбајчан

шө'бәсинин бир семинаристи боғуб өлдүрүб. Нә гәдәр ахтардымса, сәбәбини өјрәнә билмәдим. Бәлкә сиз биләсиниз?

— Мүэллимә јарашмајан пис вә налајиг сифәтлэрин һамысы Тер-Арутјуновда вармыш. Өчәшкән, ачыдил вә һәтта Миропјевдән дә гаты милләтчи шовинист Саломон Тер-Арутјунов бизим Азәрбајчан шө'бәсинин ушагларыны гарабагара изләјирмиш. О һәр аддымбаши ушаглары «татар», «вәһши асијалы» сөзлэри илә тәһгир едирмиш.

Тер-Арутјунову Борчалы маһалындан олан Мустафа адлы бир семинарист өлдүрүб. Сәһв еләмирәмсә о, Садахлы кәндиндә олуб. Бир күн сәһәр ибадәтинә кетмәјән Мустафаны о, бәрк һәдәләјир. Мустафа килсә ибадәтинә кетмәк әвәзинә гачыб ајағјолуна кирир. Ордан чыхан семинаристи Тер-Арутјунов говмаға башлајыр. Мустафа үзүашағы семинаријанын бағына тәрәф гачыр, о да далынча говур, тутуб дөјмәк истәјир. Мустафа бағын алт јанындакы дәрәјә енир, көзү гызмыш Тер-Арутјунов да далынча кәлир. Дәрәјә енән семинарист көрүр ки, буралар сакитликдир нә кәлән вар, нә дә кедән. Тер-Арутјуновла әлбәјаха олур. Чана дојан Мустафа ону боғуб өлдүрүр.

Сәнэдләрдә охумушдум ки, Мустафаны һәбс едиб Метех галасына салыблар. Дүзү, сонракы таләјиндән бир шеј өјрәнә билмәдим.

Ону да дејим ки, семинаријанын архивиндә ишләјәндә әвәсиз педагог-алим Фиридун бәј Көчәрли һаггында чохлу «мәхфидир» дәркәнарлы данослар охудум. Ачыначагы һалдыр ки, бу данослары јазанлар өз елоғулларымыз олуб. Шүбһәсиз ки, Миропјев вә Тер-Арутјунов кимилэринин фитвасына кедибләр. Бизим семинаристлэрин бәхти онда кәсиб ки, Фиридун бәј кими мүэллим, Вәтәнини, әдәбијјатыны бүтүн варлығы илә севән бир вәтәндаш онлар гисмәт олуб. Јохса, онларын күнү гара олармыш. Сәнэдләр һәм дә көстәрирди ки, Фиридун бәји тәкчә бизим семинаристләр јох, христиан шө'бәсинин шакирд вә мүэллим коллективи севиб һөрмәтини сахлајырмышлар. Онула һәр ишдә һесаблашыр, мәсләһәт алырмышлар. Фиридун бәј сон дәрәчә бөјүк шәхсијјәт олуб.

1985-чи илин нојабрында Күрчүстан ССР Халг Маариф Музејинин архивиндә ишләјәндә јенә бир семинарист барәдә көнүл ачмајан сәнәдә раст кәлдим. Мин једди јүз он нөмрәли говлуғун үстүндә ики дәркәнар гојулмушду: гәбул олунуб: 1906-чы илдә вә әхлагына көрә семинаријадан говулуб — 1909-чу ил ијунун доғузунда. Говлуг Шамахы гәзасынын Көјчәј сакини һачыбаба Сүләјманова мәхсус-

дур. О, 1906-чы илдә директор Михаил Александрович Миропјевин адына јаздығы әризәдә көстәрир ки, Көјчај-дакы икисинифли кәнд мәктәбини битириб. Атасы касыб олдуғуна көрә дәвләт һесабына имтаһана бурахылмасыны хаһиш едир.

Мүвәффәғијјәтлә имтаһан верән һачыбаба Сүлејманов һәмин или дә семинаријанын һазырлыг синфинә гәбул олунур. 1908-чи илин августундан семинарист һачыбабанын «драмасы» башлајыр. Августун ијирми алтысында онун атасы һачы Абдуллабағы Сүлејманову директор телеграмла Горијә чағырыб дилиндән белә бир илтизам алыб: «Оғлум һачыбаба Сүлејмановун һеч вахт силаһы олмајыб, бычаг кәздирмәјиб, тојда вә бајрамда дава-далаш салмајыб. Әкәр бир пис, нәлајиг һәрәкәти оларса, семинаријадан говмағыныза етиразым јохдур».

Сәнәдләрдән көрүнүр ки, семинаристин говулмасы үчүн директор һазырлыг иши апармышдыр.

1909-чу ил ијунун бешиндә чағырылан педагожи шуранын «чыхарышы»ны директор Миропјев имзаламышдыр. О јазыр ки, педагожи шуранын үзвләри Рәшид бәј Әфәндијевин, Фиридун бәј Көчәрлинин, С. Д. Тер-Арутјунун, К. З. Гараканидзенин иштиракы илә апарылан ичласда үчүнчү курс тәләбәси һачыбаба Сүлејмановун тәлим-тәрбијәсинә бахылмыш вә бүтүн мүәллим һеј'әти онун тәләбә адына јарашмајан һәрәкәтләрини тәнгид етмишләр. Белә ки, Сүлејманов тәнәффүс вахты һансы бир чиркли ше'рисә јолдашларына охумағы вә гол күчүнә онлардан һәмин ше'ри әзбәрләмәји тәләб етмишдыр. Семинарист Аббасов ше'ри охумагдан имтина етдијинә көрә Сүлејманов тәрәфиндән дөјүлмүшдүр. Икинчи синфин рәһбәри чәнаб Константи́н Малинин дә буну тәсдиг едир. Бу иш онун көзү габағында олуб. Чәнаб Малинин һәм дә тәсдиг едир ки, јазбашы бағчада ишләмәјә кәлмәјән Сүлејманов бир нечә ушағы да өз тә'сири алтына салмышдыр. Чәлил адлы студенти вә башгаларыны... Малинин һәм дә тәсдиг едир ки, Сүлејманов етән ил — 1908-чи илдә Ибраһим адлы јолдашы илә габа рәфтар едиб, ону һөнкүр-һөнкүр ағлатмышдыр.

1909-чу ил мајын үчүндә үчүнчү курс тәләбәләри Го-чајев вә Мусажевлә биркә ичазәсиз олараг татар шө'бәсиндән чыхыб, фелдшер Константин Шотун евинә кедән Сүлејманов мүәллими Әфәндијевин тапшырығыны јеринә јетирмәмишдыр. Үчүнчү синиф шакирди Әһмәд Аббасов, ашағы һазырлыг синфинин шакирди Гијас аға Шыхлински онун ахмаг һәрәкәтләрини чох көрүбләр, амма утандыгла-

рындан данырлар. Сүлејманов һәм дә ушаглар арасында интрига салыр. Она көрә дә Сүлејмановун семинаријадан харич олунмасы һаггында сәрәнчам вермәнизи хаһиш едирәм.

Шәхси ишдән мүәјјән етмәк олур ки, ифтирачи директор Миропјев икинчи дәфә дә Гафгаз Тәһсил Даирәсинә он дөрд сәһифәлик бу мәзмунда рапорт көндәриб. Педагожи шурада исә јалныз ики нәфәр семинарист һачыбаба Сүлејмановун говулмасына өз етиразларыны билдирибләр. Фиридун бәј Көчәрли семинаристин үнванына дејиләнләрин әксәријјәтинин јалан вә ифтира олдуғуну өз чыхышында ачыг сөјләмишдыр. К. З. Гараканидзе исә үзүнү педагожи шура үзвләринә тутуб: «Нә үчүн биз кәлчәјин јахшы бир мүәллимини итирәк? — суалыны верир вә өзү дә семинарист һачыбаба Сүлејмановун мүсбәт кејфијјәтләрини сөјләјир.

Говлугда семинаријадан күнаһсыз говулмуш һачыбаба Сүлејмановун 1909-чу ил августун ијирми икисиндә Гафгаз Тәһсил Даирәсинин дәфтәрхана мүдири В. Андрејевә јаздығы «Хаһишнамә» дә сахланылыр. Директор Миропјевин гәддарлығы, даһа доғрусу, гаты мүһафизәкар олмасы семинаристин бир сәһифәлик әлјазмасында күн кимнә ајдын көрүнүр:

«Һәлә ушаглыгдан мәним ән бөјүк арзум мүәллим олуб, балаларымыза тәһсил вермәк иди. 1906-чы илдә бу арзу илә Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын Азәрбајчан шө'бәсинин һазырлыг синфинә дахил олдум. Мүвәффәғијјәтлә охујараг имтаһанлары вериб, курсдан-курса кечдим.

Вахтилә семинаријанын инспектору олмуш дајым Солтан Мәчид Гәнизадә¹ илә шәхси интригасы олдуғуна көрә директор Михаил Алексејевич Миропјев мәнимлә пис рәфтар етмәјә башлады. Һәр дәфә мәни көрәндә «вәһши асијалы» — дејә тәһгир едирди. Мән дә, нәһајәт, бу тәһгирләрә дөзмәјиб чаваб гајтармалы олдум. Директор мәним динимә, милләтимә ағыр сөзләр демәјә башлады. Сонра бунунла сакитләшмәјән директор Миропјев ушаглары мәним үстүмә галдырды. Јерли-јерсиз мәни өзү вә өјрәтдији ушаглар тәһгир едирдиләр. Күнү-күндән мәнә дәрин кин вә нифрәт бәсләјән директор ијунун бешиндә семинаријанын педагожи шурасында мәним харич олун-

¹ С. М. Гәнизадә үч ил — 1905-чи илин августундан, 1908-чи илин августунадәк семинаријанын Азәрбајчан шө'бәсиндә инспектор олмушдур (Ш. Н.).

мағым һаггында мәсәлә галдырды. Нәһәјәт, мәни һеч бир сәбәб олмадан күчәјә атдылар.

Бүтүн бунлары нәзәрә алыб, мәним јенидән семинаријаја гәбул олунамағымы сиз аличәнаб ә'лаһәзрәтиндән ачизанә сурәтдә хаһиш едирәм. Әкәр лазымса, мән јенидән һимтаһан вериб биринчи курса гәбул олунам.

Имза: һачыбаба Сүлејманов.
22 август 1909-чу ил, Тифлис шәһәри».

Педагожи шураның «чыхарыш»ында директор Миропјевин кинајә илә: «Сүлејманов тәнәффүс вахты һансы бир чиркли ше'рисә јолдашларына охумағы вә ше'ри әзбәрләмәји онлардан гол күчүнә тәләб етмишдир.» — јазмышдыр. Сүлејмановун синиф јолдашы Мәнсур аға Шыхлински өз изаһатында билдирир ки, «Түлкү вә Чаг-чагбәј» ше'рини тәкчә һачыбаба Сүлејманов охумурду. Ону мүәллимимиз Фиридун бәј Көчәрли һамамыза тапшырмышды охујуб әзбәрләмәји. Бир дәфә тәнәффүс вахты директор јанымыздан өтәндә ше'рин мүәллифини сорушду. Ушаглардан кимсә «Гәнизадә чәнаблары» дејәндә о, бәрк әсәбләшди. Бизә ше'ри охумағы гадаған етди.

Ај ушаглар, олуз бир аз хамуш,
Јығылыз башыма, вериз мәнә куш.
Нәгл едим түлкүнүн сизә һүнәрин,
Сөйләјим тазә бир сәмәр хәбәрин
Ешидиз, сиз тары, олуз һушјар,
Нәләр етмиш, көрүз, бир ол әјјар.

Бундан да мәсәлә ајдын олур ки, директор нијә мәһз Сүлејмановун семинаријадан харич олунамасыны тәләб етмишдир. Она көрә ки, «Чиркин ше'р» онун дајысы Гәнизадәнин иди. Кечмиш инспекторла онун арасындакы чәкишмәләрин ағрысы директорун чанындан һәлә чыхамышды. Профессор Бәкир Нәбијев «Фиридун бәј Көчәрли» монографијасында һәмин мұнагишәнин көкләрини чох көзәл арашдырмышдыр: «С. М. Гәнизадә семинаријаја ајар басдығы биринчи күндән Фиридун бәјлә әл-әлә вериб, семинаристләрин һүгүг вә ихтијарыны бәрпа етмәјә, дәрс програмларыны јенидән, зәманәнин тәләбләринә ујғун гурмаға башлады. Бу мәсәләләрлә әлагәдар директор Миропјевлә Гәнизадә арасында чидди мүбаризә башланды. Үч ил давам едән мүбаризә нәтичәсиндә шә'бәдә мүәјјән дәрәчәдә сәрбәстлик јаранды. Лакин 1908-чи илдә бу мүбаризә сон һәддә чатды. С. М. Гәнизадәнин чыхарыл-

масы һаггында сәһбәтләр кенишләнди. Али маариф органдары С. М. Гәнизадәнин һаглы олдуғуну е'тираф етдиләр. Лакин онун Миропјевлә бир јердә ишләмәслини мәгсәдәујғун сајмадылар. Белә мүрәккәб шәраитдә гаршыда әлдә едилмиш чүзи сәрбәстлији итирмәмәк мәсәләси дурурду. Она көрә С. М. Гәнизадә белә бир план чызды; маариф органдарында онлара рәғбәт бәсләјәнләр вәситәсилә Фиридун бәј Көчәрлини инспектор, М. Ә. Сабири исә Шамаһыдан Горијә кәтириб, Көчәрлинин јеринә мүәллим тә'јин етдирмәк. 1908-чи илин августунда С. М. Гәнизадә Бакы губернијасы вә Дағыстан вилајәти халг мәктәбләринин икинчи рајону үзрә инспектор тә'јин едилди. Лакин Ф. Көчәрлинин али тәһсил олмадығыны бәһанә едиб, ону инспектор тә'јин етмәдиләр...».

1901-чи илдән 1909-чу иләдәк Гори семинаријасында директор олан М. А. Миропјев империја әразисиндә јашајан мүсәлманлар арасында зорла руслашдырма сијасәти апаран ән күчлү тәблиғатчылардан бири иди. Буна гәдәр Орта Асијада, Ирәванда мүәллимлик етмишди. О, Николај Иванович Илминскинин тәләбәси иди. Казан Университетинин түрк-татар дилләри мүәллими олмуш Илмински мүсәлманлары хачпәрәст еләмәк саһәсиндәки хидмәтләринә көрә 1870-чи илдә Русија Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү сечилмишди.

Фиридун бәј Көчәрли һәлә өтән әсрин сонларында онларын бәднам сијасәтини алт-үст етмишди.

«Казан шәһәриндә вә онун һәваләсиндә татарлардан бә'зиләри православија динини әләззаһир гәбул еләдиләр вә бојунларына хач асыб, заһирпәрәст руслары алдадыб шадү-хүррәм гылдылар вә лакин буну билмәк кәрәкдир о мүсәлманлар ки, дини динара сатыб, зүннара ситајиш көстәрдиләр, онлар һәгиги мүсәлман олмадылары кими һәгиги рус да олмадылар вә динләрини анчаг әғрази-шәхсијәтләринә вә дүнја мәнфәәтинә сатыб, әбәди мүртәд олдулар вә заһирпәрәстләри бөјүк сәһвләрә дүчар гылдылар.

...Бу јолда үмум Гафгазын сабиг маариф назирин дәхи керидә галмаг истәмәјиб илминскиләрә рәһмәт охутду. Гафгазын мүхтәлиф әгвалү тајфаларыны руслашдырмаг үчүн ана дилини әлиндән алмаг вә онлара гадаған етмәк... Бу әмри мәктәбләрин вәситәсилә ичра етмәк ејни-сәләһ көрүндү вә левитскиләр¹ мејдана кәлиб, тәзә «лал үсулу»-

¹ Левитски — Чар маариф мә'муру. Өтән әсрин сонларында Кәнчә вилајәт халг мәктәбләринин директору. Мүсәлман мәктәбләриндә «лал үсул» ојунунун күчлү тәрәфдары иди (Ш. Н.).

намында китабчалар тәртиб олунуб, онларын күчү илә ана дили мәктәпләрдән говулду. (Ф. Көчәрли, «Азәрбајҗан әдәбијјаты» II чилд, сәһ. 297—299. Бақы—1981-чи ил).

«Лал үсул»у руслашдырма тәрәфдары олан Делҗанов, Смирнов, Левитски, Миропјев вә башгалары фикирләшиб тапмышдылар. Шовинист рус маарифчиләри азәрбајҗанлы мүүәллимләрин ләјагәтини тәһгир етмәк наминә 1881-чи илдә бу програмы јаратмышдылар. «Лал үсул»ун шәрти белә иди: «әкәр рус-татар мәктәпләриндә мүүәлман балаларына рус дилиндән дәрс дејән мүүәллим азәрбајҗанлы идисә, шакирдә «хоруз банлајыр», «ит һүрүр» сөзләрини өз ана дилиндә изаһ етмәјә ихтијары јох иди. Мүүәлман мүүәллими хорuzu вә ити јамсыламагла шакирди баша салмалы иди. Бу тәдрис үсулу Азәрбајҗан зијалылары тәрәфиндән чидди наразылыға сәбәб олмушдур. 1906-чы илдә «Гафаз мүүәлман мүүәллимләринин гурултајы»нда Ф. Көчәрли, Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә, Ј. Әфәндијев вә башгалары бу зәрәрли үсулун «хадимләри»ни ифша етдиләр.

Чар маариф мә'муру Миропјев мәһз бу сијасәти күддүјүнә көрә мүүәлман семинаристләринә гаршы амансыз олмушду. Гәддар мүтләгијјәт тәрәфдары олан Гори семинаријасынын директору тәнәффүсдә белә ана дилиндә данышмағы семинаристләрә гадаған етмишди.

1900-чу ил декабрын үчүндә һазырлыг синфинин шакирди һачыбәјов Үзејирбәј татар (Азәрбајҗан — Ш. Н.) дилиндә данышдығына көрә она төһмәт верилмишдир.

Бүтүн варлығы илә руслашдырма сијасәтинә гаршы чыхан Ф. Көчәрли С. М. Гәнизадәдән сонра миропјевләрә гаршы тәкбашына мүбаризә апарырды.

Миропјев: — Һәр икисинин әхлаг гијмәти бешдән үчә ендирилсин.

Фиридун бәј: — Чәнаб директор, ахы, нәјә көрә? Сәбәб јохду...

Миропјев: — Она көрә ки, Осман Әфәндијев вә Исфәндијар Вәкилов тәнәффүсдә татар дилиндә данышыблар.

Фиридун бәј: — Бу, сәбәб дејил, чәнаб директор, икинчиси дә татар јох, Азәрбајҗан дилиндә данышыблар.

Миропјев: — Дәхли јохдур, истәр Абхаз дилиндә данышмыш олсунлар, һәр икиси дә туземски јазыгдыр. Һәр икиси дә «вәһши ислам» дилидир.

Фиридун бәј: — Мәнчә ана дилиндә данышмаг гәбаһәт дејил. Сәбәб олмадығына көрә, о ушагларын әхлаг гијмәтләри бешдән үчә ендирилмәјәчәкдир.

Миропјев: — Нијә?

Фиридун бәј: — Она көрә рус маарифинин әсасыны гојан Ушински јазыр ки, халгын ағзында дил өлдүсә, халг да өлдү. Бу ушаглар сабаһ семинаријаны битириб кәнд мәктәпләриндә дәрс дејәчәкләр. Әкәр ана дилләри өләрсә өз диндашларына нечә дәрс кечәчәкләр? Онда белә чыхыр ки, биз халг мүүәллими јох, һәр шејә «баш үстә»дејән мәмурлар, бүрократлар һазырлајырыг.

«Вәһши ислам» фикринизә исә чаваб олараг билдирәм ки, «христиан дини дә, онун идеализми дә, әл чатмајан әхлагы да рус халгыны нә һәјати, нә дә әгли чәһәтдә чох да габаға апармамышдыр». Ијрәнч, зорла руслашдырма сијасәтинизи нә Татарыстанда, нә дә Орта Асијада һәјата кечирә билмәдиниз, мисјонерләринизин әли боша чыхды. Инди дә Гафгаз мүүәлманларынын чанына дарашмысыныз. Чәнаб Гәнизадәдән сонра мүртәчә фәалијјәтинизи даһа да кенишләндирмәк фикринә дүшмүсүнүз? Рус шө'бәсиндә икинчи синфин семинаристләри чәнаб Полевскоја рус тарихиндән чаваб вермәји имтина едирләр. Шәһәрдәки гыз кимназијасынын тәләбәләри дә онлара гошулуб күчәләрдә:

Гој мәһв олсун рус чары,
Гапа һәрис һөкмдары — охујурлар.

Јахшы олар ки, онларла мәшғул оласыныз. Бәсдир Азәрбајҗан шө'бәсини аддым-аддым күдмәјиниз.

Миропјев: — Полевској мәним достумдур, она көрә адыны чәкирсиниз, инди она гара јахырсыныз?

Фиридун бәј: — Хејр, Полевској сизин достунуз дејил, о, сизин әлалтыныздыр, ән сәһиси исә хәфијјәниздир, — дејиб. Фиридун бәј әсәби аддымларла директорун отағындан чыхды.

Аша гары самовары долдурду. Саманлыгын габагына төкүлмүш гуру чыр-чырпыдан жыгышыдырыб одлуға атды. Алышдырыб ичәри кирди. Тахчадан көтүрдүжү күллү стәкан-нәлбәкини синијә жыгыб чөлдә, самоварын јанында јерә гојду. Дәрһал кери гајыдыб килим, дөшәкчә кәтирди. Килими ачыб дөшәкчәни вә јүкүн үстүндән көтүрдүжү ики мүтәккәни јухары башдан јанашы гојду. Самоварын дүдкешиндән чыхан аловун дилләри јалманырды. Алов сөнәндә самовар һезин зүмзүмәсини охујурду.

Торпаг дамдан уча бојлу ики киши чыхды. Бири евјијәси Јусиф аға, бири дә Салаһлы кәндинин ибтидан рус-татар мәктәбинин директору Әһмәд аға Мустафајев иди. Мүәллимин јашы јетмиши һагласа да, зәкасы һәлә мәш'әл кими ајдын јанырды. Јерли чамаат һөрмәт әләмәти олараг Әһмәд ағаны «учител» дејә чағырырды. Бу обада маариф вә мэдәнијјәтдән сөз дүшәндә, биринчи олараг, онун ады чәкилирди. О, зәманәсинин дәрин биликли, илк рус тәһсилли, истә'дадлы бир шәхсијјәти иди. Онун рәһ-бәрлик етдији нүмунәви кәнд мәктәбиндә дүнјәви тәһсиллә јанашы рус дили илк дөфә тәдрис олунурду.

Һөрмәтли гонагынын кетмәк истәдијини көрән Аша гары ирәли кәлиб:

— Әһмәд аға, — деди, — чаја әјләшин, бирдән-икидән бизә кәлмәјиниз олмајыб...

Әһмәд аға:

— Чох сағ ол, — дејиб араланмаг истәјәндә Јусиф аға онун голундан тутду.

— Јох, а учител, гарынын әмәјини итирмә, сәни көрүб сәһәрдән од-алова дөнүб, кәрәк кишинин гызынын зәһмәтини јерә вурмајасан.

Әһмәд аға инадын јерсиз дүшәчәјини дүјүб, кәлкәликдә салынмыш палаза тәрәф кетди. Әсасыны палазын ајагында јерә гојуб, ајаггабыларыны чыхартды. «Ја аллаһ» дејиб Јусиф аға илә јанашы әјләшди.

— Јусиф аға, дејирсән бизим Әлағаны көрә билмәдин?

— Һардан көрәјдим ај Әһмәд аға, гуллуг адамыды, бир дә ки, дүнјанын о башында ган төкүлүр, инди Әлиаға кими кенералы бош-бекар отурмаға гојарлармы?

— Онда Паша ағанын оғлу Ибраһими дә көрмәздин, јәгин о да даваја кедиб.

— Јох, јалан нә дејим, көрә билмәдим.

— Бир ахшам ушаглар кәлиб мәни концертә апардылар. Орада кими көрсәм јахшыдыр, — Мәшәди Әкбәри.

— Сән аллаһ, еләми? — Әһмәд аға гәфил ешитдији хәбәрдән севинчәк олду, стәканы әлиндән јерә гојду. Ма-рагла һәмсөһбәтинин үзүнә бахды.

— Әши, — деди, — бу јахыларда онун сорағы Дили-чандан кәлирди. Һејф, һејф, бир имкан тапыб, она гулаг асмаға кедә билмәдик. Саггалы ағармышын «Шур» дәст-каһындан олмаз. Бир дөфә Ирәванда әлимизә дүшдү. Дүз ики саатдан чох охуду. Јусиф аға, ачығыны дејим, һәлә бизим тәрәфләрдә онун тәк муғам устасыны һеч бир ана доға билмәјиб. Әмиоғлун орда нә охуду?

Јусиф аға фәхрлә:

— Нә охумады, — деди, — фарсча, түркчә, күрчүчә елә маһнылар охуду ки, жыгышан чамаат мат-мәәттәл галды. Бақыда бир театро чыхыб.

Әһмәд аға дәрһал:

— «Лејли вә Мәчнун»у дејирсән?

— Һә, бах онун бир јери вар е, Мәчнун үзүнү көјә туб јана-јана јалварыр.

Ја рәбб, бәлаји-ешг илә гыл ашина мәни!

Бир дәм бәлаји-ешгдән етмә чүда мәни!

Јусиф аға јадында галан бу ики мисраны пәсдән аваз-ла елә охуду ки, Аша гары да, Әһмәд аға да һејранлыгла онун үзүнә бахды.

— Залым оғлу, — деди, — елә јаралы охуду ки, елә бил бунларын һамысы өз башына кәлмишди. Чамаат Мәшәди Әкбәри бурахмырды. Концерт гуртаранда да ондан әл чәкмирдиләр. Чамааты јарыб зорла онунла көрүшә билдим.

Әһмәд аға тәәссүфлә:

— Саггалы ағармыш бизләри унудуб, — деди, — хејли вахтды бу тәрәфләрә кәлмир, көрәсән нечә доланыр?

Јусиф аға учителин дилиндән әмизадәси һаггында тә-рифләри ешитдикчә фәрәһләнирди.

— Јахшыды, — деди, — елә күмраһды ки, көрүнүр кү-нү-күзәраны хош кечир. Гәшәнк кејиниб. Охудугча салла-ма чиб саатынын гызыл зәнчири ишыг алтында бәрг ву-рурду. Јарашыглы гәдди-гамәти, уча боју...

— Узагдан Вәкиловларданам дејирди һә, — Әһмәд аға зарафатла достуна саташды. Үрәк долусу, кинсиз-күдурәт-сиз күлдү. Сонра бир гуртум чај ичиб аллаһ чаныны сағ еләсин, — деди, — узагларда ел-обанын ад-саныны гал-дырыр. Бурда галыб нејләјәчәкди. Ән узағы мәним кими бир кәнд мүәллими олуб кохаларнан, катталарнан әл-ајаға галхачагды ки, ушағыны вер охудум. Јангыр Чамала бир туранлыг сөз данышырсан, охумағын, елмин маһијјәтини

баша салырсан јенә өз бејниндекини чағырыр. Һәлә бир үстүнә дә ғышгырыр ки, бәс мәним дана-бузовуму ким отарсын. Бу гәдәр зәһмәт чәкдик, бир гара гәпијә дәјмәди, ај Јусиф аға...

— Елә демә, Әһмәд аға, — Јусиф аға достуна тәсәлли верди. — Сәнин һаггы-сајын бизим үстүмүздә чохду, гардаш. Сән олмасаждын бу оба тамам савадсыз галарды. Гарабағын Малбәјли кәндиндә илк ғыз мәктәби ачан Мәмәд бәј Гарајев сәнин тәләбән дејилми? Еләчә дә онлар Салаһлы, Шыхлы, Инчә дәрәсиндән савад алып, ел-обасына маариф ишығы апаран кәнч сәнин эмәјинин бәһрәсидир. Шикајәт еләмәјә һаггын јохду, гардаш. Инди бир-ики кәдәкүдә хәтринә дәјиб сән дә наинчик олубсан. Сәбр елә...

— Јусиф аға, һүсејн Әфәндинин евиндә олдуңму? — Тәрифдән хошу кәлмәјән учител гәсдән сөһбәтин јөнүнү дәјишди.

— Һә, олдум, нечә бәјәм?

— Јенә гонаг-гарасы чох идими?

— Демә гардаш, һәр ахшам бир дәстә охумуш жығышарды. Данышардылар, мәсләһәтләшәрдиләр. Дүзү, мән бу сөһбәтләрә диггәт кәсилирдим. Амма чи фајда, чохусу мәнә әјан олмурду.

— Һеч семинарија һаггында данышырдылармы?

— Валлаһ, нә дејим, ај Әһмәд аға, елмдән, әдәбдән сөһбәтләри гуртармаг билмирди. Бир ахшам уча бәјлу, јарашыглы, сәлигәли кејимли бир киши кәлмишди. Көрдүм сир-сифәтдән мәнә таныш кәлир. Сорудум кимди. Дедиләр Фиридун бәј Көчәрлиди. Гори семинаријасында инспектор ишләјир.

— О сизин гоһумду ки, Бадисәбанын һәјат јолдашыдыр. Бәс индијәдәк танымырдын?

— Сағ ол сәни, һардан таныјым. О вахт тојларында көрдүјүмдү.

— Семинаријаны көчүрмәкдән бир шеј данышмадылармы? Әһмәд аға сәһәрдән үрәјиндә тутдуғу мәтләбин үстүнә кәлди.

— Валлаһ, иманымы јандыра билмәрәм, елә шеј ешитмәдим.

Әһмәд аға көксүнү өтүрүб:

— Дејирләр Фиридун бәј семинаријанын Азәрбајчан шө'бәсини Ағдама көчүрмәк истәјир. Ора Азәрбајчанын һәр јеринә јахындыр. Гори узагда, јад јерди, ушаглар кәдиб-кәлә билмир. Елә бир шеј олса, мән дә Ағдама көчәчәм.

Јусиф аға тәәччүблә:

— Синнинин бу вахты елдән, обадан чыхачагсан?

— Гардашым, ону бил ки, суда боғулан саман чөпүнә әл атар. Нә вахтачан Јангыр Чамал кими ганмазлара әдәб дәрси кечиб, јалвар-јахарла онлардан ушаг алачам.

— Әһмәд аға, Јангыр Чамал елә тохунду ки, онлар әкилмәдән, сәпилмәдән һәр јердә чүчәриб, бәј атырлар. Сәнин кими арифидимләр дә онлары бир-бир гопардыб атыр. Бир дә ки, кишинин дүшмәни олар дә. Индики бәзи бәјләр, ағалар гудурғанлыгдан ган салыб өзүнә дүшмән газаныр. Сән дә ушагларымыза елми-әдәб өјрәдиб бир-ики надурустү өзүнә дүшмән еләмисән. Амма дүзүнә галса, сәнин һеч бир дүшмәнин јохду. Ганан адам да инсана елм, әдәб, ағыл верәни өзүнә дүшмән һесаб едәрми. Сән белә дүшмәнләриндән һеч вахт еһтијат еләмә. Онлар күнү-күндән азалыр, мәһв олур.

— Чәтинди, гардаш, бурда, әлдән-ајагдан узаг бир јердә мәктәб сахламаг чох чәтиндир. Өзүн, аллаһа шүкүр, көрүрсән ки, нәләр чәкирәм. — Әһмәд аға һирслә үрәјини бошалдыб сусду.

Јусиф аға гәлјаныны јенидән долдуруб одлады. Ачы түстүнү уда-уда: — Әһмәд аға, илк дәфә мәктәб ачмағын јадындамы?

Ағыр дүшүнчәләр ичиндә говрулан учител башыны галдырмадан сәрт сәслә:

— Әлбәттә, нијә јадымда дејил, — деди, — мәјәр мән о күнү, о севинчи гијамәтә кими унудараммы? Тауһиддин Мамлајевин, Әбдүләли Мухтаровун, Беннамин Бениаминун илк вахтлар бурада ишләмәјини, онларын әвәзсиз хидмәтини унутмагмы олар? Онлар чох гијмәтли вә вичданлы мүәллимләр идиләр. Бизим Салаһлы чамааты онларын гәдр-гијмәтини билмәди...

— Јох, достум, бурда сәһв еләдин, — Јусиф аға достунун сөзүнү кәсдији үчүн үзр истәди. — Салаһлы чамааты онларын гәдрини билди, һөрмәтләрини дә сахлајырды. Онлары јухарыдан — Јусиф аға әлини көјә узатды — губернаторлугдан инчитдиләр, мәчбур еләдиләр ки, бурдан чыхыб кетсинләр. Сәнә дә, онлара да бир дамға вурмушдулар. — «Сијаси чәһәтдән е'тибарсызлар». Онлары бурдан говмаг үчүн бизим Салаһлы мәктәбини, јадындамы, 1877-чи илдә Јелизаветпол, сонра да Ирәван губернијалары халг мәктәбләри директорлуғунун табелијинә кечиртидиләр. Онда сәни дә мөһкәмчә сыхышдырмышдылар. Јенә башыны көтүрүб һараса гачмаг истәјирдин. Ким көмәјинә кәлди? Сәбр, әлбәттә, сәбр! Анчаг мән сәндән бунлары со-

рушмурдум. Соруммаг истәјирдим ки, илк вахтлар нечә, Салаһлы сизә охутмаға ушаг вермишди?

— Дәгиг јадымда дејил. Ијирми-ијирми беш анчаг оларды.

Јусиф аға севинчлә:

— Һә, көрүрсәнми, инди јүз ијирмини кечиб еләми, сәһв еләмирәм ки?.. Демәк, гардаш, сәнин бу кәнддә јүз ијирмидән чох дүшмәнин азалыб, өзүнә јүз ијирми дост газанмысан. — Јусиф аға кур вә уча сәслә: — Дост да јох, өзүнә јүз ијирми мин иллик өмүр газанмысан. Сәни кәлән нәсилләр гәринәләр боју хатырлајачаг.

— Һәлә һејкәл дә јапачаглар, бу көзәл вүчудумдан, — дејиб Әһмәд аға бир аз кәдәрли, бир аз да инчик күлүмсүндү.

Јусиф аға јерини раһатлајыб, өзүндән чыхды. Сол әлини ирәли узадыб, бармагларыны ачды.

— Кәл, сајаг, — деди, — бу мејдан, бу да шејтан, көрәк ким үфүртмәли данышыр. Гафгаз Тибб Чәмијјәтинин һәгиги үзвү Мәммәдрза Вәкилов — бир, сәнин тәләбән олуб, еләми, ај сағ ол, дејиб бармағыны гатлады. Шаир Аббас аға Назир—ики, илк азәрбајчанлы тәјјәрәчи Фәррух аға Гајыбов — үч. Кенерал Әлаға Шыхлински дә сиздәми охујуб? — Бәли, — дејә өткәм сәслә Әһмәд аға чаваб верди.

— Јахшы, лап ә'ла. Чәмил Шәрифов, Мәммәд бәј Гарәјев, Инчә дәрәсиндә мүәллим ишләјән Әһмәд Сејидов... чаным, һансы бирини сајым, сајмагла гуртаран дејил.

— Бирисини јаддан чыхартдын, Јусиф аға.

— О кимди, мән унутдумса, ону да сән де.

— Бунун үчүн кәрәк баш бармағыны гатлајасан. Бу елә-белә оғул олмајачаг ки, хырда-пара бармағыны гатлајасан.

Јусиф ағанын көзү Әһмәд ағанын үзүндә олса да Салаһлы мәктәбини гуртаранларын һамысыны хәјалындан кечирирди. Амма бир адлы-санлысыны хәјалына кәтириб, јадына сала билмирди. Сағ әлиндә јарымчыг стәкан гуррујуб галмышды.

Әһмәд аға әлинин ишарәсилә мәктәб тәрәфдән кәлән јолу көстәрди.

— Бир аз бәри стур, — деди, — көр о чәпәрләрин арасы илә кәлән ушағы таныјырсанмы? Јахшы бах, диггәт елә.

Јусиф аға тәәччүблә јола бахыб дәрәс чантасыны ојнада-ојнада кәлән балача бир ушаг көрдү. Амма узагда олдуғуна кимлијини ајырды едә билмәди. Гочалыгдан шика-

јәтләнди. Ушаг дөнкәни бурулуб, гаршыдакы балача дикдирдә онларла гаршы-гаршыја дуранда севинч илә:

— Бу ки, мәним Сәмәд баламды, — дејиб Әһмәд ағанын үзүнә бахды. Она елә кәлди ки, Әһмәд аға јенә зарафат еләјир, ону лаға гојур.

Учител исә көзүнү балача Сәмәддән чәкмәдән тәмкинлә:

— Бизим мәктәбә шөһрәти сәнин бу чылыз Сәмәдин кәтирәчәк. Аллаһ она өмүр версин. Бир јаддашы, бир дәрракәси вар ки... Мән ијирми илдән чохду дәрәс дејирәм, јүзләрлә ушаг охутмушам. Һәлә белә ағыллысына раст кәлмәмишәм.

Сәртликдән үзүндә нишанә галмајан Јусиф аға тәвазәкарлыгла:

— Дәчәллији нечә, Әһмәд аға?

— Машаллаһ, ондан да кери галмыр, амма зијанкар дәчәл дејил. Бундан муғајат ол, Јусиф аға, бу ағылы, бу јаддашы итирмәсә онун бөјүк кәләчәји вар. Әминәм ки, бизим мәктәбә шан-шөһрәти о кәтирәчәк.

Јусиф аға севинч јашлары ичиндә зорла ешидиләчәк сәслә:

— Сағ ол, — деди, — Әһмәд аға, үрәјими даға дөндәрдин.

Ону көврәлдән «муғајат ол» сөзү иди. Ахы, Сәмәд анасыз бөјүјүрдү.

АРЗУНУН ИШЫҒЫНДА

— Нәнә, ај нәнә, атам Гараны¹ һара апарды?

Аша гары јарыјухулу көзләрини ачыб Сәмәдин башыны сығаллады:

— Јат, оғлум, јат, — деди.

Ушаг әл чәкмәјиб суалы суал далынча верди:

— Атамнан Гара нә вахт гајыдачаглар, һара кетдиләр ки?..

Гары нәвәсинин әл чәкмәдијини көрүб, санки нағыл башлады, арам-арам хырылтылы сәслә:

— Бизим кәнддән узагларда, — деди, — бир шәһәр вар, адына Тифлис дејирләр. Орда саггалы дүмағ гар кими бир гоча баба јашајыр, һүсејн баба. О, ушаглар үчүн мәктәб ачыб, касыб балаларыны охудар. Атан Гараны апарды ки, ону да мәктәбә гојсун. Мәним балам, сән бир азча бөјү, сәни дә апарачаг...

¹ С. Вурғун бөјүк гардашы Мәһдихана Гара дејирди.

— Бәс мәнә дедиләр ки, сәнә монпас алачагыг...

— Алачаг, оғлум, конфет дә алачаг...

— Нәнә, Тифлис бурдан чох узагдадыр? — Ушаг ағ-
ламсынды.

— Һә, оғлум, чох узагдыр. Бөҗүҗәндә, Гара боҗда олан-
да сәни дә апарачаг.

Һәр икиси сусду. Ушағын көврәлдиҗини көрән нәнәнин
житги гуруду. Нараһатчылыгдан јухусу тамам дағылды.
Дөнүб көзәрән лампаја бахды. Нөҗүтү гуртарырды. Ону
тамам сөндүрмәҗә гарынын үрәҗи кәлмирди. Чыраг сөнүб
дам гаранлыглашанда Аша гарыны ваһимә басырды... О,
дөнүб Сәмәдә бахды. Ушаг сол әли үзүндә јухуја кетмиш-
ди. Оун гарашын сифәтинә истидән азча гызарты чөк-
мүшдү. Аша гары ушағын алнына төкүлмүш гывырчыг
сачларыны кери еләҗиб, ону еһтијатла өпдү. Јусиф ағанын
бир һәфтә габаг сазда, «Руһани» чалыб Сәмәди ојнада-
ојнада дедиҗи сөзләр јадына дүшдү:

— Ана, ај ана, буна бах көр, нечә чәлд ојнаҗыр. Көрәр-
сән, бу гарабаладан бир оғул олачаг ки!..

Судан гаҗыдан нәнә чиҗни сәһәнкли севинчлә дуруб
тоз-торпаг ичиндә әл-гол атан нәвәсинә фәхрлә тамаша
едирди. Гары бирдән сәһәнки јерә гојуб, өзүнү ушағын
үстүнә салды:

— Бәсди, гадан үрәҗимә, бәсди, әлдән дүшдүн. Галаны-
ны да тојунда ојнарсан.

Сәмәд дартыныб нәнәсинин әлиндән чыхды. Ара вер-
мәҗән саз һавасында јенидән ојнамаға башлады. Бу дәфә
гары чаныјананлыгла:

— Ај Јусиф аға, сән аллаһ јығышдыр бу сазыны, бәсди,
баламы јоруб әлдән салдын.

— Јенә Јусиф аға назикбалдыр оғлуну нә тә'рифләҗир.

Јусиф аға башыны галдырыб сәс кәлән сәмтә бахды.
Әмиси оғлу Мәдәд бәҗ чәпәрин јанында дајаныб күлүмсү-
нүрдү. Ата чалғысына ара вериб, дәриндән көкс өтүрдү:

— Мәдәд бәҗ, — деди, — аллаһ сәнә өмүр версин көрәр-
сән бундан, бу гарабаладан бир оғул олсун ки, кәл көрә-
сән. Ел-оба онун башына анд ичәчәк. Сонра кәдәрлә, еһ
дүнја, көрәк ахыры нә олачаг, аллаһ кәримди.

Мәдәд бәҗ узун, сәлигәли бығыны ағајаналыгла сығал-
лаҗыб:

— Олсун, олсун, а Јусиф аға, истәмәҗәнин көзү төкүл-
сүн. Деҗирләр Напалеон да ушаглыгда сәнин оғлун кими
белә чылыз олуб.

— О Напалеону нә көрмүшәм, нә дә таныҗырам. Амма
мәним оғлум бир оғул олачаг ки... Јусиф аға баш барма-

ғыны дик тутуб, — бах, белә, — деҗә фәхрлә әмиси оғлу-
нун үзүнә бахды.

О ахшам Аша гарынын севинчинин һәдди-һүдуду јох
иди. Бирчә Мәдәд бәҗин ушаға «назикбалдыр» демәси
јадына дүшәндә әсәбиләширди. Јусиф ағанын әмиси оғлу
олмасаҗды чавабыны гајтарарды. Нә олсун ки, Газахда
пристав ишләҗир. Һамынын ушағы онларынкы кими јағ-
бал ичиндә бөҗүмәз ки... Ибраһим дә јетимин бири иди.
Инди көр нечә јахшы сәси-сәдасы кәлир. Кедиб Тифлисдә
охуду, командир олду. Чамаат башына анд ичир. Јусиф
аға дүз деҗир ки, оғул бундан олачаг. Бу үч кәлмәдән
Аша гары хүсуси ләззәт алырды. Өзүнә тәсәлли верирди.
Бу үч кәлмә илә күрәкәни Јусиф аға она санки дүнјаны
бағышламышды.

Јастыға дирсәкләниб ушаға баха-баха бунлары фикир-
ләшән Аша гары дәриндән көкс өтүрүб архасы үстә узан-
ды. Әлләрини башынын алтында чарпазлаҗыб нәзәрләри-
ни узаглара дикди. О күнүн һәлә чох узагда олдуғуну
фикирләшәндә бикефләди. Көзләри гыҗылмыш нәнәни
хәјал хеҗли узаглара апарды.

...Алискәндәр тәпәсинин јанындан әли балача чама-
данлы, рус кеҗимли ортабоҗлу бир оғлан кәлир. Тез-тез
јолдан кәнара чыхыр, әҗилиб үстү шеһли чичәкләрдән дәс-
тә бағлаҗыр. Нарлы гажында әвәлик јыған Аша гары
әлини көзүнүн үстүнә гојуб, оғланын һәрәкәтләрини излә-
җир. Үрәҗинин дөҗүнтүсүнү сахлаја билмәҗән гары, әвәлиҗи
өнлүҗүнә атыб јахынлыгдакы гылыча тәрәф гачыр. Оғлан
палтосу голунда чығыра дүшүр. Дүз онларын Сәдәфли
мәһәлләсинә доғру кедир. Аша гары дөзә билмәҗиб.

— Сәмәд, ај Сәмәд, — деҗә, һәјатында илк дәфә уча
сәслә адам чағырыр.

Рус кеҗимли оғлан керижә дөнүр. Диггәтлә тәпәҗә ба-
хыб:

— Нәнә, ај нәнә, — деҗиб шеһли чәмәнлиҗи јара-јара
Аша гарыја доғру гачыр.

Нәнәнин ширин, әлчатмаз хәјалы балача Сәмәди оху-
магдан гајтарырды. Бу мышыл-мышыл јатан көрпә «бөҗүк
адам» олуб кәлирди. Бу һәјатда оғул көрмәҗән, ики гыз-
анасы Аша гарынын арзусу, диләҗи иди. Әри шаир Күһән-
сал гәфил өләндә Ашанын һәлә иҗирми једди јашы тамам
олмамышды. Икинчи ушаглары да гыз оlanda Ашанын
гашгабағы ачылмырды. Шән, күләрүзлү Күһәнсал өзүнә-
мәхсус шаирәнәликлә:

— Фикир еләмә, мәним мәләҗим, — деди, — танры сәнә-

«Елэ бир огул верэчэк ки, елин көзү онда олачаг. Бу јохсул
обасына шан-шөһрөт кәтирөчөк.

Гары дәриндән нәфәс алыб өз-өзүнә:

— Аһ, көзәкөрүнмәз танры, мән Сәмәдимин о күнүнү
көрөчәјәмми? Бәлкә бабасынын арзуладығы елэ бу ти-
филди, аллаһ бизә вериб, — дејә фикирләшән гары јенидән
нәвәсинин бир-биринә гарышмыш, тозлу сачларындан еһ-
маллыча өпдү.

— Бу нәјди кечә вахты. Дағы арана, араны да даға
дашыјырам. Әлдән дүшмүш гары јорғун көзләрини јумду.
Јадына дүшдү ки, үрәји јаныр. Дуруб рәфдәки гәлјаныны
долдурду. Еһтијатла гапыны ачды. Чөлдә одун јарылан
көтүјүн үстүндә отуруб, демисини бошалтды. Әри Күһән-
салын вахтсыз өлүмүндән сонра Аша гары гәлјан чәкирди.
О тајдан, Салоглу дөнкәсиндән дүшән кур ишыг Күрүн
синәсини јалајыб ирәлиләјирди. О, Гарајазы мешәсини,
бичәнәкләри бир анлыг ишыгландырыб јох олурду. Аша
гары бичәнәклији көрәндә диксинди...

О күнү бичәнәкликдә Сары Дәрвиш баба гәфил габа-
ғыма чыханда мәнән сорушду ки, бу ушаг нә вахт анадан
олуб. Мән:

— Новруз бајрамы ахшамында, — дејәндә әјилиб Сә-
мәдин үз-көзүнә диггәтлә хејли бахды. Сонра гајыдыб
мәнә нә десә јахшыды:

— Аша бачы, бу ушағын башы үстүндә хошбәхтлик
улдузу јаныр. — Әлилә ушағын чәнәсини јухары галдырыб,
сонра фикирли-фикирли башыны сығаллады. — Бундан
муғажат олун, һеч вахт һирсләнәндә башына вурмајын,
мән бу ушагда нәсә ајры бир көркәм дујурам. Бахышла-
рына фикир вер, алычы тәрлана бәнзәри вар...

Дәрвиш буну дејиб «јаһу, јаһу» еләјә-еләјә көздән ит-
ди. Әл-гол ата-ата кедән дәрвиш јердә, көјдә кимисә лә-
нәтләјирди.

Нәнә пајызын илк сојуғунданмы, јохса дәрвиш әһвала-
тынданмы горхуб јериндә бүрүшдү. Үрәјиндә, фикриндә
нәвәсинин «бөјүк адам» олмаг фикрилә дуруб ичәри кеч-
ди. Јеринә узанан кими Тифлиسدән гајытмајан күрәкәни
барәдә дүшүндү. Сабаһ бир һәфтә олачаг ки, Јусиф аға
шөһәрә кетмишди. Амма һеч бир сәс-сораг јох иди. Гары-
нын нәзәрләри јары гаранлыг дамын күнчүндә илишиб
галды. Нараһатчылыг, интизар онун јухусуну әршә чәк-
мишди. Тифлиسدән Салаһлыја узанан дәрәли-тәпәли јолда
бир атлы онун хәјалында Јәһја бәј Дилгәмдән јаныгылы
«охуја-охуја јол кәлирди:

Сејри-күлүстанда, Күр кәнарында,
Аман бир нөврәстәм галыб, ағларам.
Ајрылыг чөврүнин, дост фәрағынын
Севдасы башыма долуб, ағларам.

***

Лачын ганадлыдан, тәрлан тавардан,
О һүсни-Јусифдән, мөһри-рухсардан,
Зүләха чамаллы, мөһ-чәбин јардан
Фөләк мәни чида салыб, ағларам.

Мөһбүбәнин өлүмүндән сонра гәмли, һүзүнлү маһны-
лар охумаға Јусиф аға адәт еләмишди. Бичарә киши ахыр
вахтлар јаман арыгламышды. Кениш алнындакы гырыш-
лар даһа да узаныб дәринләшмишди. Кәдәрли, фикирли
сифәтиндә јазыгылыг вә көврәклик елә бил әбәди јува гур-
мушду. Гары Јусиф ағанын кечәләр аһ чәкдијини, чарпа-
јыда гурчаландығыны, дуруб сакитчә папирос чәкмәјә
чыхдығыны ешидирди, көрүрдү. Амма динмирди. Диннәндә
дә нә дејәчәкди ки... Адама нә гәдәр тәсәлли верәрләр...

Чөлдән тапылты ешидилди. Обанын итләри ағыз-ағыза
вериб һүрүшүрдү. Дирәкдән асылан чыраг лап өлкүнлә-
мишди. Отаг нәнәнин каһ ишыгылы, каһ да кәдәрли хатирә-
ләрилә долу иди...

Гапы дөјүлдү. Кәлән Јусиф аға иди. Бөјүк оғлу Мөһ-
диханы Тифлиسدәки Мирзә һүсәјн Әфәнди Гајыбадәнин
касыблар үчүн ачдығы мәктәбә гојуб гајыдырды. 1915-чи
илин пајыз сәһәри артыг ишыглашырды...

ГОРИДӘН КӘЛӘН ГАТАР

Вагонда икичә нәфәр идиләр — Фиридун бәј Көчәрли
вә арвады Бадисәба ханым. Гатар Тифлисә чатана гәдәр
Фиридун бәј көзүнү белә гырпмады. Нафтуллуғу өтәндә
исә отурдуғу јердәчә јатды. Бадисәба ханым онун әзкин
вә јорғун үзүнә баха-баха галмышды. Сарышын сифәтин-
дә чохдан өтүб кечмиш кәнчлијин, күмраһлығын һәлә дә
тәрәвәти варды.

Бир аздан гатар тагга-туругла Бөјүк кәсији кечиб,
Салаһлыја тәрәф шүтүјәндә Бадисәбанын кәнди јадына
дүшдү, сағ сәмтә баха-баха галды. Күрүн о бири саһилин-
дә онун ушагылыгы, илк кәнчлији галмышды. Доғма Са-
лаһлынын јасты-јапалаг дамлары гаралырды. Авәј дағы,

бир аз ашағыда Нарлы гаж, бу јанда исә Чејранчөл дүзү, мәшһур Гарајазы мешәсинин этәјиндән гыврыла-гыврыла ахыб кедән Күрүн ғырағлары нә фүсункар, нә көзәл иди.

Кәнддә дашдан чох аз тикили варды. Мәсчид, мәдрәсә, бир дә Аббасаға Гајыбовун имарәти узагдан диггәти чәлб едирди. Јохсул кәндли дамлары Күр ғырағы бојунча сыраланмышды. Јашыл бир лент кими Күрүн јахасына бичилән Гарајазыда, Сәдәфли бичәнәјиндә һеч нә дәјиш-мәмишди. Талаларда тәкәм-сејрәк мал-гара, гојун сүрүләри отлајырды.

Бу, јајлаға галха билмәјән касыб-кусубун доланачағы, вар-дөвләти иди. Гарт палыдларын, шөј көјрүчләрин, чөкәләрин јарпағларында азачыг саралты көрүнүрдү. Пајыз мешәјә, бичәнәкләрә, талалара тәзәчә сығал чәкмәјә башламышды.

Көзү о тајда, фикри-хәјалы ушағлыг дүнјасында галан Бадисәба атасы евини гара торпаг дамлар арасында ахтарды, тапа билмәди. Мәсчидин бәрабәриндә, палтар сәрилмиш дахмаја бахыб севинди. «Јусиф әмиоглунун евиди, — дејә фикирләшди, көрән, ушағлары анасыз нечә бөјүдүр?».

Гатар фит вериб, көһлән ат кими кишнәди. Тәпәсиндәки һисли-паслы гара шиш борудан ики-үч дәфә дүмағ буғбурахды. Елә бил кимисә көмәјә чағырыр, кимәсә дејирди ки, дүнјанын Петроград адлы шәһәриндә әмәкчи инсан ал бајрағ галдырыб, зүлмкар чары тахтдан салды. Ојанын, јығышын «еј әһли мүсәлман» мән маариф, ишыг кәтирәрәм сизә.

Гори, Тифлис узағларда галды, Сәдәфли, Ағалы, Шәмәтли мәнәлләләри исә Күрүн о тајында. Јахынлашан Тамаша көрпүсү, бир дә Појлу стансијасы иди.

Көрпүјә хејли галмыш сүр'әтини азалдан гатар бирдән лап јавашыјыб дајанды. Бадисәба әввәлчә сағ, сонра сол пәнчәрәдән тәәччүблә чөлә бахды. Елә бу вахт пәнчәрәнин јанындан сүр'әтлә үч-дөрд атлы кечди. Бадисәба ханым јарыачыг пәнчәрәдән киминсә ғышғыра-ғышғыра машинисти сөјдүјүнү ешитди. Дөнүб әринә бахды. Фиридун бәј елә ширин мүркүләјирди ки, Бадисәба ғыјмады ону ојатмаға. Лакин ирәлидә галмагалын, һај-күјүн даһа да күчләндијини көрүб, Фиридун бәји бир-ики ағыз еһтијатла сәсләди. Онун јорғун, јухулу башы әјилиб синәсинә дүшмүшдү. Әлини дизинә гојуб:

— Фиридун, ај Фиридун, гатар нәсә дајанды, — деди.

Фиридун бәј диксиниб ојанды. Икиәлли үз-көзүнү, алныны өвкәләјиб, јухусуну дағытды. Дағылмыш сејрәк

сацларыны, назик сағгалыны тумарлады. Бығыны гурдалаја-гурдалаја пәнчәрәдән чөлә бојланды:

— Гатар нијә дајаныб? — дејә о, пәнчәрәнин ағзында дајанан Бадисәбадан сорушду.

— Билмирәм, — дејиб арвады тәәччүблә чијинләрини чәкди. Пәнчәрәдән чөлү көстәриб — индичә бир нечә атлы жетди, дејәсән, онлар сахладыблар, одеј, машинистлә мүбаһисә едирләр, — дејиб — ирәлини көстәрди.

Фиридун бәј ајаға дуруб күзкүдә көјнәјинин бантыны дүзәлтди, үст-башына диггәтлә бахыб:

— Үзүмү дә јусајдым, пис олмазды, — дејәндә Бадисәба ону јүнкүлчә ирәли итәләди. — Бој аллаһ, елә бил шаһзадә тојуна сағдышылыға һазырлашыр, јери, көр гатар нијә дајаныб?

Фиридун бәј чијни үстдән кери дөнүб күлүмсүндү:

— Нечә дәфә демишәм, јенә дејирәм, мүәллимин өзүнүн сәлигә-саһманы бәддирсә тәләбәсини дәрвиш либасында көрән тәәччүб етмәмәлидир, — дејиб бәләдчинин чағрышына һај верди.

Фиридун бәј о анда чатды ки, бәләдчи пилләкәндә ичәри сохулмағ истәјән адамлары дөшүндән кери итәләјирди.

— Нә олуб, гатар нијә дајаныб? — дејә Фиридун бәј һәјәчанла сорушду.

Сәсә кери дөнән бәләдчи:

— Аға, — деди, — бунларын ким олдуғуну билмирәм, ичәри сохулурлар, дејәсән сизи көрмәк истәјирләр. Гатары да бунлар сахлатдырыб.

— Ичазә вер, кечим, дејиб Фиридун бәј еһтијатлы аддымларла јерә дүшдү. Бу үч-дөрд аддымлыг мәсафәдә үрәјинә шүбһә тохуму сәпилди. Үз-көзүндән күрчүјә охшајан забитләр ону лал-динмәз, гашгабагла сүзүрдүләр, Фиридун бәј онларла үзбәүз дуруб: — Нә олуб, кими истәјирсиниз? — дејә сорушду.

Әјниндә көдәкчә, башында кубанка олан учабојлу, орта јашлы забит ири көзләрини даһа да бәрәлдиб Фиридун бәјә тәәччүблә бахырды. Күрчү дилиндә јанындакына нәсә дејиб, әлиндәки матрағы титрәдә-титрәдә гәзәблә сорушду:

— Сиз апарырсыныз семинаријаны?

...Фиридун бәј ишин нә јердә олдуғуну дәрһал аңлады. Ики аддымлыгда күрән ајғырын јәһәринә јатан, елә илк бахышдан гачаг-гулдура охшајан бу атлылардан көзү суичмәди. Ики саат әввәл Тифлиседән сорғу-суалсыз кечәндә она елә кәлди ки, даһа гара-горхудан гуртарды. Өзүндә хејли архајынчылыг һисс едән, үрәји тохтајан Фиридун

бәј ана сүдү гәдәр ширин олан мүркүжә дә елә онда тәслим олмушду. Јол боју «бирчә Јевлаха тез чатајдыг» — дејиб дурурду.

— Бәли, мән апарырам, — дејә зәрли пагонунун кәнарында акселбантлары титрәшән забитә үз тутду. — Нә олуб мәкәр?..

— Сизә ким ичазә вериб дөвләтин әмлакыны шәхси мал кими вагона долдуруб апарырсыныз?—Әсәби забит артыг учадан ғышгырырды.

Ағыр тәбиәтли Фиридун бәј тәмкинени позмадан:

— Чәнаб забит, сиз нијә белә әсәбисиниз, — деди, — өзүнүзә кәлин, тохтајын. Мән халгын малыны халгын балалары үчүн апарырам. Истәјирәм ки, онлар дана-бузов отармаға, күчәләрдә, базарларда хырым-хырда алвер еләмәјә сон гојсунлар. Ичазәјә кәлдикдә исә, әлбәттә, һөкүмәтин ичазәсилә апарырам.

— Нә һөкүмәт, һансы һөкүмәт...

Фиридун бәј истәди десин ки, Күрчүстан меншевик һөкүмәтинин ичазәсилә. Бунун ағ јалан олачағыны дүјүб, ани олараг фикрә кетди. Ахы, бунлар елә меншевик һөкүмәтинин нүмајәндәләри иди.

Одур ки, Кәнчә губернаторунун сәрәнчамына әсасән, — деди.

Забит һирсли-һирсли бир аддым ирәлиләјиб, Фиридун бәјлә нәфәс-нәфәсә дурду.

— Нә вахтдан Кәнчә губернатору Күрчүстана рәһбәрлик едир?! Бу саат семинаријанын бүтүн әмлакыны гајтарын керижә! Биз Күрчүстан меншевик һөкүмәти адындан сизә әмр едирик!

— Чәнаб забит, әсәбиләшмәјин, јәгин ки, ики һөкүмәт арасында данышыг вә разылыг олуб. Она көрә дә мәнә ичазә вердиләр ки, семинаријанын татар шө'бәсини Горидән Ағдама көчүрүм. Мән өзбашыма бу ишә гол гоја билмәздим.

Фиридун бәј Кәнчә губернатору мәсәләсини дә јалан дејирди. Өзлүјүндә фикирләширди ки, мәсафәнин узаглыгыны нәзәрә алыб бәлкә гајыдыб кедәрләр. Һәм дә бу бојда гатардан бир вагону ајырыб нечә, нәјлә апарачаглар. Бу чөлүн дүзүндә вагону ајырмаг да мүмкүн дејилди. Бир дә о, аз да олса Кәнчә губернаторуна бел бағлајырды. Ахы оранын кенерал-губернатару Бадисәбанын әмиси оғлу Ибраһимаға Вәкилов иди. Бу гарышыг заманда өзкә бир һөкүмәтдән, бир сәләһијјәтли адамдан көмәк көзләмәк дә мүмкүн дејилди. 1918-чи илин јајында Түрк ордусу Гарсы,

Әрдәһаны алдыгдан сонра Кәнчәјә кәлиб чыхмышды. Бакыја дили бир, дини бир ган гардашларынын көмәјинә кедирди. Мүсават һөкүмәтинин баш назири Фәтәли хан Хојски Кәнчәдә һөкүмәт гурмагла мәшғул иди. Загафгазијанын варлылары гүввә топлајыб Гафгазы Шура Русиясындан ајырмышдылар. Онларын Тифлисдә тәшкил етдикләри «Сејм» үч республиканы бирләширди.

Әслиндә Фиридун бәј семинаријанын Азәрбајчана көчүрүлмәсини чохдан планлашдырырды. Бу мүһүм ишә Азәрбајчан маарифчиләри һәлә 1884-чү илдә тәшәббүс көстәрмишдиләр. Семинаријанын мүәллим Сәфәрәлибәј Вәлибәјов һәмин ил апрелин ијирми дөрдүндә чағырылмыш педагожи шурада Азәрбајчан шө'бәсинин вәзијјәти һаггында фикрини јазылы сурәтдә билдирмишди. О, тәләб едирди ки, Азәрбајчан шө'бәси мүстәгил олсун вә Азәрбајчанын һәр һансы бир рајонуна көчүрүлсүн. Сәфәрәлибәј чох доғру олараг әсасландырырды ки, мәсафәнин узаглыгы, Горидә азәрбајчанлыларын јашамамасы, шакирдин азлыгы мүәллим кадрларынын истәнилән сәвијјәдә һазырланмасына мане олур.

Лакин Азәрбајчан шө'бәсинин ајрылмасынын тәрәфдарлары педагожи шурада чох аз олдуғундан Сәфәрәлибәј Вәлибәјовун тәклифини рәдд етдиләр.

1906-чы илдә Нәриман Нәриманов «Һәјат» гәзетиндә «Гори семинаријасы нерәдә олмалы» адлы мәгалә илә чыхыш етди. О јазырды ки, Гори семинаријасына алтмыш шакирддән артыг гәбул олунмур. Горидә һәмишәлик сакин олан мүсәлман јохдур. Мүсәлман олмајан сурәтдә кәнардан кәлиб охујан да олмајачагдыр. Гори дарүлмүәллимин Бақыда, ја Кәнчәдә вә ја гејри-мүсәлман шәһәриндә олса, падшаһлыг хәрчинә охујан алтмыш нәфәрдән савајы алтмыш нәфәр мүсәлман ушағы да даһа зијада өз евләриндә оларкән семинаријада елм тәһсил етмәјә мүмкүнләри олачагдыр. Јә'ни күндүзләр падшаһлыг хәрчинә охујан ушагларла бәрабәр дәрс охујуб, ахшамлар өз евләринә кедәрләр...

Фиридун бәјин өзү дә һәмин ил августун он доғгузунда Бақыда «Нәшри-маариф» чәмијјәтинин ичласында бөјүк бир нитглә чыхыш едәрәк, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын Азәрбајчан шө'бәсиндә вәзијјәтин ағыр олдуғуну сөјләмиш вә шө'бәнин Азәрбајчан шәһәрләриндән биринә көчүрүлмәси мәсәләсини галдырмышды.

Лакин нә рус чарлығы, нә дә күрчү кнјазлары семинаријанын Азәрбајчан шө'бәсини көчүрмәјә ичазә вермирдиләр.

Инди семинарија рәһбәрлијинин јај мә'зунијјәтинә кетмәсиндән, рус чарынын јыхылмасындан вә күрчү кнјазларынын һөкүмәт гурмаға башларынын гарышмасындан фүрсәт тапан Фиридун бәј Азәрбајчан шө'бәсинә мәхсус бүтүн әмлак — мебел, китабхана вә башга тәдрис ләвазиматыны, мүхтәлиф аваданлығы вагона долдуртдуруб өз хәрчи илә Ағдама апарырды. Ағдам, — дејирди, — һәр һалда Азәрбајчанын районларына Горидән гат-гат јахындыр. Бир дә ки, бу, бизим мүсәлманларын: «христиан ичинә ушаг вермирәм» бәһанәсини дә кәсәрди.

— Сүр, Појлуда сахла, ордан Кәнчә губернатору илә әлагә сахлајыб өјрәнәрик, көрәк һансы гануна әсасән семинаријаны апарырлар, — дејиб күрчү забити машинистә тәпинди.

Гатар тәрпәнди. Фиридун бәј он дәгигәлик јолда аз гала он ил гочалырды. Бадисәба ханым она тохтаглыг версә дә, өзү нараһатчылыгдан јер тапа билмирди. Халгына маариф ишығы апаран инсанын арзуларынын пуча чыхдығыны көрмәк нә дәһшәтмиш?!

— Бәлкә гоһумлара хәбәр верәк, јохса гајтарарлар керјә, лап биабыр оларыг, нә гәдәр зәһмәтимиз...

Фиридун бәј фикирли-фикирли:

— Әши, зәһмәтимиз чәһәннәмә ки, онсуз да бу гарышыг заманда һеч кәсин ону гијмәтләндирмәјә вахты да јохду. — Башыны галдырыб көзләрини Бадисәба ханымын үзүнә дикди. — Доғрудан, бәлкә сәнин гоһумларына хәбәр көндәрәк.

— Мәним гоһумум олса да, сәнин хәтрини мәнән дә чох истәјир. Һәр һалда бу адамлардан бири, Газағын кечмиш губернатору Мәнсур аға Вәкилову танымамыш олмаз. Онун күрчүләр арасында чох јахшы достлары вар.

— Онда белә еләјәк, — дејиб, Фиридун бәј отурдуғу јердән дурду. Гатар Појлуда дајанан кими сән бир миник тапыб өзүнү Газаға јетир, әһвалаты Мәнсур ағаја даныш. Мән инанмырам, дүшән кими Кәнчә илә әлагә сахлаја биләк. Шамхорда дејирләр «Зәкат» јыған түрк әскәрләрилә мөһкәм вурушма кедир. Һәтта дәмир јолу белә дағылыб, јәгин ки, телефон хәтти дә сырадан чыхыб. Мән дә чалышарам бунларла чох мүбаһисә едиб башларыны гатым.

Гатар фысылдајыб Појлуда дајанды. Фиридун бәј перрона чыханда күрчү забитләринин вағзал рәисини ахтардығыны көрдү. Сағ тәрәфдә мешин гапыја вурулмуш «вағзал рәиси» јазысынын јанында дајанды. Забитин көндәрдији кәндли учабој, енликүрәк бир чаванла кәлирди. Бу, вағзал рәиси иди. Һәлә узагдан Фиридун бәј тә'

фәрүнчлә баха-баха кәлән рәис јахынлашанда аддымларыны јејинләтди. Хош вә утанчаг бир тәбәссүмлә:

— Салам, хош кәлмисиниз, Фиридун бәј, — деди, — бизим обаја. — Бир-бир гонагларла да көрүшүб, јенидән үзүнү Фиридун бәјә тутду. — Дејәсән, танымадыныз. Салаһлы Шәриф ағанын оғлујам. Өтән ил атамла Тифлисдә оландан сизи мүфти Мирзә Һүсејн Әфәндиинин евиндә көрүшдүм.

Фикри дағыныг Фиридун бәј јарысевинч, јарыкәдәрлә:

— Аһа, хош көрдүк, оғул, бағышла, бир аз вәзијјәт... Гатарымыз кечикди. — О, күрчү забитини вә әскәрләри көстәрди. — Бунлар сахламышдылар. Мән Гори семинаријасынын Азәрбајчан шө'бәсини Јевлаха, ордан да Ағдама апармалыјам. Бунлар ичазә вермирләр ки, Күрчүстан меншевик һөкүмәтинин рәсми ичазәси јохдур. Әслиндә, оғул, — дејә о, бир аз дурухду, пенчәјинин јахалығыны дүзәлдиб, — ону сорушрдум, телефонун ишләјирми?... Кәлмишик сәнин телефонунла зәнк вуруб Кәнчә губернатору илә Күрчүстан меншевик һөкүмәтинин рәсми данышығы олдуғуну бунлара дејәк. Јохса...

Рәис үзүнү күрчү забитинә тутуб:

— Сиз һансы ихтијарла дөвләтин бу бојда гатарыны сахламысыныз? Билирсинизми, һәр вагонун бир нечә дәгигә дајанмасы нә гәдәр хәрчә баша кәлир? Ән башлычасы јолларда чәдвәл позулур. Бүтүн гәзалар да бундан төрәјир. Јәгин ки, бизим дәмир јолунун низам-интизамынын сизин һәрби гајда-ганундан һеч дә кери галмадығыны јахшы билирсиниз?

— Началник, бизим ихтијарымыз вар, өзү дә о вагону кери апарачағыг, — дејиб забит ортадакы вагонлардан биринә тәрәф әл узатды.

— Гатар кери гајыда билмәз, ону гајтармаға һеч кәс чәсарәт етмәз, — дејә забитә мүлајимликлә билдирди. Јанында дајанан стансија нөвбәтчисинә: — Гатары јола салын кетсин, — деди. О мүбаһисәли вагону исә ачыб кәнарда сахлајын. Мәсәлә һәлл олуһандан сонра јола саларыг.

— Јахшы, биз зәнк еләмәјә кәлмишик. Әкәр Кәнчә губернатору десә ки, рәсми ичазәси вар, онда гој телеграм көндәрсин, биз дә чыхыб кедәк. Мән — Күрчүстан меншевик һөкүмәтинин нүмајәндәси штабс-капитан Хелашвили бу мәсәләни һәлл еләмәмиш гајыдан дејиләм. Өзбашыма кәлмәмишәм ки, мәни һөкүмәт көндәриб. Семинарија ләвазиматы илә долу олан оғурлуг вагону кери гајтармалыјам.

Рәис дәстәжә эл атыб:

— Бу саат, — деди. — Алло, Кәнчә губернаторуну...
Нечә, көзләмәжәк? Нә вахта кими, ханым гыз? Бир саат...
Бу чох кеч олар, мүмкүнсә, бурда чох вачиб...

Рәис дәстәжи јерә гојду. Үзүнү гонаглара тутуб деди ки, Шамхорда вәзијјәт чох чиддиләшиб, дејирләр, губернатор дүнәндән ораја кедиб, бу күнә бәлкә дә гајытды. Һәләлик бир стәкан чај ичәк, бир аздан јенә зәнк едәрик.

Фиридун бәј нараһатчылыг кечирирди, аз гала данышыгыны белә итирмишди. Фикри-зикри Бадисәбанын јанында иди. Өзлүјүндә Газағын, Салаһлынын јолларыны өлчүб-бичирди. «Каш Мәнсур ағаны евдә тапа биләјди».

— Оғул, һеч сорушмадым, атан нечәдир, сағ-саламатдырмы?

— Сағ олун, Фиридун бәј, јахшыды, сизинлә көрүшүнү, сөһбәтләрини һәмишә фәхрлә дост-танышына нәгл едир. Тифлисдә чыхан «Азәрбајҗан татарларынын әдәбијјаты» китабынызы кечә-күндүз әлиндән јерә гојмур.

Гапы әдәб-әрканла дөјүлдү. Кандарда шух кејимли, сәрт бахышлы бир бәј дајанмышды. О, галын бығына өтәри эл кәздириб, јарыачыг гапыны зәр нахышлы әсасы илә еһмаллыча кери итәләди. Рәис дәрһал јериндән дурду. Габаға јеријиб, һөрмәт вә иззәтлә:

— Бујурун аға, кечин ичәри, хош кәлмисиниз.

Әввәлчә Мәнсур аға, Сүләјман аға, Аннаг бәј, Дашсалаһлы Мәммәд ковха, Мейди аға, Салаһлыдакы Рус-татар мәктәбинин мүәллимәи Әһмәд аға Мустафајев, Гочаоғлу вә Газағын бир нечә адлы-санлы бәјләри ичәри кечдиләр.

Мәнсур аға ирәли јеријиб күрчү забитинә эл верди. Ани олараг үзбәүз дурдулар. Бирдән гучаглашыб өпүшдүләр. Забит кери чәкилиб шашкасыны дүзәлдә-дүзәлдә:

— Гамарчоба, кенасвалә¹ — дејиб, Мәнсур ағаны јенидән гучаглады. Һал-әһвал тутдулар.

Мәнсур аға, «Тато нечәдир, ушаглар сағ-саламатдылармы? Бу јәј бизим тәрәфләрә јәјләғә кәлмәдиниз. Јәгин Мәнкилисә кетмисиниз», — дејә сорушду.

— Јох, Гочордады ушаглар, атам инад еләди ки, бу ил ушаглары Гочора апарыб өзүмүн чаванлығым кечән јерләри кәстәрәчәм. Бирдән нә билмәк олар, өлүм-итим дүнјасыдыр...

— Нико сағдымы, дејәсән Гочора кетмәкдә гочалыг она әсәр еләјиб.

— Мәнсур аға, атам чох јахшы иди, сән ки, билирсән,

Александрын мүһарибәдән гајытмамағы онун белини әјди, — дејиб, — забит чаһан мүһарибәсиндә һәлак олмуш гардашы үчүн көврәлди.

— Һејф Александрдан, — дејиб Мәнсур аға да достунун чох кәнч икән һәлак олмуш оғлуна јаныб-јахылды. — Вичдансызлар јенә динч отурмурлар, дүнјаны ган дәнизиндә тәзәдән чалхалајырлар. Нечә ки, белә парчаланмышыг... Һәрә бир һөкүмәт гурмаг истәјир, ајры јашајырыг, сакит һәјатымыз да олмајачаг. Онлар баша дүшмүрләр ки, ағач көкү илә күчлүдүр, инсан достлары илә. Русијада, дејирләр, әмәлли-башлы һөкүмәт гурулуб. Мән јени һөкүмәт башчысынын — Ленинин бу јахынларда бир китабыны тапыб охудум. Балам, онун дедикләринин һамысы халғын хош күзәрәны наминәдир. Мән шәхсән инанырам ки, Русијада јени Шура һөкүмәти бина тутачаг.

Мәнсур ағанын мүсават, дашнаг вә меншевик һөкүмәнә инамсызлыгы бир нечә ил әввәл ону губернатор вәзифәсиндән азад етмишди. Гара чамаата үзкөрәнлији, «чинајәткарларла» долу Шәкәрин галасыны бошалтмасы, онлары анчаг хырда-пара чәримә илә азадлыға бурахмасы Мәнсур ағаны чар һөкүмәти јанында е'тибардан салмышды. «Чаризм јалтаглыг едир» сөзләрини илк дәфә Газахда али бир мәчлисдә Мәнсур аға ишләтмишди. Үрәји бунунла сојумајан Мәнсур аға: «Ағалар, демишди: — мән јалтаг адам көрмүшдүм, амма јалтаг һөкүмәт јох, сиз өзүнүз тәсәввүр един, мәкәр јалтаглығын да өмрү узун олурму? Башыны итирән император артыг хырда партлјалара, зәиф дөвләтләрә белә јалтагланырды. Рус дилиндә сәлис данышан вә көзәл савады олан Мәнсур аға Петербургда, Кијевдә али тәһсил алмышды. Онун губернаторлуғу дөврүндә Газах, Диличан наһијәси гачагларлә долу иди. Гарапапағлы Дәли Ағабәјә, салаһлы Гызылгаз оғлу Чаһанкирә, нөјүт, мазут сатмаг ады илә кәндләрдә ингилаби иш апаран Фәрәһли Мухтар Һачыјевә гаршы һеч бир мүбаризә, һеч бир тәдбир көрүлмүрдү. Һәлә үстәлик Чајлыда, Салаһлыда кәндлиләр мүлкәдарларын, бәјин үзүна ағ олурду. Һәтта јохсул Аслан Искәндәр оғлу Дашсалаһлы Мәммәд ковхаја гаршы суи-гәсд дә еләмишди. Кәндләрдә полиси, мә'муру даша басыр, верки, төјчү вермәкдән имтина едирдиләр. Бүтүн бунлара көрә Мәнсур ағаја «көзүн үстә гашын вар» демәздиләр. Анчаг чар һөкүмәтинин үнванына дедији сөз вә чара садиглијинин зәифлијини әсас тутуб ону вәзифәдән азад етдиләр.

Мәнсур аға исә вәзифәдән чыхарылмағына көрә зәррәчә гәмләнмир, әксинә, бу барәдә сөһбәт дүшәндә фәхрлә дејирди:

¹ Күрчү дилиндә салам әзизим, — демәкдир.

— Ел-оба илэ кош рэфтары олмајан адам нэ атасына, нэ дэ өзүнэ рəһмэт газана билэр. Улу бабам вəкил Алыаға-ја нијэ һэр јериндэн дуран рəһмэт охујур, чунки елин-обанын һөрмəтини газаныб, нифрəтини јох. Халг һаггы тэлэб едир. Мэн онлара гаршы чыха билмэрэм. Халг күч-лү бир селди.

Мэнсур ағанын күрчү забити илэ сөһбəти узун олса да, отуранлар үчүн дарыхдырычы дејилди.

Фиридун бəј онларын белə сəмиими дост чыхмаларына һамыдан чох севинирди. Динмэдэн сакитчə отуран Фиридун бəј она көрə нараһатлыг кечирирди ки, Мэнсур аға нијэ эсас мэтлэбə кечмир. О исə архајынлыгла чај ичə-ичə забитлэ кечмишлəрдэн сөһбəти сөһбəтə, əһвалаты əһвалата чалајырды.

Нəһајəт, забит үзүнү рəисə тутуб:

— Нə олду бизим губернаторла сөһбəтимиз, биз кери-јə нə хəбэрлə гајыдачағыг?

Рəис əлини дəстəјə атмаг истəјəндə Мэнсур аға ишарə елəди ки, лазым дејил.

— Тејмураз, — деди, — мəсəлə мənə мəлүмдур. Неч бир Кəнчə губернатору-зад лазым дејил, кечмиш Газах губернатору оlanda нə олар ки, јə'ни инди бизим вəзифəмиз јохду, һөрмəтимиз, сөзүмүз дə алынды?.. — Фиридун бəји кəстəриб, — бунун халгымыза елəдији мисилсиз хидмəтин неч кəс əвəзини верə билмəз. Сизин Михаил Кипианинин, Јакоб Гогебашвилинин, Николај Ломоуринин јандырдығы маариф ишығындан гығылчымы көтүрүб бизим халгын гəлбиндə, үрəјиндə јандырмаға апарыр. Кəл, бу иши һэр шејдэн габаг Фиридун бəјə бағышла, — əлини эрклə онун чијнинə гојду. — О, һəм дə бизим күрəкəнди, — дејиб күлүмсүндү. — Мəним əмим гызы Бадисəбанын һəјат јол-дашыды.

Забит башыны ашағы салыб дүшүнүрдү. Хејли сүкут-дан сонра шəстлə Мэнсур ағанын үзүнə бахды.

— Аға, — деди, — биз күрчүлəрдə бир мəсəл **вар**, инсан палтарыны дəјишəр, үрəјини јох. Нə олсун ки, вəзифəниз јохду, кишилијиниз, мəрдлијиниз бизим кими достларын үрəјиндэн силинмəз. Мэн һэр шеји сизə бағышладым, — дејиб достларына мүрачиəт етди. — Инди мəним əвəзимдə сиз олун, лүтфəн дејин көрүм, нə едəрдиниз?

Һэр үчү əввəлчə чијинлəрини чəкди, Мэнсур аға илэ јанашы отуран кəнч поручик исə:

— Əлбəттə, — деди, — достлуға бағышлардым.

Ичəри ортабојлу, шишпапаглы бир кəндли кирди. Мэнсур аға дəрһал:

— Нə олуб, — деди, — орада бош фəјтон галдымы, гонаглары бизə апармаға?

Кəндли јазыг-јазыг:

— Јох, — деди, — аға, һамысыны јүклəдик, бошу галмады. Ичазə версəниз...

Рəис:

— Лазым дејил, — деди, — ахтарма, Мэнсур аға, бизим фəјтонумузла кедəрсиниз.

Күрчү забити папиросуну сүмүрүб күлгабында сөндүрдү.

— Ағалар, — деди, — онда белə данышаг, нə биз сизин гатара чата билдик, нə дə вагунузуз көрдүк. Əкəр гајыдыб десəк ки, достлуға бағышладыг, онда Ној Чорданија бизи Орта Чалада дар ағачындан асдырар.

Кəндли əлини өвкəлəјə-өвкəлəјə:

— Мэнсур аға, — деди, — аваданлыглары һара бошал-дачағыг?

Мэнсур аға ани олараг фикрə кетди.

— Һəлəлик, — деди, — Мəшəди Ибраһим Мирабын һəјəтинə бошалдын, ора кенишди.

Һамы дуруб биркə перрона чыхды. Күрчү забити вағзала көз кəздириб:

— Онда рүсхəт верин, гатар кетсин, — деди.

Рəис күлүмсүнүб:

— Чəнаб забит, гатар чохдан кедиб, ону бу гэдəр сахламаға бизим ихтијарымыз јохдур.

— Бəс семинарија лəвазиматы? — Фиридун бəји кəстəриб, — бу киши галды, — деди.

— Семинарија үчүн нараһат олмајын, артыг Газаға чатмагдадыр.

Фиридун бəј ирəли јеријиб:

— Ағалар, бəјлэр, — деди, — гəһəрдэн боғазы гурумушду, бир нечə дəфə өскүрүб, — сиз ки, мənə бу тəмəннəсыз јахшылыгы етдиниз, мən дə əвəзиндə сизə һөрмəт əламəти олараг ону едə билэрэм ки, Гори семинаријасынын Азəр-бајчан шə'бəсини Газахда ачым. Көрүнүр гисмəт белə имиш...

ГАЗАХ СЕМИНАРИЈАСЫ

(вә семинарија бинасыны ким бағышлајыб?)

Икиди гејрәт, варлыны сәхавәт јаша-
дар.

ЕЛ СӨЗҮ.

Семинаријаја тәдрис бинасыны 1918-чи илдә ким бағышлајыб? Мәшәди Ибраһим, јохса, Исафил аға Кәр-
балајев? Арадан јетмиш беш ил кечдијинә көрә бу мәсәлә
инди ел-обада, хүсусилә Газах чамааты арасында мүба-
һисәјә сәбәб олур. Бәри башдан дејим ки, Гори семина-
ријасынын Азәрбајчан шө'бәси 1918-чи илин ијул ајында
Газаха көчүрүләнә елин гејрәтли оғлу Исафил аға
Кәрбалајев ган дүшмәнләри тәрәфиндән бир ил әввәл өл-
дүрүлмүшдү. Бу барәдә ел шаири Дашсалаһлы Мирзә
Сәмәдин «Ағлар» адлы гошмасы да вар:

Бир алишан бәј дә көчдү дунјадан,
Алим ағлар, аләм ағлар, ел ағлар.
Позулду новрағы, мөзар газылды,
Күлүнк ағлар, күрәк ағлар, бел ағлар.

Бәс семинарија бинасындан сөз дүшәнә Исафил аға-
нын ады нијә чәкилир? Мүлк кимин олуб, Мәшәди Ибра-
һимин, јохса Исафил ағанын? Бу барәдә олмуш бир
әһвалат вар. Ону мәнә газахлы ағсагаллардан, кечмиш
семинарист Миргасым Әфәндијев, Абдулла Бабанлы,
Һүсәјн Нәсибов, һачыбала һачыјев, обанын кечмиш тари-
хини јахшы билән Әһмәд аға Пашајев вә башгалары да-
нышыб.

...Өтән әсрин орталарында Газахда мүшә-јә'ни күнәмузд
фәһлә ишләјән иранлы Мәммәдәли ағыр зәһмәти баһасы-
на элинә јахшы маја салыр. Бу зәһмәткеш һамбал-мүшә
өзүнә он једди отаглы бир имарәт тикдирир. Әсримизин
әввәлләриндә доғма вәтәни Ирана көчүб кетмәк истәјән
тат Мәммәдәли евини һәррач сатышына гојур. Мә'лум мә-
сәләдир ки, һәр киши белә бир әзәмәтли мүлкү ала бил-
мәзди. Газахда ики пуллу, гызыллы киши тат Мәммәдә-
линин мүлкүнү алмаг үчүн мүштәри дүшүр. Гыраг Кәсә-
мәнли Исафил аға вә Косалар Мәшәди Ибраһим.

Шаһидләр, мүлк саһиби вә алычылар бир јерә јығышыб
бинаја гијмәт гојурлар. Әввәлчә Исафил аға јүз гызыл
верир, мүлк саһиби башыны булајыр. Мәшәди Ибраһим
исә јүз әлли, Исафил аға ики јүз, мүлк саһиби јенә ра-

зылашмыр... Нә исә, мезәнә белә-белә галхыр. Мәшәди
Ибраһим беш јүз гызыл, — дејиб дајаныр. Исафил аға
динмир. Ағанын вә мүлк саһибинин сусдугуну көрән Мә-
шәди Ибраһим оғлу Мүсејибни јахына чағырыб дејир:
«Бала, гач евә, анана де калча көнүнүн арасында нә гә-
дәр гызыл варса, версин, көтүр кәл».

Гызыллар кәләнә гәдәр там сүкутта олан һејјәтдән
сәс-сәмир чыхмыр. Дејиләнә көрә Исафил аға инанмыр-
мыш ки, Мәшәди Ибраһимдә бу гәдәр гызыл олсун. Мү-
сејибин кәтирдији гызыллары көрән Исафил аға хејир-
дуа верир:

— Мәндән кечди. Аллах хејир версин, Мәшәди Ибра-
һим, — дејир, — сағлыгла јашајасан.

Бах, буна көрә семинарија бинасынын Исафил аға-
нын олмасыны күман едәнләр вар. Бу јердә русларын
көзәл бир мәсәли јада дүшүр: «Услышал звон, но незнает
где он».

Јухарыда дедијимиз тарихдә Гори семинаријасынын
Азәрбајчан шө'бәси Газаха көчүрүләнә сәхавәтли Мәшә-
ди Ибраһим өз шәхси мүлкүнү семинаријанын директору
Фиридун бәј Көчәрлијә бағышлајыр. Бу, сәбәбсиз дејилди.

1914-чү илдә һәртәрәфли мадди имканы олан сәхавәт-
ли маарифпәрвәр Мәшәди Ибраһим оғлу Мүсејибни Горијә
апарыб семинаријаја гәбул етдирир. Илк дәфә дә көрү-
шүб таныш олдуғу Фиридун бәј Көчәрли илә достлуғун
бинасыны гојур. Тәәссүф ки, ипә-сапа јатмајан, дәлиган-
лы кәнч Мүсејиб ил јарым охудугдан сонра семинаријаны
атыб Газаха гајыдыр. Вахтыны Күрдә балыг тутмагда,
чөлдә довшан овунда, ејш-ишрәтдә кечирир.

Мәшәди Ибраһим исә оғлунун бу бивеч һәрәкәтләринә
јаныб-јахылырмыш. О, Газахдан вә онун кәндләриндән
бир нечә јетим-јесир, кимсәсиз ушаға мадди чәһәтдән кө-
мәк едиб, Горијә, Тифлисә охумаға көндәрир. Оғлундан
бир шеј чыхмајачағыны көрән Мәшәди Ибраһим кимсәсиз-
ләри охутмагла тәсәлли тапыр.

Халгынын балаларыны маарифләндирмәк арзусу илә
јашајан сәхавәтли Мәшәди Ибраһим өзүнәмәхсус он једди
отаглы мүлкүнү кәләчәјин маариф ишыгыны Азәрбајчанын
учгар кушәләриндә јандырачаг балалара һәдијә верир.
Өзү исә доғма кәнди Косалара көчүб ордакы беш отаглы
мүлкүндә өмрүнү баша вурур. Сағлығында өзүнә мәгбәрә
тикдирән Мәшәди Ибраһим Косалар кәндинин кирәчәјин-
дәки мәгбәрәдә ујујур.

Ким иди Мәшәди Ибраһим? Косалар кәндиндә онун
нәслиндән инди дә јашајанлар вар. Сәһладар вә Авдал

Эмировлар бу нәслин төрәмәләридирләр. Отуз једдинин гара күнләриндә бу нәслин оғуллары да пәрән-пәрән дүшүбләр. Тутуланы тутулуб, асыланы асылыб, сүркүнә кедәнләри исә гајытмајыб. «Кулак» Мәшәдинин оғлу Нәсрәддин, Әнвәр вә гардашы оғлу Исмајыл Һачыјев бу тәзјигдән чанларыны гуртармаг үчүн Балакәнә пәнәһ кәтирибләр. Мәшәди Ибраһим нәслинин бир голу да бурда бина тутуб јашајыр. Мүсејиб 1931-чи илдә күлләләјибләр, Тејмур исә Сибир сүркүнүндән гајытмајыб.

Бу күн дә Газахда Мүсејибин икидлийиндән ағсагаллар ифтихарла сөһбәт ачырлар. Дәфәләрлә һәбс едилиб Шәкәрин галасына салынан Мүсејиб минбир фәндлә уча һасары, дәмир бармаглылары мәһв едиб гачмышдыр. Ел шаири Мирзә Сәмәд 1929-чу илдә јаздығы «Гачыбды» мүхәммәсиндә Мүсејиб горхмаз бир икид кими төрәннүм едир:

Мүсејиб тәк икиддир,
Тәк гачыб, тәк кәзәчәкдир.
Һәр дәм гатарларыны
Сағ-солуна дүзәчәкдир.
Шаһидләрин бирчә-бирчә
Башын бәдәниндән үзәчәкдир.
Мүхтәсәри мән нә дејим,
Әдаләт, диван гачыбды.

Бу нәчабәтли нәслин, јахын кечмиши дәлләк Гоча адлы киши илә башлајыр. Она көрә дә бу нәслә Газахда «Дәлләклиләр» дејирләр. Гочанын Газахын кирәчәјиндәки беш јүз јашлы чинарын дибиндә дәлләк дүканы вармыш. Аиләдә үч гардаш олублар; Мәшәди Әмир, Дәлләк Гоча вә Һачы Исмајыл.

Мәшәди Ибраһим Һачы Исмајылын оғлу иди. Ики дәфә һәчч зијарәтиндә олан Һачы Исмајыл дәвләтли, сәхавәтли киши олуб, јетим-јесирә аталыг едиб. Гоча јашларында Кә'бә зијарәтиндән гајыдан Һачы Исмајыл Әрәбистан чөлләриндә бир булаг үстүндә дајанмалы олур. Булағын әтрафындакы мәнзәрәни вә јарашыглы бир дашы көрүб һәсрәтлә дејир:

— Нә өлүб галмалы јерди, бу даш да мәнә нишанкаһ оларды... Әсл чәннәт бурдадыр...

Илаһи санки бу сағ адамын сөзүнү ешидиб, арзусуна әмәл едир. Бир нечә саатдан сонра чаныны тапшыран Һачы Исмајылы сәфәр јолдашлары елә орда да дәфн едирләр. Газаха исә гара матәм чулуна бүрүнмүш атыны гајтарырлар.

Мәшәди Ибраһим белә бир кишинин оғлу иди. Ел де-

миш, атасынын көвшәнини әкиб, онун адына лајиг јашајыс.

Илләрлә бағлы галмыш, анчаг хејир-шәр мәчлисләриндә данышылан бу ибрәтамыз әһвалатларын көрәсән күнаһы нәјмиш ки, индијәдәк бир дәфә дә мәтбуат сәһифәсинә чыхарылыб халга чатдырылмајыб. Дурғунлуг дејимиз дәврәдә бу сәтирләрин мүәллифи чох тәшәббүс еләди ки, халгына тәмәннасыз хидмәт едән бу маарифпәрвәри, сәхавәтли инсаны танытсын. Чох тәәссүф ки, мүмкүн олмады. Гаршыда кечилмәз сәдләр варды: варлы олуб, совет һөкүмәтинә сидг үрәклә гуллуг етмәјиб. Һалбуки, Мәшәди Ибраһим совет дәврүндә чох аз јашајыб.

Анчаг јахшы фикирләшсәк көрәрик ки, Мәшәди Ибраһимин халгы вә милләти гаршысында һәгигәтән бөјүк хидмәтләри олуб. Әкәр о, өз мүлкүнү семинарија үчүн бағышламасады, бәлкә дә Газах семинаријасы һеч фәалијәтә башламазды. Әкәр Мәшәди Ибраһим өз мүлкүнү вермәсәјди зәманәмизин бөјүк шаирләри Сәмәд Вурғун, Осман Сарывәлли, јазычы Мәһди Һүсејн, Сәјфулла Шамиллов, Исмајыл Шыхлы, профессор Мәһдихан Вәкилов вә Азәрбајчан маарифчиләринин бөјүк бир дәстәси бәлкә дә јетишмәзди. Даныласы факт дејил ки, сон илләрә гәдәр рајонларымызын әксәријәтиндә халг маарифи сәһәсиндә чалышанларын әксәријәти Газах семинаријасынын мәзунлары иди. Бу күн онларын чохусу һәјатда олмасалар да, тәмиз адлары, дәрин вә һәртәрәфли биликләри илә һөрмәтлә хатырланырлар.

Мәшәди Ибраһимин вахтилә семинаријаба бағышладығы бина инди дә галыр. Јахшы оларды ки, нәчиб ән'әнә давам етдирилсин. Јенидән һәммин бинада семинарија ачылсын. Зәннимизчә, мәшһур педагогумуз Фиридун бәј Көчәрли кими маариф фәдаиси кәрәкдир ки, өмрүнү белә хејирхан ишә һәср етсин.

КӘЛӘЧӘЈИН ШӘФӘГИ

Бир институтун көрә билмәдји иши Фиридун бәј Көчәрли тәкбашына көрмүшдүр.

Мир Чәлал.

Фиридун бәј өтән әсрин сонларында јазмаға башладығы «Азәрбајчан әдәбијаты тарихи материаллары»ны 1908-чи илдә битирмишди. Арадан он илдән чох бир мүд-

дәт кечирди, лакин әсәр һәлә ишыг үзү көрмәмишди. Өзү демишкән, мәчмуәнин иши дәрин гујуја дүшмүшдү. Ким ону ордан чыхардачагды, билинмирди. Әсәр тоз баса-баса галырды. «Инсафсыз» наширләр каһ кағыз азлыгыны, каһ да сатылмајачагыны бәһанә едиб әсәри чап етмирдиләр. Онун бөјүк сәјлә топлајыб јаздыгы китаб һаггында Тифлисдә чыхан «Загафгазское обозрение» гәзети (1908-чи ил, 28 октјабр №36) јазырды: «Мәшһур мүсәлман әдәбијјатшүнасы Фиридун бәј Көчәрли Азәрбајҗан татарларынын әдәбијјатына даир ири һәчмли әсәрини јазыб гуртармышды... Мүәллиф бу китабын үзәриндә бир нечә ил ишләмиш вә индијә кими һеч кимә мә'лум олмајан чохлау материаллар топламышдыр. Анчаг буна тәәсүф едирик ки, чәнаб Көчәрлинин әлиндә вәсаити олмадыгы үчүн бу чох гијмәтли әсәрин нәшри бәлкә дә узун мүддәтә тә'хирә салыначагдыр».

О, өмрүнүн ән көзәл күнләрини, гәлбинин, үрәјинин бүтүн һисс вә һәјәчаныны бу әсәрә вермишди. Нечә шәһәр, кәнд вә архивләри кәзиб тоза-торпаға бәләнә-бәләнә ады әдәбијјат тарихинә бәлли олмајан ел шаирләринин һаггында мә'лумат топлајыб икичилдик камил бир әсәр јаратмышды. Илләрлә халгы үчүн чәкдији зәһмәт, әзијјәт һеч кимә чатмадан мәһв олуб кедирди. Јалныз мадди еһтијач әсәри чап еләмәјә имкан вермирди. Һәр дәфә Салаһлынын гочаман мүәллими Әһмәдағанын сөзләрини хатырлајанда кәдәр вә тәәсүф һиссилә күлүмсүнүрдү. Мүәллимин мадди кәлиринин аз-чохлуғундан сөз дүшәндә көркәмли педагог демишди:

— Мүәллим әмәји гатыр гујруғудур, нә узаныр, нә көдәлир. Мүәллимин бир ширин сөһбәти, бир чајы бол олар.

Китабы чап еләтдирә билмәмәк Фиридун бәјин үрәјинин башындан бир нискил кими асылыб галмышды. Фиридун бәј китабынын чапы үчүн һара әл атдыса бир фәјдасы олмады. Бу барәдә Бакыда мүәллим ишләјән чаван шаир досту Абдулла Шаиг дә чох тәшәббүс едирди. Бүтүн үмидләрини Бакы наширләринә бағлајан Фиридун бәј 1914-чү ил нојабрын он икисиндә јазырды:

«Әзиз вә мөһтәрәм бәрәдәрим Мирзә Абдулла!

Аллаһ сизи сәләмәт вә хошбәхт ејләсин ки, бәндәнизи унутмајырсыныз. Кағыз јазмамагда гүсүр етмишәмсә дә доғрулуғла әрз едирәм ки, хатиримдән сизи чыхартмамышам. Тарихдә мисли көрүнмәмиш олан бу бөјүк муһарибә тамам фикир вә хәјалымы ишғал едибдир, кечәләр дә раһат јата билмирәм. Хаһишим вар ки, сентјабрын әввәлләриндә Бакыја кәлиб бу заваллы әсәрләрин чап

олунмаг мәсәләсини сизин кими достларың васитәсилә бир нөв дүзәлдә идим. Дава араја дүшүб мане олду. «Ничат» чәмијјәти-хејријјәсинин мәним әсәрләримин чап олунмасы барәдә изһар гылдыгы тәшәббүсәт вә һүснијјәти шајани-тәғдир вә тәһсиндир. Бу гәдәр билсәниз ки, бу әсәрләрин чап олунмасындан мәним нијјәтим пул газанмаг дејил, анчаг әдәбијјатымыза чүзи бир хидмәт етмәкдир. «Ничат» чәмијјәтинин шәртләринә мән разы оларам вә үмидварам ки, мәним зәһмәтләримин әвәзиндә чәмијјәт мәни бичиз вә мә'јус етмәсин. Анчаг бу гәдәр вар ки, китаблары дәрч олундугдан сонра сатмаг мәнә мүшкүл олачаг. Јахшы оларды ки, бу тәклифи «Ничат» өз өһдәсинә көтүрәјди. Ики мин беш јүз чилд тәб олундугдан сонра «Ничат» орада китаблары сатыб, әввәлчә өз хәрчинә көтүрүб, сонра мәним һаггымы әдә ејләјә биләр. Амма јахшысы вә инсаф илә тутуласы будур ки, китабын бир һиссәси туталым ки, јарысы вә ја сүлси сатыландан сонра һасил олан мәбләғ ики јерә тәгсин олунсун. Бир һиссәси мүсәннифә чатсын вә јердә галан һиссә чап олунмаг хәрчинә сәрф олунсун. Һәр һалда бу барәдә дүзәлишмәк асандыр. Тәки китаб јахшы кағызда, көзәл вә ајдын һуруфат илә тәб олунсун. «Ничат» чәмијјәти-хејријјәсинин мүдирини вә саир үзләрини јахшы таныјырсыныз. Јәгин ки, онлар әмин вә мө'тәбәр адамлардыр. Түркдә мисал вар ки: «Илан вуран алачатыдан горхур». «Нәшри-маариф» көзүмү горхудубдур. Баги аллаһ аманында оласыныз. Бадисәбанын, мәним вә һәчәрин сизә вә һәмширәмиз Ругијјә ханыма вә бәрәдәримиз Тағы бәјә саламымыз вар. Ушағларың үзләриндән өпүрүк.

Һәгиги достуңуз *Фиридун Көчәрли*.

Узун сүрүндүрмәләрдән сонра мәнсәби пул, амалы газанч көтүрмәк олан мөтбәә саһибкарлары онун китабынын сатылмајачагыны, онлара газанч кәтирмәјәчәјиндән еһтијат едәрәк китабы чап етмәкдән имтина етмишдиләр.

1915-чи ил октјабрын ијирми икисиндә Фиридун бәј алдыгы бәд хәбәри достуна билдирди.

«Әзиз бәрәдәрим Мирзә Абдулла!

...Мәним әсәримин чапы јенә дә тә'хирә дүшдү. Нечә вахт бундан мүгәддәм Мейди бәј һачыбабабәјовдан бир мәктүб алдым. Јазмышды ки, бу һалда кағыз баһа гијмәтә сатылмаға көрә китабларың чапы давадан сонраја галды. Бу да мәним ишләримин кәтирмәдијиндәндир. Нә вахт дава гуртарачаг, сүлһ олуначаг вә кағызың гијмәти учуз-

лашачагдыр? Бунлар дүзэлдикдән сонра «Ничат»ын фикри вә тәдбири нәјә мүбәддәл олачаг, аллаһу, ә'ләм.

Закир хош демиш:

Әфсус ки, исламын иши мүшкүлә дүшдү,
Јох чарә дәхи сәбрдән өзкә белә дүшдү.

Бари бәндәни хатириниздән чыхартмајасыныз вә көзәл мәктубларынызла көнлүнү ачасыныз.

Мүхлисиниз Фиридун бәј Көчәрли».

Икинчи бир нискил инди ондан да бетәр иди. Бу ону фикирдән-фикрә салыб раһатлығыны әлиндән алмышды.

Семинарија ләвазиматы һәлә дә Мәшәди Ибраһимин һәјәтиндә кизли сахланырды. Нә күрчүләр тәрәфдән, нә дә Горидән кәлиб-кедән, сорғу-суал едән јох иди. Фиридун бәј әввәлчә бу ил Газахда семинарија ачылачағы һагда Тифлис гәзетләринин бириндә е'лан вермәк истәди, лакин «һтијат еләди.

Бир аз сонра Гафгаз тәһсил даирәсинә јаздығы мәктубун чавабы кәлди. Семинаријанын ачылмасына рәсми иһазә верилрди. Ушаг јығмаг үчүн јеканә үмиди Гори семинаријасынын кечмиш мә'зунларына кәлди. Кимин һарада олдуғуну өјрәнди. Кәндләрә атлы көндәриб хәбәр өјрәмәкдән башга чарәси галмады. Салаһлы гәријјәсини Әһмәдаға Мустафајевә, Шыхлыны Әли һүсәјнова, Инчә дәрәсини Кәмәрлидә гыз мәктәби ачан Әһмәд Сејидова, Афстафа — Кәсәмән тәрәфи Сәлим Әфәндијевә, Борчалы маһалыны Мустафа Мәммәдова тапшырды.

Диличан һаһијәсини исә өзү көтүрдү. Һәр ил јәј ајларыны орада истираһәт едән, әдәбијјатымызын нүмунәләриндән мүһазирәләр охујан Фиридун бәј оранын әһалисини јахшы таныјырды. Бу һаһијәнин бир нечә кәндиңдә өзүнүн шәхси достлары варды.

Сентјабрын 10-да илк дәфә бир нечә аилә кәтириб өз ушагларыны мәктәбә јаздырды. Фиридун бәј фикирләшди ки, әкәр сентјабрын ијирмисинә кими һәр күн бу гәдәр ушаг гәбула кәлсә, о вахта гәдәр илк зәнк чалынмалыды.

Газахын бир нечә кушәсиндә е'ланлар асылды. Сентјабрын 17-дә илк зәнк чалынды. Узаг даг кәндләриндән ајағы котғу чарыглы, башы кечә папаглы, әјинләри боз чухалы кәндли балалары бөјүк бир үмидлә Мәшәди Ибраһимин һәјәтинә топлашмышды. Ејванын дирәкләри рәнкләнмиш, дивар исә чөлдән јарыја гәдәр ағардылмышды.

Тәртәмиз суланыб-сүпүрүлмүш һәјәт бајрамсајағы бәзәдилмишди. Һәр гапынын үстүнә «һазырлыг синфи», «тарих-чоғрафија», «мусиги отағы», «ријазијјат синфи» вә башга сөзләр јазылмышды. Ушагларын гаршысында тәмиз вә сәлигәли кејимли мүәллимләрдән Әһмәдаға Мустафајев, Әли һүсәјнов, Јусиф Гасымов, Мәһиш һүсәјнов, Сүләјман-аға Гајыбов, Маһмуд Јолчијев, Начыоғлу, Бәһри Әфәнди, Мәчид бәј Шыхлински, Мирзә Вәлизадә дајанмышды. Араларында јеканә гадын Бадисәба иди. Тәптәзә костјумда өзүнү нараһат һисс едән Фиридун бәј күлүмсүнүб Бадисәбаја деди:

— Мәнә бу тәзә палтары кејиндирмәсән олмазды? Өзүмү чох пис һисс едирәм. Елә билирәм һамы мәнә вә палтарыма бахыр. Һәјәчандан әлим-ајағым әсир. Белә кетсә, мән ушаглар гаршысында бир кәлмә дә даныша билмәјәчәм. Дејирәм, Әһмәдағаја сөз верәк гој о данышсын. Онун мүәллимлик тәчрүбәси дә мәндән чохду, һәм дә һамымызын ағсагалыды.

Бадисәба сәһәрдән әриндән көзүнү чәкә билмирди. Тәзә костјум она доғрудан чох көзәл јарашырды. О, отуз ил әввәл илк дәфә Фиридун бәји бу рәнк костјумда көрүб севмишди. Онда Гори семинаријасында биркә тәһсил алан гардашы Исмајыл аға илә Фиридун бәј онлара тә'тилә кәлмишди. Шуша узаг олдуғундан бә'зән јаз вә гыш тә'тилиндә Фиридун бәјин евә кетмәк имканы олмурду. Исмајыл аға илә Салаһлыја кәлиб достукилдә гонаг галарды. Бадисәбанын атасы Мустафа аға шаир олмаса да, шаирин, ше'рин мәфтуну иди. Мирзә Адкөзәлбәјин «Гарабағнамәси»ни, Вагифин ше'рләрини, демәк олар ки, эзбәр билирди. Дуруб-отуруб «Гарабағнамә»ни тә'рифләр, белә әсәрләрин мисли-бәрабәри олмадығындан ағыздолусу сөһбәт ачарды.

Фиридун бәјин классик әдәбијјатдан арашдырмаларыны динләдикчә Мустафа аға тез-тез онун сөһбәтләринә мүдахилә едиб:

— Јаз, оғул, бунларын һамысыны јазмаг лазымдыр, — дејәрди. — Рәһмәтлик Сә'ди көзәл дејиб ки, елмә јијәләнән, лакин ону тәтбиг етмәјән јери шумлајан, лакин ону әкмәјәнә бәнзәјир. Бу күн бизә чатмаса да кәләчәк нәслимиз вар, гој онлара һәдијјә олсун.

Хәјалән илк кәнчлик илләринә гајыдан Бадисәбанын көзүндә инди ијирми ики јашлы Фиридун бәј тәзә кејимдә нечә дә шән вә күмраһ иди. Ејнилә букүнкү кими. Ағсагал гоһумлары бурда олмасајды өзү онун галстукуну дүзәлдәр, чијинләринә гонан назик тозу силәрди.

— Јахана јарпаг дүшүб, ону көтүр. Әһмәдағаја да өзүн десән јахшыды, мәнчә разы олмаз.

Әһмәдаға гочалдығындан бир аз ағыр ешидирди. Фири-
дун бәј јахынлашыб үзүнү гулағына тутуб хејли бәркдән:

— Аға, дејирәм, ушаглара «хош кәлмисиниз»и сиз де-
сәниз јахшы оларды.

— Јох, јох, Фиридун бәј, нә данышырсан, бу бир намлы-
нишанлы күн олуб Азәрбајҗан тарихиндә гызылы һәрфләр-
лә јазылачаг. Бу әвәсиз хидмәт сәнинди, сөз демәк дә
сәнин борчунду.

Фиридун бәји Газах чамааты күрәкән кими јох, доғма
оғлу, һәмкәндлиси кими севирди. Өтән әсрин 80-чи иллә-
риндән тез-тез кәлиб-кетдији бу оба она доғулдуғу Шу-
шасы, Гарабағы гәдәр әзиз иди.

Һәлә 1909-чу илдә Шыхлы вә Салаһлы чамааты Горијә
кедиб әризә илә она мүрачиәт етмишдиләр ки, дәдә-баба-
дан мал-гара отардыглары Гарајазы мешәсини кнјаз
Голитсин өзү үчүн ов горуғуна чевириб. Мал-гарамызы
сахламаға јеримиз, өрүшүмүз јохду. һәмин илин мартын-
да Фиридун бәј «Тәрәгги» гәзетиндә «Динмә, вер!» адлы
кәскин мәгалә илә чыхыш едиб чамаатын башына ачылан
бу ојунун мүгәссири кнјаз Голитсини ифша етмишди. Халг
Фиридун бәјин јухары даирәдәки һөрмәтини, сөзүнүн кә-
сәрини јахшы билирди. Бу мүрачиәт тәсадүфи дејилди.

Фиридун бәј ирәли јеријиб шиш папаглы валидејнләрә,
онларын памбығы чыхмыш сырыглыларына үрәк ағрысы
илә бахды. Гарабағын, Көјчә вә Борчалы маһалынын бәј-
ләри, бәјзадәләри исә ејш-ишрәт мәчлисинә тәшриф бујур-
мушлар кими јерли ағаларла бәрли-бәзәкли ајрыча дајан-
мышдылар. Фиридун бәј чәнәсинә ағ кәпәнәк кими гон-
муш назик саггалына өтәри әл кәздирди. Бир анлыг нә
данышачағыны унутмуш кими јенидән галын гашлары
алтындан һамыја нәзәр салды. «Садә, чох садә дилдә да-
нышмаг лазымды», — дејә фикирләшди. — Гој дағларын
гојнундан ениб кәлмиш рәијјәт дә, чобан да мәктәбин нә
олдуғуну баша дүшсүн. Кәндә гајыданда гоншусунун, —
нә ешитдин, нә көрдүн? — суалына әтрафлы чаваб верә
билсин.

— Һәр милләтин өзүнәмәхсус ана дили вар ки, онун
мәхсуси малыдыр. Ана дили милләтин мә'нәви дирилији-
дир, һәјатынын мајәси мәнзиләсиндәдир. Ананын сүдү бә-
дәнин мајәси олдуғу кими, ананын дили дә руһун гидасы-
дыр, һәр кәс өз анасыны вә Вәтәнини севдији кими, ана
дилини дә севир.

Бу да бир һәгигәтдир ки, ушағын дилини ачан анадыр-
са, она тәкан верән, милләт вә халг үчүн кәрәкли едән
мәктәбдир...

Әввәлчә һәјәчанла, тәләсә-тәләсә данышан Фиридун
бәјин данышығы кет-кедә нәсиһәтамиз шәкил алды. Ин-
дијәдәк Сә'дидән, һафиздән, мәшһур рус педагогу Ушин-
скидән охудуғу, билдији мүдрик, ағыллы кәламлары
јадына салыб, јахын-узаг обалардан ениб кәлмиш кәндли-
ләри һејрәтдә гојмаг истәди. Ани олараг дурухуб фикрини
дејишди.

— Нијә узаға кедирәм, — дејә фикирләшди. Елә Үзе-
јирбәјин маариф һаггында дедији кәламлар даһа анла-
шыглыдыр. Бизим семинаријанын кечмиш мә'зуну Үзејир
бәј һачыбәјов јазыр ки, о јердә ки, елм вә маариф олма-
ды, орда зүлм вә истибад һөкмфәрман олар. Сизә бахар-
кән мән Азәрбајҗан халгынын күнәшли кәләчәјини тә'мин
едәчәк хошбәхтләр нәслини көрүрәм. Охујун, балаларым,
халгын ничат јолларында она дајаг дурун!

Сонра мүәллимләрдән Әли һүсејнов, Јусиф Гасымов
вә Алај бәј Шыхлинскијә сөз верилди. Мәктәбдә низам-
интизамын, тә'лим-тәрбијәнин вачиблијиндән данышан
чыхышчылар гејд етдиләр ки, мүталиә вә әхлаг нормала-
рына һәр шакирд вичданла әмәл етсә, семинаријамыз
нүмунәви олар.

Чамаат ичиндән уча бојлу, сарышын бир киши үзүнү
Фиридун бәјә тутуб:

— Бәј, — деди, — гурбанын олум, бирчә мәни баша сал
көрүм, бу ушаглары ки, сиз охудацагысыныз, бунлар нә
јејәчәкләр? Һәрчәнди, биз евдән бир аз пендир, јумурта,
чөрәк көтүрмүшүк. Бу ики-үч күнә анчаг чатар. Бир дә
ки, сиз һеч охутмаг пулу да алмырсыныз. Бәс онда нечә
олачаг? Ахы, мән һәр күн Әскипарадан бура чөрәк кәтирә
билмәјәчәм?..

Фиридун бәј ани олараг дурухду. Арам, бир гәдәр дә
кәдәргарышыг сәслә:

— Рәһмәтлијин нәвәси, — деди, — сән дејинән, каш бизә
дејиб-тохунан олмасын. Јемәк-ичмәк мәсәләсинә кәләндә
исә фикир еләмәјә дәјмәз. Бојнумуза көтүрмүшүк, демәк
нәјәсә архаланмышыг. Әввәла ону дејим ки, Гафгаз тәһсил
комитәси Попечителинин әмрилә Горидә Азәрбајҗан шә-
бәсинә ајрылан вәсаит өз гүввәсиндә галыр. Бурасы да
сизә јахшы мә'лумдур ки, дөвләтин ајырдығы бу вәсаит
анчаг қасыблар үчүндүр. Демәк семинаријамыза гәбула
кәлән варлы балаларындан тәһсил һаггы алыначаг...

Хејирхаһлығындан фәрәһләнән Фиридун бәј даныш-
дыгча гүрур һисси кечирир, өтәри дә олса гулаг асанларын
үзүндәки инам, е'тибар нишанәләри она даһа бөјүк бир

чәсарәтлә данышмаға имкан верирди. Әли илә квадрат шәкилли һасары көстәриб, — бир семинарист ичазәсиз бу һасардан бир аддым да кәнара атмајачаг. Ушағын јемәк-ичмәји дә, кечә-күндүзү дә бурда кечәчәк. Педагожи гај-даја көрә пансионда тәһсил алан ушаға һәфтәдә бирчә күн шәһәрдә кәзмәјә, ја да истәрсә, аиләси илә көрүшмәјә ичазә верилир. Биз бу вахты чүмә күнүнә тәјин етмишик. Синифдән вә дәрсдәнхарич вахты ушаг губернаторлуғдан тәвәггә илә алдығымыз јери әкиб-бечәрмәклә мәшғул ола-чаг. Өзүмүз әтлик вә сүд үчүн мал-гара да сахлајачағыг. Е’малатханамызда онлара чәкмәчилик, дүлкәрлик пешә-ләрини дә өјрәдәчәјик.

Сиздән, сиз ата-аналардан бирчә тәвәггәмиз вар. Балаларыныза тапшырын ки, сөз ешидән, дәрс охујан олсун-лар. Бизим семинаријада охујан ушағын башында дәрсдән-гејри-мәһәббәт олмамалыдыр.

Фиридун бәј әввәлчә ашағы еһтијат синфинә гәбул олунаңларын сијаһысыны охуду. Сонра јохланышдан јакшы кечәнләри дөрд әсас синфә бөлдү. Онун өзү габаға дүшүр, ушағлары тәмиз вә ишыглы отағлара апарыр, ја-тағыны көстәрир, гәләм-дәфтәр верилмәсинә нәзарәт едир-ди. Ушағларын бә’зиләрини чиркли палтарда олдуғлары үчүн дәрһал һамама көндәрир, һамысынын сачыны ејни формада гырхдырмағы тапшырырды. Хүсуси һазырлан-мыш мәктәб палтарыны кејинәндә јохсул ушағларда јох-суллуғ вә мәдәнијјәтсизликдән нишанә белә галмырды. Чохлары тәәччүблә каһ өз үст-башына, каһ да јолдашы-нын сәлигәли кејиминә бахыб күлүмсүнүрдү.

Фиридун бәј мүәллимләрлә биркә биринчи мәртәбәни саһмана салыб, икинчијә галхмаг истәјәндә көзү арыг, зәиф бир ушағын әлиндән тутуб тахта пилләкәнин јанын-да дајанан гарыја саташды. Јашынын чох олмасына бах-мајараг, онун гәдди-гамәти әјилмәмишди. Гары Фиридун бәјин онлара зәндлә бахдығыны көрүб үрәкләнди, ирәли јеријиб:

— А Фиридун бәј, — деди, — рүсхәт вер, бу ушағы да јохласынлар, мәним балам...

Фиридун бәј гыздырмадан рәнки солмуш балачабој оғлан ушағына өтәри бахды. Үрәјиндә гарыны мәзәммәт еләди ки, ушағы өлдүрмүсән, бир дәри, бир сүмүк оландан сонра кәтирмисән ки, бу да охусун. Онун чылыз бәдәнин-дә тагәт галыбмы ки, охуја. Әлини кичкаһында кәздириб үмид долу бахышларла ондан чаваб көзләјән гарыја ба-ха-баха галмышды. Билмирди нә чаваб версин, нечә јох десин.

— Ај арвад, — деди, — ушаг ајаг үстә дура билмир, ону илләт басыб өлдүрүр, бу зәиф бәдәнлә нечә охуја би-ләр?..

Гары јенидән јалварды:

— Үзүм ајағларынын алтына, мәнә јазығын кәтсин. Анадан јетим галыб, мәним нәвәмди, бир дә ки, касыблы-ғын үзү гара олсун, јемәк-ичмәк сарыдан о гәдәр корлуғ чәкиб ки, бу күнә дүшүб...

— Јох, гары, јох, бундан бир шеј чыхмаз, гој гајытсын, һеч олмаса бир ил дә әтә-гана долсун, сонра кәтир...

Әслиндә Фиридун бәј хәстәликдән горхуб еһтијат едир-ди. Тәзә ачылан семинаријада ушаг мүәличә еләмәјә, дава-дәрман алмаға имкан вә вахт да олмајачагды. Фикирләш-ди ки, көрәсән нә хәстәлији вар, ушғын биринә дүндү, инди кәл дәрс әвәзинә мүәличә илә мәшғул ол.

Ајағынын бирини пилләкәнә гојду, икинчини атмаг истә-јәндә сәс ешидиб кери ганрылды. Гарынын әтәјиндән ја-пышан ушаг:

— Аһ, а Фиридун бәј! — бирчә биләјдин ки, бурда нә-ләр вар, — дејиб балача әлини сол дөшүнүн үстүндә сах-лады.

— Фиридун бәјин она диггәтлә бахдығыны көрүб, ја-шына јарашмајан гүрүр вә вүгар һиссијлә: — Сән нә билирсән ки, бу чылыз дедијин үрәкдә нәләр вар?

Фиридун бәјә елә кәлди ки, бу чылыз вә арыг бәдән охумаг үчүн аһ-налә чәкди, фәрјад гопарды. Ајағынын бири јердә, о бири пилләкәндә керијә дөнмүш һалда гуру-јуб галмышды. Алнына сојуг тәр кәлән Фиридун бәјин гулағларында һәлә дә һүзнлү сәс варды. Онсуз да көврәк вә зәиф олан үрәјинин башы од парчасы басылмыш кими көзәрди. Онун «хәстә вә чылыз» сандығы ушаг нә һәлә дә алычы тәрлан бахышлары илә Фиридун бәјин чавабы-ны көзләјирди. Бу чәсарәтли сөзләри бу илләт басмыш ушагмы демишди. Һәлә дә нә көзләринә, нә дә гулағла-рына инана билирди. Она јакынлашан Ибраһим әфәнди истәди десин ки, мән јохламышам, һафизәли ушагды. Ам-ма мүдирин бәрк фикрә кетдијини көрүб динмәји нәза-кәтсизлик санды. Гәмли, гүссәли фикирләрдән ајылан Фиридун бәј:

— Гары, — деди, — ад, фамилијасы нәди бу ушағын?

Аша гары ишин дүзәләчәјини зәнн едиб дәрһал:

— Нөкәринизин ады Сәмәдди, фамилијасы Вәкиловду.

Фиридун бәј сағ тәрәфә дөнүб Ибраһим әфәндијә:

— Мәнчә биз бир Вәкилов гәбул етдик.

— Бунун бөжүк гардашыды. Мүфтүнүн Тифлисдә касыблар үчүн ачдыгы мәктәби жарымчыг гојуб бизим семинаријага гәбул олунду.

— Һә... — Фиридун бәј дурухду. — Гары, кәл разылаш галсын кәлән илә, ики гардашы бирдән гәбул еләмәк дүз чыхмаз. Онда башга аиләләр дә...

Ушага диггәтлә бахыб элини онун солгун јанагына тохундурду. Пал-палтары көһнә вә јамаглы олса да тәр-тәмиз јујулуб, чох бөжүк мәһарәтлә чырыг-сөкүк јерләри јаманмышды. Элини гыврым-гыврым олуб бир-биринә гарышмыш сачларында кәздирди. Сачлары аралајыб өтәри дибинә бахды. Гары һисс еләди ки, Фиридун бәј ушагың тәмизлијини јохлајыр.

— Өзү ики-үч күндү јујунуб-дараныр ки, Гара илә (Мөһдихан) охумага мән дә кедәчәм.

Фиридун бәј гәддини дүзәлдиб үзүнү Ибраһим әфәндијә тутду, јарыкөнүл:

— Бир јохла, көрәк, — деди.

Ибраһим әфәнди:

— Фиридун бәј, дүнән сиз бурда јох идiniz, Аша хала бу ушагы кәтирмишди. Мән јохладым, чох дәрракәли, һафизәли ушагды. Бирчә шәриәтдән јохламамышам. (Семинаријага гәбул вахты Гур'андан бир сурә охудармышлар — Ш. Н.). — Үзүнү ушага тутуб. — Бала, Гур'андан бир шеј билирсәнми?

— Билирәм, — дејә ушаг шәстлә чаваб верди.

— Онда ал, «Әмма» сурәсини оху көрүм нечә охујурсан?

Ушаг китабы алыб көстәрилән јери өртдү. Вәрәгләјә-вәрәгләјә:

— Мән, — деди, — буну үч ил әввәл охујуб әзбәрләмишәм. «Һуд» — сурәси, буну әзбәр сөјләјимми, јохса... Истәјирсиниз алын, — китабы Ибраһим әфәндијә гәјтарыб: — Сиз истәдијиниз сәһифәни ачын, а'јәнин, ја да сурәнин адыны дејин, галаны мәнним бојнума, әзбәр сөјләрәм.

Фиридун бәј Ибраһим әфәндијә хош вә разы тәбәссүмлә бахыб:

— Дедијини елә көрәк, — деди.

Кимсә он беш-ијirmi метр аралыда дајанан кишиләрә тәрәф гышгырыб:

— Ај Јусиф ага, — деди, — јахын кәл, көр оғлуң нә театро чыхардыр.

Фиридун бәј гышгыран адама тәрс-тәрс бахды. Онун лагла «театро чыхардыр» демәји Фиридун бәјин хошуна кәлмәди. Гәддиндән артыг нәзакәт вә мэдәнијәтлә давранан Фиридун бәј ушаг јанында бслә данышыгы һәдјан сајыр, мэдәнијәтсизлик һесаб едирди.

Ибраһим әфәнди:

— Ал, — деди, — оғул, «Али Имран» сурәси.

Сәмәд китабы кери алыб, шәһадәт бармагыны сәһифәнин арасында сахлады. Әлләрини јанына салыб чылыз гәмәтини даһа да дүзәлтди. Арамла, һәм дә авазлы бир сәслә:

— Аллаһын изни илә мән анаданкәлмә корлары кәзлү едәр, чүзам хәстәлијинә тутуланлары сағалдар вә өләнләри дирилдәрәм.

Фиридун бәј һејрәт ичиндә иди. Этрафдакылар тәәччүб вә мараг һиссилә каһ Јусиф агаја, каһ да Аша гарыја:

— Машаллаһ, — дејирдиләр, — бојуна бах, бухунуна бах, башына бах...

Ушаг әзбәр дедији сурәни битирди.

Фиридун бәј ашагы әјилиб, ушагың башыны сығаллаја-сығаллаја:

— Бу ки, од парчасы имиш. Оғлум, — деди, — һарда охумусан, тәһсилни һарда икмал етмисән?

— Әһмәдага дајымың мәктәбиндә, Салаһлыда.

Ибраһим әфәнди:

— Мөһтәрәм Фиридун бәј, билирсиниз бу кимин нәвәсиди, сиз ше'рләрини ахтардыгыңыз Күһәнсал Мөһдиханын. Рәһмәтлик Күһәнсал илк зөвчәси Набатханым вәфат етдикдән сонра Аша халаја евләниб. Бу сәбәбдән дә Јусиф аганың ушаглары Әһмәд ага мүәллимә дајы дејирләр.

— Бәрәкаллаһ, мәнним балам, — Фиридун бәј үзүнү јанындакылара тутуб: — Мүдрикләр һаглы дејиб ки, ушаглыгда өјрәнилән елм даша јазылмыш јазы кимидир. һафизән сәнә көмәк олду, оғлум, бизи исә мәғлүб етди.

Аша гары севинчиндән билмирди нејләсин. Кәлағайысының учуну көзүнә тутуб ағламсынараг:

— Чијәрпарамың баласыды, һејф ки... — дејиб ағлады. — Өзүнү тохдадыб, — Бәј, ушагкән кәндә моллаја вермишдик. һачы Мустафа әфәндинин јанында охујуб Гурбан олдуғум Гур'аны-шәрифдән нә билирсә орда өјрәндијиди.

Шадлыгдан көврәлән Јусиф ага Сәмәдә, Аша гарыја

лап јахын кэлди. Элини ушағын чијнинә гојуб үзүнү Аша гарыја тутду:

— Ај ана, — деди, — шәр вахты бизи көврәлтдин.

Фиридун бәј:

— Ејби јох, — деди, — Јусиф аға, тәки һәмишә өвладларымызын севинчиндән көврәләк. Эзизим, Јусиф аға, ону да бил ки, бу күндән Сәмәд баламыз һәм мәним, һәм дә сәнин оғлун олду.

Фиридун бәјин севинч ичиндә чырпынан үрәјиндә кәләчәјин маариф, елм шәфәги шә'ләләнирди. Бејниндә бир фикир она даһа чох фәрәһ вә фәхр кәтирирди. Өз-өзүнә дејирди: — Дејәсэн ихтијар чағымда Горидән еләдијим оғурлуг бурда мөһкәм бина тутачаг.

* *
*

Әмирхан јахшы билирди ки, бу јени вәзифә онун үчүн чох ағыр олачаг. Онун ән чох горхдуғу зијалылар иди. Горидә, Тбилисидә, Қијев вә Петербургда тәһсил алмыш онларча зијалысы олан Газахда ишләмәји о, өзлүјүндә зүлм сајырды. Күндә бир кәнддә ихтишаш, үсјан олурду. О, әввәлләр гуллуғла әлагәдар Шыхлыда олмушду. Илк бахышдан чох јохсул көрүнән бу кәнддә оlanda ешитдијинә тәәччүб еләди.

Ханын савадсыз зәнн етдији кәндхуда нәгл едирди ки, 1844-чү илин сентјабрында мин нәфәрә јахын кәндли верки вермәкдән имтина едиб бир нечә ағаны, бәји кәнддән силаһ күчүнә говмушду. Гафгаз чанишини үсјанын башчысы мајор Мустафа аға Арифси Сибирә сүркүн еләмишди. Өмрүнү гүрбәтдә баша вуран шаир Мустафа ағанын Вәтән һәсрәтли гошмалары инди дә ел ашығларынын дилиндән дүшмүрдү. Бу, Гафгазда чара гаршы демәк олар ки, илк ачыг үсјанлардан бири иди.

Елә ики ил әввәл, 1917-чи илдә Шыхлы кәнд ичмасына дахил олан сәккиз кәндин јохсуллары һәрби мөгсәдлә ат мүсадирә етмәк үчүн кәлмиш шура комиссарына вә онун полис дәстәсинә силаһлы мүғавимәт кәстәрмишдиләр. Ики күн давам едән ганлы дөјүшдә һәр ики тәрәфдән өлән вә јараланан олмушду. Кәндлиләрин инадлы мүғавимәтинә давам кәтирмәјән һөкүмәт нүмајәндәләри корпешиман чыхыб кетмишдиләр.

Инди дилдә чанла-башла гуллуғ кәстәрәчәм дејән Әмирхан Хојски бунлары дүшүнәндә онун үчүн чох чәтин

олачағына һеч дә шүбһә етмирди. Үстәлик семинаријанын көчүрүлүб кәтирилмәси онун һеч хошуна кәлмәди. «Бирчә чыхыш јолум вар, — дејә о, фикирләшди, — зијалылары әлә алмалыјам, онларла мөһкәм достлуг етмәлијәм».

Әмирхан үсјан вә ихтишашлары онларын көмәји илә јатыра биләчәјинә чох үмид едир, бел бағлајырды. Үмид едирди ки, Азәрбајчанын «гырмызы Петрограды» дејилән Газахда халгын һөрмәтини газаначаг. Бир тәрәфдән дә Петрограддан ајаг ачыб ири аддымларла Гафгаза јахынлашан «фәлакәт» үчүн бәрк нараһат иди.

Фәтәлихан Хојскинин әмрилә бәј, хан балаларындан ибарәт беш јүз нәфәрлик сечмә гошун һазырланырды. Онлар Кәнчәбасар тәрәфләрдәки үсјаны јатырмаг үчүн көндәриләчәкди. Бу гошун кәләнә гәдәр Әмирхан Хојски, биринчи нөвбәдә, Сәмәдаға Ағамалыоғлуну, Мусејиб Әлијеви, Мәшәди Аббас Поладову, һәмид Султанову вә башгаларыны арадан көтүрмәк һагда јени јоллар, тәләләр фикирләширди.

Јухары даирәдә Газах гырмызыларындан сөз дүшүндә Әмирхан өјүнүб дејәрди ки, Гачаг Чаһанкирин боғазына кәндир салдыран, Әмираслан Сүләјман оғлуну (Туретски) арадан көтүрән мәним тәдбирләрим олмадымы?

Әлбәттә, бунлары демәкдә аз-чох Әмирханын һаггы варды. Она көрә ки, Чаһанкирин дәстәсинә көндәрилән чәсусу Әмирхан тапмышды. Туретскини өлдүрәнә пулу о, өз әлилә вермишди. Бунлар Әмирханын Газах гырмызыларындан алдығы илк интигам иди. Бу интигамын биринчиси 1916-чы илин сонларында, дикәри исә 1918-чи илдә алынмышды.

Бүтүн бунлары фикирләшиб өзүнә тохтаглыг верән Әмирхан јенә «Гырмызы Газах» сөзләрини хатырладыгча илан јарпыздан горхан кими диксинирди. Гатардан дүшүб Ағстафадан Газаха кәләнә кими јол боју көрдүјү кәндли, аға, бәј — һамысы она гырмызы көрүнүрдү. Бејнинә пәрчим олмуш, «чәтин чамаат» сөзләри јадындан чыхмырды.

1919-чу ил октјабрын 13-дә Газаха варид олан јени губернатор ишә башлајан күнү һеч кәси гәбул етмәди. Өз ағлынча ағыр отуруб батман кәлди. һәмин күнү губернаторлуғун ишинә вә ишчиләринә әл кәздирди. Шүбһәли адамлары ишдән чыхардыб, Шәкәрин галасында јатанларын сијаһысына дөнә-дөнә бахды. Бәзиләрини гырмызы гәләмлә ишарә едиб үстүнә «чидди режимдә сахланылсын», «хүсуси нәзарәт олунсун», «кәзинтијә чыхарылмасын» кими дәркәнар гојду.

...Кәлишинин дөрдүнчү күнү Фиридун бәји гәбулуна чагырды. Гапыда көрүнөн Фиридун бәји һөрмөт вә иззәтләнчәри дә'вәт етди. Ағ һәрби палтарда олан губернатор-жахасына бир хач, үч дә медал тахмышды. Бу, ону даһа эзәмәтли, даһа тәнтәнәли кәстәрирди. Фиридун бәјә һөрмәтини билдирмәк үчүн чәлд ајаға дуруб һәрби гәјдада тә'зим едәрәк:

— Бәј, — деди, — кеч дә олса мәнним тәбрикими гәбул един. Сәһв етмирәмсә, семинаријанын Азәрбајчана көчүрүлмәји сизин ән бөјүк арзунуз иди.

Истәр гадында, истәрсә дә кишидә јалтаглыгы бөјүк бир нифрәтлә гаршылајан Фиридун бәј тәмкинлә:

— Еләдир, — деди, — анчаг тәкчә мәнним јох, доктор Нәримановун, мәрһум Сәфәрәлибәј Вәлибәјовун вә бүтүн Азәрбајчан халгынын, бир сөзлә, өвладынын савад алмасыны истәјән һәр бир милләт нүмајәндәсинин.

Әмирхан тутулду. Доктор Нәриманов ады онун үрәјинә паслы хәнчәр кими батыб галды. Өзү дә һисс еләди ки, Фиридун бәј биләрәкдән онун адыны чәкди. Һирсләнмәјини бүрузә вермәмәк үчүн чиддиләшди, вүчудуну сакитләшдирсә дә, сәсиндәки титрәјиши дәф едә билмәди.

— Бәј, — деди, — Нәриманов дединиз, мән истәр-истәмәз онун силаһдашларыны хатырладым. Сиздә нечә мүәллим онун әгидә досту, мәсләкдашыды?

Фиридун бәј нә үчүн чагырылдыгыны инди анлады. Тәәччүблә губернатора бахыб, пенснесини дүзәлтди. Чижинләрини чәкиб:

— Һеч бир нәфәр белә јохду. Әчәба, биздә ингилаб тәдрис олунмур, ингилабчынын семинаријада нә иши вар? Биздә дәрс тәдрис олунур...

— Бәс онда Сабир кимди? — Губернатор әјилиб сијаһыја бахды. — Мирзә Әләкбәр, тәхәллүсү Сабир, шаир. Онун ше'рләрини кечирсиниз, өзү дә сиздә чалышыр?

Фиридун бәј кәдәр вә тәәссүфлә бығалты күлүмсүндү. Мүсаһибинин әдәбијјат вә тарих аләминдән бихәбәр олмағына ачыды. Надан адамла сөһбәт онун тәкчә үрәјинә јох, руһуна олмазын эзаб верирди.

Гәфилдән дүшән Сабир сөһбәти онун јарасынын көзүнү ганатмышды. Артыг он илә јахын иди сусан Сабир рүбабы атәшин тәранәләр охумурду. Дүзү, дүнјаны долашан гара хәбәрдән бу надан нијә бихәбәр иди. Бир бөјүк милләт бир гижмәтли шаирини итирмишди. Ағыр тәбиәтли Фиридун бәјин варлығы титрәсә дә өзүнү әлә алды. Сабирин варлығы вә јохлуғу һаггында сөһбәти лап әввәлләрдән башлады.

— Чәнабыныза әрз олунсун ки, һәлә 1908-чи илдә инспектор Султан Мәчид Гәнизадә чәнаблары илә мән Горидә оlanda чох чалышдыг ки, Сабири Азәрбајчан дилиндә дәрс демәк үчүн семинаријаја мүәллимлијә дүзәлдәк. Сабир мәнним, мән Гәнизадәнин јеринә, Гәнизадә исә Бақы губернијасы вә Дағыстан вилајәти халг мәктәбләринин икинчи рајону үзрә мүфәттиши кечмәли иди. Чох тәәссүф олсун ик, мәнним тәһсилим али олмадыгы үчүн семинарија мүфәттишлијинә гәбул олунмадым. Сабир дә мүәллим вәзифәсинә наил ола билмәди. Онун гуру вүчудуну моллалар о гәдәр лә'нәтләди, бөјнү јоғунлар она елә һәрбәзорба кәлди ки, күнбәкүн әзијјәт чәкән шаир сағалмаз бир нахошлуг һәлә 1911-чи илдә әлимиздән алды. — Данышдыгча одланан Фиридун бәј ағыр-ағыр нәфәс дәрир, көзләриндә гәзәб гығылчымлары ојнашырды. Чибнидән дөрд гатланмыш дәсмалы чыхарыб алһындакы тәр дамлаларыны һопдурду. Ағ крахмаллы көјнәјинин ики дүјмәсини ачыб, даһа дәриндән нәфәс алды. Губернатор исә сәрт вә өткәм бахышла онун һәрәкәтләрини изләјирди. Пар-пар-парылдајан столун үстүндәки «Лимонны» папиросундан бирини јандырды. Гутуну Фиридун бәјә доғру узадыб она да тәклиф етди. Әсәби Фиридун бәј әлилә «јох» ишарәси вериб: — Боржоми јахынлығында Сабирин өлүмүнү ешидәндә бир нечә дәгигә көзләримә гаранлыг чөкдү, бинхтијар гәзет әлимдән јерә дүшдү. Һәр јаранан өләчәкдир, бу шәксиз, шүбһәсиздир. Биз дәник, дүнја дәјирман, о, һа-һа-һа үјүдәчәк. Һәр кәс ки, бу дүнјаја гәдәм гојубдур, кәрәк кетсин. Онун устады-мүкәррәми Сәјид Әзим демншкән:

Дүнјаја кәлән кетмәк үчүндүр, бу нә гәмдир?
Бир фикир елә, бу хилгәти-адәт нә үчүндүр?

Сабир кетди, — бизи дәхи синәси дағлы вә үрәји гәмли, һәсрәтдә гојду. Сабир әсримизин ән мүгтәдир вә хоштәб-шаирләриндән биридир. Онун тә'биндә бир о гәдәр зәрифлик вә дилиндә елә бир ләтафәт вар ки, күлдүрә-күлдүрә ағладыр вә ағлада-ағлада күлдүрүр.

Губернатор сөзүнүн һәдәфә дүшмәдијиндән әлиндәки гәләми әсәбиликлә ојнатды. Додагалты киминсә далынча дејиниб, сијаһыда бир адын үстүндән хәтт чәкди.

— Бәј, — деди, — мән сизи бура Сабир үчүн јас гурмаға, нә дә онун тә'би-изаһындан данышмаға чағырмамышам. Инди вәзијјәт башга чүрдү...

— Хан, бағышлајын, сизи гәмләндирдим...

Губернатор бир аз габага әжилиб ири көвдәсини күчлү толлары үстә сахлады. Бахышларыны үстдән ашағы Фиридун бәјә зилләјиб:

— Бәс «Почт гутусу» нәди?

— О, балача бир һекајәтдир, ушаглар охујур.

— Билирәм, чәнаб Фиридун бәј, мән ону ушаглара әзбәрләдәни сорушурам. Әчәба, дејин көрүм, Јусиф Гасымов кимди, һансы јуванын гушуду?

— Јусиф Гасымов бизим тәләбәмиз олуб, Горидә тәһсил алмыш савадлы, мәдәни...

— Билирәм, әлбәттә, мүәллим савадлы вә мәдәни олар. Амма бәј, ону билин ки, сизин нәсли-нәчабәтиниз вар. Бир кәдә үчүн сач-сагалынызын ағ вахты јалан данышмағы өзүнүзә рәва көрмәјин. Сиз јахшы билирсиниз ки, Јусиф Гасымов «Һүммәт» болшевик фиргәсинин үзвүдүр. Инди көрүн ушаглары нечә корлајырсыныз. Еләчә дә мүәллим Начыоғлу болшевик әдәбијјаты јајыр, коммунистдир. Түркијәдән коммунист тәблиғатына көрә сүркүн олунан бир адамын сизин семинаријада нә иши вар? Сиз билик вә маариф әвәзинә болшевизми тәблиғ едирсиниз...

Фиридун бәјин нә Јусиф Гасымовун, нә дә Начыоғлунун болшевик фиргәсинин үзвү олмағындан доғрудан хәбәри јох иди. Она көрә дә һејрәт вә тәәччүблә губернаторун дедикләрини динләјиб, күнаһкар адамлар кими деди:

— Инанын, мәзнәб һаггы, мәним бу ишдән хәбәрим јохду. — Кәдәр вә гүссә илә сөзүнә давам етди. — Мәним өвладым јохду, тале бу көзәл не'мәтдән мәни мәһрум едиб. Әкәр мәним өвладым олсајды, онун чанына анд ичәрдим. Бирчә шеји билирәм ки, Јусиф Гасымов бир әдәбијјат мүәллими кими бизә чох лазымды. Тәвәгге едирәм, она тохунмајын, өзүм онунла сөһбәт едиб ишин нә јердә олдуғуну сизә билдирәрәм.

«Тәвәгге едирәм» демәји губернаторун хошуна кәлди. «Инди бојнуна гојмағ олар, һара десәм ора да кедәчәк». Әмирхан Фиридун бәјин ел арасындакы һөрмәт вә нүфузуну јахшы билирди. Она көрә дә ондан истифадә етмәк истәјирди.

— Бәј, кәндләрә тез-тезми кедирсиниз, — дејә јумшағ тәрздә, сәсинин аһәнкини дәјишиб сорушду.

Губернатор галын әтли додагларында, домба көзләриндә икимәналы тәбәссүмү кизләтмәјә чалышдыса, бу, Фиридун бәјин нәзәриндән јајынмады. Онун бајагкы сәрт сәсинин, кобуд сифәтинин белә тез дәјишмәсинә тәәччүб

етди. Вә бир анда хатырлады ки, бүтүн јухары даирәдәгуллуғ едәнләр беләди, бир күндә мин чүр сифәтә дүшүрләр. Онлар үчүн халг күзәрәны сөздә өн планда, әмәлдә исә пәрдә архасында галыр. Тәки отурдуглары вәзифәстола әбәди олсун.

— Хејр, — деди, — мәндә вахт һарданды, дәрс илинәтәзә башламышығ, семинаријадан ајрылмағ мүмкүн дејил.

— Сизинлә Шыхлыја, ордан да Инчә дәрәсинә сәфәр етмәк истәрдим. Мәним орда көһнә бир достум вар, ахунд Гурбан, Әсилзадәди, ағыллы вә мүдрик адамды. Ешитдијимә көрә сиз мүдрик адамын сөзүнү вар-дөвләтдән үстүн тутурсунуз. Мәнчә бу сизин үчүн көјдәндүшмә оларды... Јени бир шеј ешидәр, өјрәнәрдиниз...

— Доғру бујурурсунуз, бизим халгын һәр бир ағсагалынын сөзү-сөһбәти гәләмә алынса, һеч дә Шејх Сә'динин «Күлүстан» вә «Бүстан»ындан марагсыз охунмазды. Өјрәнмәјә кәлдикдә исә һәлә чаванлығымда охудуғум Мирзә Улуғбәјин бу сөзләрини унутмурам: «Елм өјрән бешикдән гәбрә гәдәр».

Фиридун бәј губернаторун фикрини чох көзәл анлајыр вә баша дүшүрдү. Хан ону сәфәрә дә'вәт етмәклә ачыгачыгына дејирди ки, ја мәнимлә кәндләрә кедиб чамааты. сакитләшдирмәлисән, ја да семинаријаны көзүм чыхдыја салыб бағлатдырачам. Илк анлардан да «болшевик тәблиғаты» мәсәләсини она көрә ортаја атмышды. Демәк белә чыхыр ки, ја ханын дедијини етмәли, ја да семинаријанын бағланмасыны... Мәчбуријјәт гаршысында галан Фиридун бәј:

— Ијirmi илдир ки, ел шаирләринин әш'арыны топлајырам. Арзум онлары кәләчәк нәслә төһфә еләмәкди. Шыхлы Дәвриш Маһмуд адлы бир шаирин сорағынын ешитмишәм, өтән әсрдә јашајыб, бәлкә ондан бир парамә'лумат да әлдә едә билдим.

Наһардан бир аз әввәл атланыб јола дүшдүләр. Габагда губернатор вә Фиридун бәј јанашы кедирди. О, халгын кечмиш әдәбијјатындан, тарихиндән сөһбәт ачыр вә чалышырды ки, губернатор букүнкү гарышығ сијасәтдән сөһбәт салыб ганыны гаралтмасын. Архада исә урјадник вә он нәфәрлик дәстә кәлирди.

Газах вә онун әтраф кәндләри барыт чәлләји кими партлајырды. Инди Инчә дәрсиндәки үч кәнд нисбәтән сакит нәфәс алырды. Көрүнүр һеч бир ингилабчынын бурдан олмамағы вә мәркәздән узаглығы вәзијјәти сабит сахламышды. Губернатор даһа чох Салаһлы, Чајлы, Кә-

«сәмән кәндләриндән јаныгы иди. О, буралары гырмызыларын гаты јувасы сајырды. Бу, доғрудан да белә иди. Тәкчә чајлыларын өһдәсиндән кәлмәк мүмкүн дејилди. Ики ај бундан әввәл бу кәнддән 125 нәфәр кәндлини ингилабчы ады илә һәбс едән Рза бәј Гарашаров онлары ијirmi дөрд саат белә сахлаја билмәмишди. Рүсвајчылығла азад етмәјә мәчбур олмушду. Гәза рәисинин јаратдығы јүз нәфәрлик полис мүһафизә дәстәси Салаһлыны сусдуранда, Кәсәмән башлајырды. Појлуну сусдуранда һәсәнсу, Әскипара, Диличан башлајырды. Бу кәндләрә бир нечә дәфә күзар салса да, өзүнә вә партијасына садиг адам тапа билмәмишди. Хан атын јалманына баха-баха өзүнүн вә әгидә достларынын мәғлубијјәтини санки ачығ-ајдын көрүрдү. Көрүрдү ки, Газахда бина тутан «гырмызылар» көһнә дүнјаны јыхмаға, учурмаға артыг гадирдиләр. Јерли әһали сусмур, үсјаны үсјан, ихтишашы ихтишаш далынча башлајырды. Ордуја апарылан кәндли балалары гачыб «гырмызы партизанлара» гошулур, кәндлиләр верки вермәкдән имтина едир, варлылар һөкүмәтдән сәхавәт әлләрини кери чәкирдиләр.

Фикри фикрә чалајан губернаторун аты аста вә раһат кедирди. Фиридун бәјин јүјәни бәрк тутмагдан голлары ағрыјырды. Тәрс кими аты да дәлисој иди. Урјадник, онун дәстәси атларыны лап јавашытмышдылар. Нә губернатору кечә билирдиләр, нә дә «сүр» демәјә чәсарәт едирдиләр. Фиридун бәј атыны сахлајыб бир нечә аддым кери галан Әмирханы көзләди.

— Белә кетсәк, — деди, — ел јатандан сонра чатырыг, күнәш гүруба снир...

Губернатор атыны маһмызлады, јәһәрдә азча дикәлди. Дилбоз фынхырыб јеришини артырды. Атыны Фиридун бәјин аты илә јанашы сүрүб:

— Кимди, бу чобан Әфган? — дејә Фиридун бәјдән сорушду.

— Ким олачаг, көзүнү дүнјаја ачандан Гырагкәсәмән бәјләринин гапысында муздурлуг едән, нөкәр дуран саватсыз бир чобан. Амма ди, кәл гошмалары бүтүн маһалда дилләр әзбәри олуб.

Фиридун бәј севинди ки, нә јахшы олду ше'рдән, шаирдән сөһбәт салды. Инди јолу баша вурмаг асан олар. Хан, — деди, — бу обада зијалы да, рәијјәт дә, чобан да ше'р јазыр. Мәсәлә ше'р јазмагда дејил. Әлбәттә, чобанын ше'р јазмағы о гәдәр дә мө'чүзә сајылмыр. Амма бу обанын чобанынын јаздығы ше'рә диггәт елә:

Хошума кәлмәјир, бу гурғу, бүсат,
Чүнки гәлбим олуб, чоҳдан нараһат.
Елләрин үзүнә күлмәјир һәјат,
Әфган, инсан олан һеч инчимәзми?

Бир евдә ики һава олмадығы кими, бир өлкәдә дә ики һөкүмәт олмаз. Өзүнүз шаһидсиниз, бири кәлди, икәјүтүмүзү апарды, дикәри кәлди «зәкәт» јығды, дар ағачы гурду. Һеч кәс дост кими, хиласкар кими кәлмәди Азәрбајчана. Халг нә гәдәр савадсыз олса да бунлары көрүр, ешидир. Онларын көрән көзү, ешидән гулағыны гапамаг мүмкүн дејил. Һамысы дәрвиш кими бош торбалы кәлиб долу кетмәк истәјир. Ахы, дост достун евинә газанч үчүн, гарәт үчүн кетмир. Халга ничат јолу көстөрмәк әвәзинә башындан вуруб дилини лал едирләр. Русија фәһләсини, кәндлисини о гәдәр дөјдүләр ки, ахырда лалы да дил ачды. О бојда чарын ганлы тахт-тачыны вуруб дағытды. Үч јүз иллик тарих бир күндә ајры чүр јазылды.

Атлылар Инчә чајыны кечиб үзүјухары дикләндиләр. Сыра дағлары архасына енмиш күнәшин үфүгдә зәиф саралтысы галмышды. Гара көлкәләр узандыгча боз тәпәләрин јахасына шәр вахтынын изләри дүшүрдү. Кәнд молласынын ахшам эзаны кениш вадидә әкс-сәда верир, һүзүнлү бир сәслә көјләрә јүксәлирди. Бу сәс торпаг дамларда јашајан бәјин, ағанын, јохсулун гәлбинә ејни аһәнклә аллаһ ешги ашылајырды. «Аллаһу әкбәр, әшһәдү...». Һарын атларын фынхыртысы, зәрбли нал сәсләри кәнди ваһимәјә салды. Гара торпаг дамларын һәјәтиндәки итләрин сәси кәнди бүрүдү. Әмирханын сүкута гәрг олмуш гәлбиндә исә Фиридун бәјин «бир евдә ики һава олмадығы кими, бир өлкәдә дә ики һөкүмәт олмаз» сөзләри гајнајырды. О, сәкили көһләнин нал чинкилтисини белә ешитмирди. Кәлдијинә пешиман олмаға башламышды. Үрәјинә, гәлбинә долан ваһимәјлә фикирләшир, көтүр-гој едирди ки, ахунд ону нечә гаршылајачаг, мәсәләни она нечә ачыб дејәчәк. Османлы, ја да Иран торпағына кечмәкдә она көмәк едә биләчәкми?

* *
*

Нөкәр-наиб атлары талварын алтына чәкди. Һамысынын јәһәрләри алыныб үстүнә ипәк чул салынды. Һәрәсинин башына арпа долу торба кечирилди. Ахунд өзү «хош кәлмисиниз», — дејә-дејә гонағлары үст мәртәбәјә чыхарт-

ды. Мәһәччәрин јанында чијнинә ағ дәсмал салмыш эли ахтафалы нөкәр һазыр дајанмышды. Гонаглар јујунуб әлван халы дөшәнмиш кениш, ишыглы отаға кечдиләр. Ахунд вә онун бөјүк гардашыннан башга ев адамлары тез-тез кириб-чыхарды. Кими зүмзүмәли самовары, тәндир чөрәји вә мотал пендири, кими дә буғланан бозартманы кәтирирди. Күзәраны, доланачағы јахшы кечән ахунд евиндә һәр бир гонаға јахшы сүфрә ачыларды. Јемәјин белә тез ортаја кәлмәјинә губернатор тәәччүб еләди.

— Ахунд, — деди, — белә тезликлә? Бәлкә ајры гонаг-зад көзләјирдин? Биз мале...

— Хан, сиздән артыгмы олачаг кәлән гонағымыз, һеч бир гонаг-гара көзләмирдик. Доғрусу, бизим евдә гара газан аллаһ верәни һәмишә гајнадыр. Јахындан, узагдан кәлиб-кәдәнимиз чох олур. Бир дә ки, аталар јахшы дејиб гонағын өзүндән габаг рузусу кәлир. — Сол әлини дизинә дајајыб габаға әјилди, сүфрәдән фәтир көтүрдү. Авазла «биссимиллаһ» — дејиб гонаглара јемәк тәклиф еләди. — Бујурун, чөрәк кәсин, нуш чанлыгла јејин. — Адыны ешидиб, өзүнү илк дәфә көрдүјү Фиридун бәјә: — Раһат әјләшин, — деди, — ахунд хош тәбәссүмлә күлүмсүнүб, — аллаһ чанынызы сағ еләсин, Фиридун бәј, о гәдәр јахшы-јахшы сорағынызы ешитмишәм ки... Дәфәләрлә Тифлисә јолум дүшәндә көрүшүб сөһбәт еләмәји арзуламышам. Гисмәт олмајыб. Һәмишә әһвал-шәрифинизи мүфти Мирзә Һүсејн әфәндидән сорушмушам. Инди аллаһын бујруғуна бах, она гурбан олум, сизин кими аличәнаб адамы мәним евимә гонаг кәндәриб. Инанын, о гәдәр разыјам бу көрүшүмүздән ки...

Ахундун чөрәк үстә бу гәдәр узун-узады данышығы ханын хошуна кәлмәди. Губернатор бу сөһбәти јалтаглыг кими гәбул еләсә дә, ахундун данышығында буну һисс етмәк мүмкүн дејилди. Доғрудан да ахунд сидг-үрәклә, тәмиз гәлблә севинирди ки, Фиридун бәј кими алими-мүтәбәһһир онун евинә тәшриф кәтириб. Чөрәк јејә-јејә фикирләшир, көтүр-гој едир вә бирчә шеји анлаја билмирди ки, губернатор һара, Фиридун бәј һара, бу нә сәфәрди, белә биркә. Губернаторун нә кәндхуданын, нә дә адлысанлы Ибраһим ковханын евинә дүшмәмәји ахундун чанына кетдикчә вичвичә салырды. Шәкк-шүбһә онун үрәјиндә чохалса да үзә вурмур, һөрмәтли гонагларына каһ фәтир узадыр, каһ да хөрәк гојурду.

Губернатор чох көзләди, диггәт кәсилди, амма ахунд онун кәлишини ајрыча гејд еләмәди. Көнүлсүз бир нечә тикә јејиб чәкилди. Узун, галын бығларыны јоғун бармаг-

лары илә сығаллајыб «әлһәмдүруллаһ, аллаһ артыг еләсин, евин абад олсун», — дејиб чәркәзисинин голтуг чибиндән ағ назик чөпү чыхарыб дишләрини тәмизләди.

— Фиридун бәј, бир заманлар ешитдим ки, сөһбәт вар сизи Загафгазијанын шејхүлисламлыг вәзифәсинә тәјин едәчәкләр? — Ахундун јенидән Фиридун бәјә мүрачәтини көрән губернатор даһа да әсәбиләшди. Ири, домба көзләри кениш ачылды. Нифрәт вә гәзәблә она баха-баха галды. Чәнәсиндәки дәрин чапыг әсәбиликлә сәјриди. Үрәјиндә «ит оғлу, бир тикә чөрәк верди, ону да бурнумуздан төкәчәк, јох, бу ахунд лохманы боғма еләди», — дејә фикирләшди. Гыпгырмызы сифәти гәзәбин тәсириндән кет-кәдә бозармаға башлады.

Фиридун бәј нәлбәкидәки чајыны стәкана төкүб бир гуртум ичди. Бардаш гуруб отурмаға өјрәшмәдијиндән јериндә гурчаланды.

— Бәли, — деди, — елә сөһбәт варды, мәним разылығымы алмадан гәзәтдә елан да вермишдиләр. Лакин мән бу вәзифәдән имтина еләдим.

Тәригәти бә чүз хидмәти-хәлг инст
Бә тәсбиһү сәччәдәвү дәлг инст.

Тәригәт (мәсләк) тәсбәһә, сәччәдәјә, әбаја бағлы дејил. Әсл мәсләк — халга хидмәт етмәкдән ибарәтдир. Мән дә халгыма хидмәти анчаг маариф саһәсиндә чалышмагда көрүрәм.

Доғрудан да 1906-чы илдә Фиридун бәји шејхүлисламлыг вәзифәсинә дәвәт етмишдиләр. Руһанилијә «мүгәддәс аталара», «бу дүнјамыз јох исә дә, ахирәтимиз вар» ја да «Мәһәммәд үммәти дарда галмаз» дејәнләрә нифрәт бәсләдији үчүн о, бу вәзифәдән имтина етмишди. Һәтта белә дин севәрләрә дүшмән олдуғуну мәтбуатда ачыг-ајдын билдирмишди дә. Елә буна көрә дә гәзәблә јазырды. «Һа-мы мүсәлман гардашлар тајбујнуз өкүзүн һалында јашајыб зилләт вә үсрәт илә күзәран кечирмәкдәдирләр... Аллаһ һеч бәндәсини тајбујнуз өкүзүн күнүнә салмасын!»

Һәмин или Фиридун бәј ахунд Әбу Турабла да хәјли «дөјүшмәли» олмушду. Дүнјәви елмләрин әлејинә чыхан, ону шејтан әмәли һесаб едән ахунд Әбу Тураб дин гардашларыны мәнз дини елмләри өјрәнмәјә чағырырды. Ахундун бу коразеһин көрүшләрини Фиридун бәј вә молланәсрәддинчиләр тәнгид атәшинә тутдулар.

Инди Фиридун бәј фикирләширди ки, јахшы ки, үзбә-

үз отурдуғум ахунд мәним о заман мэтбуатдакы чыхышым-дан бихэбэрдир, јохса, мәнимлә әјләшмәји өзүнә тәһгир сајарды.

— Бир дә ки, мөһтәрәм ахунд, — дејиб Фиридун бәј тәмкинлә давам етди. — Һәлә илк кәнчлијимдә мүгәддәс динин тәблиғи јолунда мән дә аз чалышмамышам. Һәтта вахтилә јазмышам ки, әкәр халг Гур'анын көстәрдији һәгиги јолла кетсә, әсл инкишаф јолуна дүшә биләр. Һәгигәтдә динимиз һүсни-мәишәтимиз үчүн јаранмышдыр вә һүсни-мәишәтимиз... ничат вә сәәдәтимиз дини-мүбинимиз олан гануна әмәл етмәкдә, шәр'и-шәриф ачдығы јол илә кетмәклә бәһәмә кәләчәкдир.

Амма һәјат вә онун букүнкү инкишафы, бир дә јетишән кәнчлијин мараг даирәси көстәрир ки, чох да дин, ислам дејиб онларын әтәјиндән јапышмаг мәгбул дејил. Чүнки халг арасында олан бә'зи молла, сејид, дәрвиш, ахунд дини өзүнә бајраг едиб савадсыз, күт шејләрлә, чаду-пити илә халгы сојур, ону гуру јердә гојур. Вахтилә динә вердијим али тә'риф үчүн билмирәм, кәләчәк нәсил мәни алгышлајачаг, јохса төһмәтләндирәчәк. Һәр һалда јенә дејирәм, букүнкү инкишаф, кәнчлијин мараг даирәси көстәрир ки, мән халгын һәгиги инкишаф јолуну мәһз диндә көрмәкдә сәһв етмишәм. Вахтилә шәриәт мүәллими олдуғум үчүн руһаниләримизин бүтүн һасијјәт вә гүсурларыны мәнә дә шамил етмәк чаиз дејил. Әслиндә мән бәлкә дә моллалара јахындан бәләд олдуғум үчүн, бир пара «мүгәддәс аталарын» бәд әмәлләрини вә тамаһкарлығыны даһа јахшы өјрәнә билмишәм. Елә буна көрә дә онлара даһа чох нифрәтим вар вә беләләринә һәмишә дүшмән олмушам.

— Әстәғфүруллаһ де, Фиридун бәј, — дејиб ахунд башыашағы тәсбеһинин бир нечә дәнәсини чүтләјиб өтүрдү. — Сиздә нә күнаһ вар, сиз гәлбинизин һөкмү илә о кишинин көзәкөрүмәз гурбан олдуғумун — тәсбеһли әлини јухары галдырыб үзүнү тавана тутду — көстәришләрини јеринә јетирмисиниз. Худаја — худавәндә һәр һалда сизи мукафатсыз гојмаз, чәннәти мөкан едәр.

Фиридун бәј көрдү ки, ахундун хејир-дуасы, тә'рифләри губернаторун ичәридә бағырсағларыны доғрајыр. Губернатор ган сағылмыш буланыг көзләрини дүз она зилләмишди. Өзүнү елә көстәрирди ки, куја ушаг марағы илә онлары динләјир. Әслиндә фикри-зикри ажры јердәјди, хәјалы бир аздан тәкликдә галанда ахундун она верәчәји «һә», «јох» чавабы илә әлләширди. Гапы ағыр бир чырылты илә ачылды. Јарыгаранлыгдә зорла көрүнән нөкәрә

ахунд әл илә «сүфрәни јығышдыр» ишарәси верди. Үзүнү Фиридун бәјә тутуб:

— Фиридун бәј, — бирчә шеји билирәм ки, һәр кәсин башынын үстүндә бир аллаһмы дејим, јарадычы вә ја идарәедији гүввәми дејим, билмирәм амма инандығы нәсә вар. Һәлә јер үзүндә елә бир милләт, халг јохду ки, о динсиз олсун. Кәсәси, инсан олан кәс нәјәсә, кимәсә инаныб ситајиш, е'тигад етмәлидир.

Фиридун бәј ахундун сөһбәтләриндән, онун габагчыл фикирләрини тута билмишди. О, һисс еләмишди ки, ахунд дин хадими олса да, тәкчә динин әтәјиндән јапышмајыб. Одур ки, аглына кәлән бир фикри демәкдән чәкинмәди. Бу дәфә исә нечә дејәрләр, балтаны лап көкүндән вурду.

— Ахунд, — деди, һәр һалда кәл сәнли-мәнли е'тираф-едәк ки, дин инсанын гәфләт јухусунда гојур. Онун башы алтына елә бир јастыг верир ки, бәдбәхт мүсәлман хорна чәкә-чәкә ширин јухуја кедир. Бир дә гијамәтәчән ајылмыр. Ајыландаса сусуз бир сәһрада тәк-тәнһа галдығына јаныб-јахылыр. Сонра дизинә-башына һа дөјүрсә, әли бир јана чатмыр ки, чатмыр... Инди аллаһа шүкүр, мүгәддәс дин јолунда чалышан фәдаиләримиз о гәдәр дә аз дејил. Мән Фиридун бәј олмасам да, шејхүлисламлыг вәзифәсини ичра едән онларча алимнума тапылар. Балаларымызын тәһсили, инкишафы наминә чалышан мүәллимләримиз исә тамамилә азлыг едир.

Әслиндә Фиридун бәјин динин тәнгиди һаггында олан сөһбәти ахундун үрәјинчә иди. Загафгазија мүфтиси Мирзә Һүсејн Әфәнди Гаибзадәнин јахын досту олан ахунд да, динә мүгәддәс ајин кими бахмырды. «Мән һеч бир вахт руһани олмамышам вә һеч бир вахт дини ајин ичра етмәмишәм вә бундан сонра да етмәјәчәјәм, лакин мәнә тәклиф едилән вәзифәни гәбул едирәм, чүнки бу вәзифәдә халгыма даһа бөјүк фајда верә биләчәјими күман едирәм».

Бу сөзләри Мирзә Һүсејн Әфәнди 1881-чи илдә Горидәки маариф семинаријасынын Шәрг дилләри мүәллиминдән Загафгазија мүфтиси вәзифәсинә сечиләркән демишди. Һәмин сөзләр ахунд үчүн дүнјада ән гијмәтли кәламлар иди. Бу сөзләри о, Фирдовсинин, Сә'динин, Низаминин, Һафизин гијмәтли һикмәтләринә бәрабәр турду, ирили-хырдалы һәр мәчлисдә эзбәр дејирди. Ачыг фикирли, чәсарәтли сөзләри үчүн ахундун өзүнүн дин хадимләри арасында чох да һөрмәти јох иди. «Дин мәнә чөрәк ағачыдыр. Ону тирјәк кими чәкирәм», — дејән ахунд дүнјәви елмләрдән хәбәрдар иди.

Губернатор Әмирхан исә көзләјирди ки, инди бунларын

мүбәһисәси гызышачаг вә о заман бир-бириндән инчик дүшәчәкләр. О, һисс едирди ки, Фиридун бәжин сөһбәтиндә динсизлик вар. Ахунду гаты диндар һеса́б едән губернатор севинир, араны гызышдырмаг үчүн бир сөз дә ата билмә-дијинә јаныб-јахылырды.

Ахундун бөјүк оғлунун гапыда көрүнмәји сөһбәтин јөнүнү дәјишди. Оғлан утанчаг бир вәзијјәтдә, чәкинә-чәкинә атасына јахынлашыб гулағына нәсә деди. Ахунд кери ганрылыб гапыја бојланды, чијни үстдән:

— Гој кәлсин, — деди, — ичәри дә'вәт елә. Үзүнү гонаг-лара тутуб, — Һәмид бәјди, — деди, — кәндимизин мүәл-лимиди. Чох көзәл дә ушаглара тәһсил икмал еләјир. Јә-гин Фиридун бәжин кәлмәјини ешидиб.

Чаван әдәб-әрканла салам вериб, һамы илә көрүш-дүкдән сонра ахундун көстәрдији јердә әјләшди. Фәхри әскәр кими дүз јеријән сых гара саггаллы, балачабој Һәмид бәј бу кәндә кимназијаны гуртарандан сонра кө-нүллү кәлмишди. Ән чох тарих вә етнографијаја мараг көстәрән чаван мүәллим арабир мәтбуатда мараглы јазы-ларла чыхыш едәрди. Көрүнүр, тарихлә чох мараглан-ды-ғындан истәр данышығында, истәрсә дә давранышында јашына јарашмајан бир мүдриклик, ағыллылыг варды. Мәһз бу кејфијјәтләринә көрә кәнд әһли арасында бөјүк һөрмәт вә нүфуз саһибиди. О, да ахунд кими, демәк олар, Фиридун бәји гијаби таныјырды. Тәк бирчә дәфә биринчи классик Тифлис кимназијасында охујанда Фири-дун бәји көрмүшдү. О заман Фиридун бәј Тифлискәки Сәрдарлыг дәфтәрханасынын Загафгазија Маариф шә'бә-си тәрәфиндән бир нечә нәфәрлә кимназијада тәһсил алан азәрбајчанлы ушагларын мадди чәтинликләрини вә тә'-лим-тәдрис мүвәффәгијјәтләрини јохламаға кәндәрил-мишди.

Мүәллимин кәлмәји Фиридун бәжин ејнини ачды. Ке-ниш ишыглы отаг она гују кими дәрин вә чансыхычы көрүнүрдү. О, һәр ахшам өз отағына чәкилиб бүтүн вар-лыгы илә севдији тәдигат иши илә саатларла мәшғул олурду. Һеч заман сөһбәтә бу гәдәр вахт сәрф етмәмишди. Инди исә һарын губернаторун јекәхана отурушу үрәјини буландырыб, хәјалыны күсдүрүрдү. Губернатор ахунду сорғу-суала тутмушду. Јајлаға көчмәк, арана гајытма, ики милләт арасында олан ихтишашлар һаггында сөһбәтләр баш алыб кедирди.

Мүбәһисәјә ара верән губернатор әснәјә-әснәјә әлини ағзына апарыб, «оф» еләди. Јахасындан френчинин чиби-

нә салланан саатыны чыхарыб дүјмәчијини басды. Гурбаға кими ағзы ачыла галан чиһазы лампа ишығына тутду.

— Оһо, — деди, — саат он икени кечиб, јатмаг вах-тыдыр.

Һамы команда верилмиш кими бирдән ајаға дурду. Ејвана чыхан Фиридун бәј чајын һәр ики саһили боју салынмыш кәндә, онун ајлы-улдузлу кечәсинә бахыб мәф-тун олду. Үзүнү Һәмид бәјә тутуб:

— Әкәр вахтын мүсаидә едәрсә, бир аз чај кәнарында кәзишмәк бәд олмазды. Сәни билмирәм, мән чох кеч ја-танам.

Онларла јанашы дајанан ахунд сөһбәтә гарышды:

— Елә бизим мүәллим дә чох кеч јатанды. Нә вахт ојанырсан, көрүрсән Һәмид бәжин ишыгы јаныр. Бирисини чамаат арасында өзүнү ода-көзә вуран көрәндә дејирләр ки, Һәмид бәжин ишыгы кими елә һеј јанырсан.

Фиридун бәј жарызарафат, жарычидди:

— Бу кәнд гаранлыгдан Һәмид бәјин ишыгы илә чыха-чаг. Онунла да тарихә дүшәчәк...

* *
*

Кәзинтидән гајыдан Фиридун бәј губернатору бәрк дилхор көрдү. Һәр икиси лампаја јахын отурмушду. Ахунд ајаға дуруб Фиридун бәји архадакы отаға дә'вәт еләди. Үстүнә ағ јорған-дөшәк салынмыш тахта чарпыјы-ны көстәрди.

— Бәј, — деди, — бурда раһатча истираһәт едә биләр-синиз. Бу отагда сиздән башга һеч кәс галмајачаг.

Фиридун бәј разылығыны билдирди. Әл ишарәсилә һәлә дә јатмајан, о бири отагда түстү-думан ичиндә фикри-фикрә чалајан губернаторун нијә кефсиз олдуғуну со-рушду.

Мүдрик ахунд икибашлы чаваб верди.

— Дејәсән, гурда инсан арасында јашамаг сәрфәли олмајыб. Көнлүнә мешә дүшүб. Мәни дә өзү илә апармаг фикри вар. Дејир ки, «гырмызылар» Дәрбәндә јахынла-шыр. Сән дә иранлысан, дәдә-бабан иранлы олуб. Кәл, биркә гачыб кедәк, бу дағларын јолуну сән биләрсән. Де-дим ки, мән һара, Иран һара. Хәтринә дәјди. Куја ики јүз ил бундан әввәл бабамын бабасы Ирандан кәлиб, ону да дәгиг билән јохду. Мән көзүмү ачыб бабамы да, атамы да бу торпағын сујуну ичиб, чөрәјини јејән көрмүшәм. Бу

торпаға хор баха билмәрәм. О мәним анамдыр. Эзәлим бурдан башлајыб, сонум да бурда олачаг. «Гырмызылар» кәлмир, истәр ал јашылар кәлсин. Мәкәр о кәлән «гырмызылар»ын дини-мәһәби јохдumu? Фиридун бәј, бајаг өзүнүз тәсдиг етдиниз ки, јер үзүндә елә бир халг, елә бир милләт јохдур ки, дини, е'тигады олмасын. — Ахунд бәрк эсәбиләшмишди. Әл-ајағы илә чанфәшанлыгла, тәләшла елә шикајәтләнирди ки, санки ону кимсә индичә евиндән-ешијиндән говуб чыхарачагды. — О бојда Османлы кәлди мәни јеримдән тәрпәдә билмәди, инди бунун гара-горхусу, — дејиб ханын тәнһа отурдуғу отаға ишарә вурду. — Мән Газахлыјам, вәссалам! Өлсәм дә бурда өләчәм. Син-нимин бу вахты кимин гапысына пәнаһ апара биләрәм. Бәс аиләм, бәс ев-ешијим...

Фиридун бәј ахунда тәсәлли вериб сакитләшдирди. Сојунуб јеринә узанды. Бәрк јорғун олмасына бахмајараг, бир мүддәт јухуја кедә билмәди. Ону нә ахундун, нә дә губернаторун кечирдији горху һисси тәшвишә салмырды, нараһат етмирди. Фикри-зикри бирчә шејдә чәмләнмишди, нараһатчылығы да ондан иди. — Семинарија нечә олачаг? Мин бир әзијјәтлә топладығы ушаг тәһсилени тамам едиб, халгынын, Вәтәнинин учгар кәндләринә маариф ишығы апара биләчәкми?

Пәнчәрә бәркдән титрәди. Узагларда көј курулдајыб шимшәк чахды. Чөлдә лејсан јағышынын шырылтысы ешидилди. Ири дамчылар ағачларын јарпағыны, шүшәләри дөјәчләди. Ахшамдан чәпәр дибиндә, дивар күнчүндә ағыз-ағыза верән бөчәкләрин, гарафатмаларын һүзүнлү сәси хырп кәсилди. Бир-биринин ардынча чахан шимшәкдән халхалдакы инәкләр охраниб галхды, талварын алтындакы атлар даргыныб кишнәшди, кәндиң јухары башында кәсик-кәсик ит улашмасы ешидилди. Пәнчәјини чијнинә салыб пәнчәрә ағзында фикрә кедән Фиридун бәј тәнһа галан Бадисәбаны дүшүндүкчә өвладсызлыг онун ичини көјнәдирди. Һәр дәфә чөлдә көј курулдајыб шимшәк чаханда гызыл дилли аловун ишығында ағ сачлы, гүссәли үзлү Бадисәба даһа ајдын көрүнүрдү. Гоһуму, һәм дә језнәси Мәнсур ағанын өлүмүндән сонра Дүрәтниса илә Бадисәба елә бил һәр саат, һәр күн гочалырдылар. Фиридун бәј јаныб-јахылырды ки, семинаријанын Газахда бина тутмасынын сәбәбкары Мәнсур ағаја илк бурахылыш тәнтәнәсиндә иштирак етмәк гисмәт олмады. О, хәјалән ушагларын әдәби кечәләрдәки чыхардығы ојунлары, хүсусилә Крыловун «Сазандалар» тәмсилиндә «Дәчәл мејмун» ролунун ифачысы Сәмәд Вәкиловун мәһа-

рәтли чыхышындан уғунуб кедән шән, ојнаг чөһрәли семинаристләри хатырлајыр, хатырладыгча да гејри-ихтијари күлүмсүнүрдү.

Кәлағајысынын учуну күлмәкдән јашармыш көзләринә тутан Бадисәба да тамашачы — семинаристләр арасында иди. «Фиридун бәј, сән аллаһ, бирчә она диггәт елә, көр-нечә дә мәһарәтлә, усталыгла ојнајыр. Һәлә сән ону семинаријаја көтүрмәк истәмирдин».

Ушагларын мүвәффәгијәтләриндән севинән Фиридун бәј хәјалында дејирди:

— Сизә бахаркән мән Азәрбајчан халгынын күнәшли кәләчәјини тә'мин едәчәк хошбәхтләр нәслини көрүрәм. Охујун, балаларым, халгын ничат јолларында она дајаг дурун!

КҮНАҺСЫЗ МӘҺБУС

«Затән мәним нөгтеји-нәзәрмчә Кәнчә үсјаны гуранлар милләтә гаршы бөјүк хәта ишләтмишләр Бақыда мәчлис-мәб'усан ә'засы имзалары илә һөкүмәти шураһара тәрк етдикдән сонра Кәнчә һадисәсинә лүзум вармы иди?».

Лусиф Вәзир Чәмәнзәмлинли.

Фиридун бәј Көчәрли Кәнчәдә күлләләнди. Фикир күлүстанлары гөнчәдә күлләләнди. Алимләр һәр сәтрини чырагла кәзир инди. Ону ким күлләләди Маузерли кәнәләр. Бу јурда биканәләр, бу халга биканәләр.

Хәлил Рза.

— Әми, Вәли дајыја дејнән ки, Нүсрәтин кичик гардашы Чүмшүд Әфәндизадә дә бурдады.

Һәр дәфә нәзарәтчи ичәри кирәндә јенијетмә бу сөзләри тәкрар едир, она јалварырды. Үч күн иди ки, бу күнаһсыз кәнч карвансара-дустагханада әзаб-әзијјәт чәкирди. Үч күн иди көзү гапыда галмышды. Анчаг бу Вәли дајы ким идисә, нә нәзарәтчи ондан бир хәбәр дејирди, нә дә онун өзү кәлиб чыхырды. Јенијетмәни сајыб мәһәл гојмајан нәзарәтчи һеч елә бил ону ешитмирди, она чаваб да вермирди.

Күндә үч-дөрд дәфә ичәри кирән јашыл фуражкалы нәзарәтчи гышгыра-гышгыра бу бөјүк карвансарадакы јүзә јахын дустағы чәркәјә дүзәр, кефи истәдији адамлары сечиб апарырды. Апарылан дустаглары карвансаранын

чөл диварлары дибиндөчө күллөлөрдилөр. Жашыл фуражканы нэзарэтчи һәр дөфә ичәри кирәндә һамы сәксәкә илә јериндән дурарды. Дустаглар онун нэзәрләрини, әл һәрәкәтләрини һәмишә горху ичиндә изләрдиләр. Бармагыны тушладығы адам бир даһа кери гајытмазды.

Гијамла әлагәдар шәһәр әһалисинин чоху Кәнчә дустагханасына долдурулмушду. Күнаһлы да, күнаһсыз да. Газак, Шамхор гәзаларындан да бураја кәтириләнләр вар иди. Һәбс олуналар о гәдәр чох иди ки, шәһәр дустагханасы тутмадығындан карвансаралар, мәсчид вә мәдрәсәләр дә дустагхана кими истифадә олуноурду. Гијамын әсас тәшкилатчылары 1918-чи илдә Азәрбајчана көмәјә кәлән түрк гошунларынын баш команданы Нуру паша, мүсаватын сабиг дахили ишләр назире Шәфи бәј Рүстәмбәјов, кенерал-губернатор Әмирхан Хојски, Сары Әләкбәр Имамгулоғлу, Гәмбәр Бәһмәнли, мәшһур мүлкәдар Шамил бәј Искәндәров, Чәһанкирбәј Қазымбәјов вә башгалары идиләр.

* *
*

Дәмир гапы ачыланда һамы бир нәфәр кими ајаға дурду. Дәрһал нечә-нечә көз, горху вә ваһимә илә гырк-гырк беш јашлы, гывраг кејимдә әли маузерли нэзарәтчијә дикилди. О, кинајә илә күлүмсүнүр, маузере әлиндә ојунчаг кими сәјмазјана фырладырды. Онун архасындакы ики силаһлы әскәр әмрә мүнтәзәр дајанмышды. Дустагларын һеч бири чыгырыны чыхартмыр, һамы ваһимә илә онун шәһадәт бармагынын кимә тушланачагыны изләјирди. Јенә он дөрд јашлы Чүмшүд ирәли јеријиб:

— Әми, — деди, — Вәли дајыја дејнән ки, Нүсрәтин гардашы Әфәндизадә дә бурадады...

— Јахын кәл, — дејә бу дөфә сәбри түкәнән нэзарәтчи онун үстүнә гышгырды. — Чых, бајыра, өзүн дејәрсән.

Дустаглар бир-биринин үзүнә бахыб оғланын далынча һејфсләндиләр. Оғлан өлүмчүл аддымларла ирәли јериди. Бирдән нэзарәтчи сүр'әтлә кери чыхыб чөлдә дајанды.

— Чыхын, һамыныз чыхын! — дејиб чөлдән ичәријә бағырды, — һеч нә көтүрмәк лазым дејил...

Һәјәтдә бир-биринә сыхылан дустаглар күнәшә бојланыр, јајын исти һавасыны ачкөзлүклә удурдулар. Нэзарәтчи һәјәтдә төкүлмүш прјаникләри көстәриб:

— Бујура биләрсиниз, чәнаблар, бу да мүсаватын сизә жөндәрдији һәдијә, бујурун, нуш един.

Үч күн ач-јалавач галан дустаглар сел кими ирәли чумдулар. Он дөрд јашлы Чүмшүд зорла ики-үч прјаник көтүрә билди. Јенидән һамыны карвансара-дустагханаја долдурдулар. Нэзарәтчи ичәријә өтәри көз кәздириб гапыны өртмәк истәјәндә Чүмшүд јенидән јалварды:

— Әми, Вәли дајыја дејнән ки...

Гапы тагылты илә онун үзүнә бағланды. Бу дөфә дә наүмид галан кәнч кери гајыдыб өзүнә сығыначаг еләдији тағын күнчүндә отурду.

— Чүмшүд, ај оғул...

Оғлан тез гапыја бахды, әтрафына бојланды.

Һамы үчбир, дөрдбир сөһбәт едирди, кимиси дә фикир-хәјал ичиндә узанмышды.

— Мәнәм, сәни чағыран, оғул.

Онунла үзбәүз отуран ағ саггаллы, ешмә бығлы гоча үч күндә бир нәфәрлә белә кәлмә кәсмәмишди. Бу шух кејимли, гәдд-гамәтли киши бүтүн күнү динмәз отурур, һеч кәсә гајнајыб гарышмырды. Диггәтлә бахан олса ону өз-өзүнә данышан көрәрди. «Ахы, мәним нә күнаһым, нә иш көрмүшәм. Мән мүсават партијасындакы һансы хидмәтләримә көрә бу чәзаны чәкмәлијәм. Нә сәбәбә мәни һәбс едилбәр.»

Бүтүн күнү үрәк ағрысы илә өз-өзүнә инләјә-инләјә данышан гарајаныз гочаја Чүмшүдүн јазығы кәлирдди. Дуруб онунла јанашы отурду.

— Бала, сән һардан бура дүшмүсән?

Чүмшүд елә бил диндирилмәјә бәнд иди. Ағлаја-ағлаја:

— Мән Нүсрәтин гардашыјам...

— Нүсрәт кимди, гардашың да бурада ишләјир?.. — гоча кинајә илә сорушду.

— Јох, гардашымы өлдүрдүләр, бунлар бу... — сөјмәк истәди. Горху ичиндә әтрафына бојланыб, габаға әјилди. — Бунлар, дашнаклар өлдүрдүләр.

— Гардашың һарада ишләјирди?

— Мүәллим иди, һәм дә Дөрд јол күчәсиндәки мәктәбин мүдири иди. — Јенә габаға әјилиб сакитчә, — болшевик иди, — деди.

Гоча зәндлә кәнчә бахыб:

— Ады, фамилијасы нечә иди?

Чүмшүд үрәкләнди, гочанын гардашыны таныдығыны зәнн едиб ағламсынан бир сәслә:

— Нүсрәт, — деди, — Нүсрәт Әфәндизадә.

— Кәңчәнин һансы мөһәлләсиндәнсиниз?

— Һеч бириндән. Биз Шамаһылыҗыг. Инишил орда ер-мәни-мүсәлман давасы олду. Дашнаклар Шамаһыны җандырдылар. Биз дә ев-ешијимиздән дидәркин дүшдүк. Күрдәмирә, ордан да Ағдаша кедиб бир гоһумумузкилдә галдыг. Долана билмәдик. Дајым Чамо Чәбрајылбәјли бурда олур. Әлачсыз галыб она пәнаһ кәтирдик. Бир һәфтә ону тапа билмәдик. Шаһ Аббас мәсчидинин һәјәтиндә галдыг. Нәһәјәт, Чамо дајымы тапдыг. О, бизә Озан күчәсиндә бир ев кирајәләди. Мәни аптекдә ишә дүзәлтди.

Нүсрәт дә мүәллим ишләјирди. Бир илдән сонра Дөрд јол күчәсиндәки ибтидаи мәктәбин мүдири олду. Вәзијәтимиз јеничә бабатлашырды ки, бир күн обашдан атышма сәсинә ојандыг. Күндүз саат икијә кими атышма кәсмәди. Күчәләр силаһлы аддымларла долу иди, шәһәри мүһасирәјә алдылар. Гардашымын мүәллим достлары да бизә топлашмышдылар. Күнортадан сонра гачыб шәһәрә чыхдым, күчәләр мејитлә долу иди. Бәзиләрини Гызыл Орду әскәрләри јорған-дөшәкдә өлдүрүб чөлә атмышдылар. Сәһәрсини Бакыдан зиреһли гатар кәлди. Вағзалјаны рајонда мүсават әскәрләри илә Гызыл орду дөјүшчүләринин вурушмасы кедирди. Алты күн кечә-күндүз вурушма кәсмәди. Гырмызылар пулемјотун күчүнә јаваш-јаваш шәһәри алдылар, мүсаватчылар керин чәкилмәјә башладылар.

Биз мәктәбин зирзәмисинә долмушдуг. Гызыл Орду әскәрләри гаршыларына чыхан чанлыны сорғусуз күлләләјирди. Бир аздан мәктәбин бөјүк дарвазасы бәрк-бәрк дөјүлдү. Мәктәбин хидмәтчиси гоча бир киши иди. Ону көндәрдиләр ки, кет, дарвазаны ач. Гоча дарвазаны ачан кими вуруб өлдүрдүләр.

Гардашым Нүсрәт рус дилини јахшы билирди, Вәли Хулуфлу вә Ибраһим Еминбәјли илә достлуг еләјирди, гырмызылара рәғбәти варды. Мүәллим јолдашлары дедиләр ки, русча билирсән, онларын партијасынын һәвәскарысан чөрәклә чых, онларын габағына сәнә дәјмәзләр. Нүсрәт кетди. Дарвазанын габағына чатан кими Гызыл Орду кејиминдә бир әскәр ону ермәничә сөјдү вә күлләләди. Кәлиб зирзәмнини күлләләдиләр. Биз һамымыз ағзы-үстә узандыг, хошбәхтликдән һеч кимә күллә дәјмәди. Бајыра чыхартдылар. Әкеј гардашымын гызы Күлсүм ханым да бизнән иди, онун гулағындан сырғаны, бармағындан үзүјүнү дартыб чыхартдылар. Ону ајырыб Иран консуллуғунун һәјәтинә апардылар, мәни дә бура кәтирдиләр.

— Атан Шамаһыда һарада ишләјирди?

— Мәһкәмәдә катиб иди. Анчаг ону шаир кими даһа јахшы таныјырлар. Ағаәли бәј Насеһ, бәлкә ешитмисиниз, Әфәндизадә...

Гочанын сифәти булуд архасындан чыхан күнәш кими ачылды. Тәәччүб вә марагла оғланын әлиндән јапышды. Көксүнү өтүрүб кәдәрлә, дахили һәјәчанла әли әсә-әсә алныны өвкәләди. Үрәји зәиф адамлар кими ағыр-ағыр нәфәс алды. Онун гәлби гүссә илә долурду. Тәлејин һөкмүнә бах, — дејә фикирләшди. Узун илләр мәктуб васитәсилә достлуг еләдијим Ағаәли бәјин оғлу илә көр һарда көрүшдүм?»

«...Фиридун бәј өтән әсрин сонларындан та 1914-чү илә кими Ширван шаири Ағаәли бәј Насеһлә мәктублашмышды. О, достундан алдыгы мәктублар әсасында «Матерналларында Ширван шаирләри» фәслини јазмышды. Һәтта «Ағаәлибәј Насеһ» фәслиндә онун ше'рләринин гәјәт дәрәчәдә көзәллијини, русча савадлы бир шәхс олуб Шамаһынын мүслиһ диванханасында гуллуғ етдијини хатырлајырды. Ағаәли бәјин она көмәклијини исә ајрыча гејд едирди: «Хүсусән Ағаәлибәјин һаггы бизим бојнумузда артыг дәрәчәдәдир ки, Шамаһы шүәрасынын тәрчүмеји-һалларына даир бир чох мә'лумат бизә чәм едиб көндәрмишдир. Бу барәдә ол чәнабә сәмими-гәлбдән разылыг изһар едиб, чәнаб һаггдан она хошбәхтлик вә тули-өмр мәрһәмәт олунмағыны тәмәнна едирик».

Кечдән кеч хәјалдан ајрылан Фиридун бәј оғланы сакитчә ағлајан көрүб:

— Ағлама оғлум, — деди, — ағлама, һәјатын ениши, јохушу хоҳду. Бу да бир бәлады кәлиб бизи тапыб. Ондан нә гачыб гуртармагла узаглаша биләрсән, нә дә ахтармагла тапарсан. Бәла елә шејди ки, о өзү кәлиб сәни тапар. Бирчә сәбри олмалы. Јери кәләндә чанавар арасында аслан олмаг кәрәкди. Сән чавансан, еһтијатлы ол, өзүнү һајыф едәрсән. Атанын бир мүхәммәси јадыма дүшдү. Јазыр ки, дүнјанын ишләри гәјдасынча кетмир. Һаггын јерини наһаг тутуб. Рәһмәтлик елә бил бизим бу күнүмүзү, вәзијәтимизи көрүб, билиб јазыб.

Басыб аләмләри бидадү әдаләт јохдур,
Говлар қизб, әмәл ләғв, сәдагәт јохдур.
Һәсәдү бүгздән өзкә дәхи адәт јохдур,
Һеч бир кәсдә вәфа, сиддү дәјанәт јохдур,
Нәсәза фәһшү изә, гејбәтү бәһтан көрүрәм.

— Атамын достусунуз, ону һардан таныјырсыныз?

— Досту дејәндә ки... Мән Горидә јашајанда Ширван

шаирлэри илэ мэктублашырдым. Мирзэ Сабирлэ, Аббас Сәһһәтлэ, Мәһәммәд Тәрраһла мүнтәзем олараг јазышырдыг. Онлар мәнэ өз јазыларындан башга гәдим тәзкирә вә чүнкләрде итиб-батмагда олан Ширван шаирләринин ше'рләрини көндәрәрдиләр.

— Демәк сиз дә шаирсиниз? — сәбри чатмајан Чүмшүд марагла сорушду.

Фиридун бәј күлүмсүндү. Ани олараг бахышларыны оғланын үзүндән чәкди. Чүмшүд өз суалы илэ елә бил ону пис вәзијјәтдә гојмушду. Отурмагдан үјүшмүш ајағыны ирәли узадыб:

— Билмирәм, сәни нечә баша салым, — деди. — Мән шаир дејиләм. Мән шаирләрә, ше'рә, сәнәтә гижмәт гојан адамларла мэктублашырам. О зијалылардан шәхсән китабханаларында, архивләриндә олан материаллары алыб әдәбијјат мәчмуәси, әдәбијјат тарихи јазырам. Белә сәнәт саһибинә әдәбијјатшүнас, әдәбијјат топлајычысы дејирләр. Ону бил ки, оғул, «бир милләтин әдәбијјаты, демәк олар ки, онун мәишәтинин ајинәсидир. Нәр милләтин долана чағыны, овзал-мәишәтинин, дәрәчәји-тәрәгисини, мәртәбәји-камалыны, гүдрәт вә чамалыны онун әдәбијјатындан билмәк олар.»

Атанла да белә таныш олмушуг. Атанын мәнәдә ше'рләри чохду. Ширван шаири Мәһвәши, Зүлали, Ваиз әфәнди Ширвани, Әскәр Ширвани, Нәби әфәнди Ширвани, Нүммәти Ширвани, Асәф Ширвани, Нәсими Ширвани, Мәһзун Ширвани, Молла Гәдир Начы Ширвани вә гејриләри һаггында нә јазмышамса, рәһмәтлик атан Ағаәли бәјин хидмәти сајәсиндәдир. Фиридун бәј нәјисә хатырлајырмыш кими, күлүмсүнүб сөзүнә давам етди.

— Бир күн атандан јенә мэктуб алдым. О, Насеһ тәхәллүслү бир шаирин ше'рини дә көндәрмишди. Ше'р гајәт дәрәчәдә хошума кәлди. Дәрһал она мэктуб јазыб хаһиш еләдим ки, һәммин шаирин нә гәдәр ше'ри варса көндәрсин. Сағ олсун, көндәрди. Анчаг бир нечә күндән сонра Сәһһәтдән алдығым мэктуб мәни һејрәтдә гојду. О јазырды ки, ше'рләрини «Насеһ» тәхәллүсү илэ имзалајан Ағаәли бәј Әфәндизадәнин өзүдүр. Рәһмәтлик атан чох тәвазәкар адам иди. Ширван шаирләри Сабир, Һади, Сәһһәт, Тәрраһ ону өз араларында зарафатла, «Мизанүш-шүәара» јә'ни шаирләрә гижмәт верән ән дүзкүн тәрәзи адландырырлармыш.

Фиридун бәј өзүнә һәмсөһбәт тапдығына севинирди. Ач, сусуз олмасына бахмајараг кефи бир аз ачылмышды. Данышыб үрәјини бошалдан Фиридун бәј өзүндә бир јүн-

күллүк һисс едирди. Бир тәрәфдән исә гаршысында нәзакәтлә әјләшән достунун оғлуна баханда јаныб-јахылырды. «Бунун нә вахтыды, һәбсхана күнчүндә чүрүјүр. Зәманәнин үзү гара олсун. О гәдәр гаршыгылыгды ки...»

— Сон вахтлар атан кәрәк ки, мәһкәмәдә ишләјирди? — хәјалдан ајылан Фиридун бәј јенидән досту һаггында сорушду.

— Бәли, «Мировој судја»нын идарәсиндә катиб иди. Атамы мәһв еләјән дә бу вәзифә олду. Аиләмиз бөјүк иди, алты баш идик. Устәлик дә беш баш олан Чамо дајымкилин аиләси еһтијач ичиндә иди. Маашла он бир баш аиләни о ағыр илләрдә атам күчлә сахлајырды. Кобуд вә кимсәни адам сајмајан судја Журпински илэ ишләмәјни атам өзүнә тәһгир сајырды. Судја Шамахыда һеч кәслә һесаблашмыр, һәтта ән бачарыглы, маарифпәрвәр мүсәлман зијалыларыны белә тәһгир едирди.

Атам һәр күн евә кәләндә ондан шикајәт едәрди, јемәјини белә чох иштаһасыз јејәрди.

— Мәним отуз иллик мәһкәмә идарәсиндәки хидмәтин надан Журпинскинин көзүндә бир гара гәпик гәдәр гижмәти јохду. — Атам сон илләр лап әсәби олмушду. Аллаһ кәссин, — дејирди, — белә гуллуғу, бу гуллуғ адамы лап инәк едәрмиш.

Бир дәфә евә лап әсәби кәлди. Саһаһ—деди,—кедиб о вичдансызын үзүнә түпүрүб, бу олмазын һәгарәтдән гуртара чағам. Сәһәрисини гуллуғдан азад олмағ үчүн әризә верән атам Журпинскини бәрк тәһгир етмишди. Евә гајыданда әсәбдән тир-тир әсирди. Һалсыз јатаға узанды.

— Оғул, — деди, — инәк кими гуллуғ едиб јашамагданса киши кими өлмәк јахшыдыр. Бүтүн күнү од-алов ичиндә чырпынды, данышды. Ахшамүстү јаш долу көзләрини тавана зилләјиб бирдәфәлик сусду.

Дивара сөјкәнән Фиридун бәј сөһбәтин ағы-ачысындан көзләрин јуммушду. Диниб-данышмырды. Атасынын фачиәсини сөјләјән Чүмшүд дә сусмушду. О, көзләриндә киләләнен јашы әлинин далы илэ силир, ахшам торанында һәмсөһбәтини алајарымчыг көрә билмирди. Бирдән авазла душтагхананы бүрүјән маһнынын сәсинә көзләрини ачды. Аракәсмәнин о үзүндә бир душтаг јаныглы-јаныглы охујурду.

Мән ашиг, Кәнчәм һарај,
Тифлисдән кәнчәм, һарај!
Душтаг чаным чүрүдү,
Мәнә бир әнчам, һарај!

Тән ортадакы жоғун тағын дибиндә үч-дөрд нәфәр баш-баша отурмушду. Тез-тез бир кәнчин чијнинә тохунур вә тә'кидлә:

— Чәмил, сән аллаһ бир оху, о јазығын сәсинә сәс вер. Сәнин ки, јахшы сәсин вар. Бир ағыз оху, сән аллаһ, үрәјимиз партлады, — дејирдиләр.

Чәмил дејиләнин зил сәси карвансараны гәфилдән башына көтүрдү.

Кәнчәнин күчәләри,
Банламаз бечәләри.
Нечә сәнсиз јатым мән
Бу узун кечәләри?

Гапы бәркдән дөјүлдү. Јарысыныг пәнчәрәдән далбадал атылан күлләләр тавандан гопардыгы суваггарышыг даш гырынтыларыны јерә төкдү.

Ким иди бу јашылпапаг нәзарәтчи?

1920-чи ил мајын 22-дән 30-дәк олан Кәнчә гијамында Гызыл Орду сыраларына сохулмуш маузерчи-мүстәнтиг Либерман. Гаты дашнак олан Либерман бу гарышыг вахта бә'зи рәһбәрләрин һөрмәтини газанды. Өзүнү онлара садиг көстәриб Гызыл Ордунун хүсуси шө'бә рәиси кими мәс'ул вәзифәјә ирәли чәкилди. Әлинә кирәвә дүшдүјүнү көрән Либерман Совет һөкүмәти адындан истифадә едәрәк Азәрбајчанын гијмәтли оғуллаарынын кимисини күлләләдир, кимисини дә зинданда чүрүдүрдү. Елә адамлары шүбһә торуна салмышды ки, онлар халгын кәләчәји, дүшүнән бејни иди. Ондан сорушан јох иди ки, әкәр гијам Кәнчәдә олубса, јүз километр аралыда халг мүәллими ишләјән, һеч вахт сијасәтә гарышмајан Фиридун бәј онун — гијамын нечә тәшкилатчысы, рәһбәри ола биләрди?

Әслиндә онун һејиф алмаг истәдији гијамын тәшкилатчы, мүсават жандарм идарәсинин һиссә рәиси Сары Әләкбәр Имамгулу оғлу, мүсават хәфијјә идарәсинин рәиси Гәмбәр Бәһмәнли, Кәнчә алајынын командири, полковник Чаһанкир бәј Казымбәјов иди.

* *
*

Һәбс олуналар арасында о заман Азәрбајчан Мәркәзи Комитәсинин үзвү Ејјуб Ханбудаговун јахын гоһуму Аббас Рзагулуоғлу да варды. Аббас јемәк кәтирән бир гадына мәктүб верир ки, ону Ејјуб Ханбудагова чатдырсын.

Аббас мәктүбунда јазыр ки, әслиндә гаты дашнак олан Либерман һазырда Гызыл Ордунун хүсуси шө'бә рәиси кими мәс'ул вәзифә дашыјыр. Либерман јүзләрлә адамы күнаһлы-күнаһсыз гијамчы ады илә һәбс етмишдир. О, кечәләр Кәнчә губернијасынын фөвгәл'адә комиссары Нәмид Султановдан кизлин хүсуси бир јердә дустаглар арасындан Азәрбајчанын адлы-санлы оғуллаарыны сечиб күлләләјир. Күнаһсыз тутуланлар арасында Газах семинаријасынын мүдири Фиридун бәј Көчәрли дә вар.

Ејјуб Ханбудагов алдыгы хәбәри Нәриманова чатдырыр. Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Советинин сәдри Нәриман Нәриманов тә'чили телеграм вурур ки, Фиридун бәј Көчәрлини һәбсдән азад етсинләр.

Ел јатандан бир аз әввәл нәзарәтчи бағлы гапы архасындан гышгыра-гышгыра сорушду:

— Еј, дустаглар, бурда Газах семинаријасынын мүдири Фиридун бәј Көчәрлински вармы?

Һеч кәс динмәди. Чүмшүд гаранлыгда әлилә Фиридун бәји ахтарды. Онун әли мүркүләјән Фиридун бәјин дизинә тохунан кими диксинди.

— Һә, кимсән? — дејә һөвләк сорушду.

— Фиридун бәј, нәзарәтчи Сизи гапыја чағырыр.

О, дәрһал јериндән дурду. Карвансара тағларына мәтәрисләнә-мәтәрисләнә гапыја јахынлашды. Үзүнү бағлы гапыја тутуб:

— Кимди, мәнни сорушан? — деди.

— Көчәрлински сәнсән?

— Бәли.

— Газах семинаријасынын мүдири?

— Бәли.

Нәзарәтчи даһа һеч нә демәјиб кетди. Фиридун бәј каһ диварлардан, каһ да тағлардан тута-тута јенә кери гајытды. Кәлә-кәлә «Чүмшүд, оғлум, һардасан?» — дејиб әлилә ону ахтарды. Чүмшүд ајаға дуруб онун әлиндән тутду, өз јериндә отурмаға көмәк еләди.

— Нә јахшы јатмышдым, бу надүрүст һардан кәлди, — дејиб нәзарәтчинин далынча дејинди.

— Фиридун бәј, јәгин Сизи азад едәчәкләр, она көрә дә сорушурлар...

— Јох оғлум, инанмырам, көрүнүр, һөвбә мәннимдир, — дејиб чибләрини ахтарды. Жилетинин сағ чибиндән бир күмүш манатлыг чыхарыб:

— Чүмшүд, оғлум, ал, — деди, сәнә лазым олар, бирдән бурахсалар евә кедәндә хәрчләрсэн. — Һејранлыгла алдан јухары бахан Чүмшүдә елә кәлди ки, Фиридун бәјин сон дәгигәләрндир, она вәсијјәт едир. О, нә гәдәр бојун гачырдыса Фиридун бәј гаранлыгдә онун әлини тапыб күмүш манатлыгы овчунә басды. Кәнчин тәәччүб вә шүбһәләрини дәф етмәк үчүн: — Мән сәнин атан рәһмәтлијин јахын досту идим, сәнә бу күмүш манатлыгдан милјонуну да версәм, атан Ағаәли бәјин јенә јахшылыгынын әвезини чыха билмәрәм. Иншаллаһ, мәним јаздығым китаб бир күн, бир фазил шәхсин әлине кечәр, ол гејрәтли милләт оғлу ону чап едәр, о вахт сән охујуб көрәрсән ки, атан һаггында јазмышам: «Ағаәлибәј чәнабларынын бизә артыг һүсни-хидмәтләри олубдур вә Шамаһы шүәрасынын сејр-сүлукуна даир бә’зи мүнүм мә’луматы ол чәнабын һәмийјәти илә кәсб етмишик. Буна бинаән мүнәсиб мөгәм билиб бурада ол чәнаба изһари—мәмнуийјәт гылмағы көзәл вәзифәләримиздән әдд едирик». Сабир дә, Тәрраһ да, Сәһһәт дә мәктубларында дәнә-дәнә јазардылар ки, Насеһ достумуз о гәдәр көзәл хасийјәтли, хошгылыг вә јахшы мәрәмлы затдыр ки, өз һәмшәһәриләринин, ону таныјанларын чүмләсинин дәрин һөрмәт вә мәнәббәтини газанмышдыр.

Фиридун бәј мәнәбсәдә олдуғуну унутмушду, үрәјини бошалдырды. Елә бил тәләбәләри гаршысында иди, бу нечә күндә дәрәс демәмәјинин әвезини чыхырды, Ширван шаирләри фәслини тәдрис едирди. — Јадымдадыр, дејә јаныглы-јаныглы сөзүнә давам етди. — Атан мәнә милләтимизин мәшһур шаири һачы Сејид Әзим Ширванинин өлүмүнә инша етдији гәзәлини көндәрмишди:

Ган агла, көзүм, сәрвәри-дөвран кетди,
Сәрдәртәри-әһли-фәзлү үрфан кетди.

Ајинеји-овгат иди ол зати-шәриф,
Сәнки-әчәл сынды әл’ан, кетди.

Һејрәтдәјәм, еј хак, нечә сығдырдын
Ағушуна, та о бәһри-Үмман кетди.

Насеһ деди тарихи-вәфатын гәм илә,
Сәд һејф ола Сејјиди-Ширван кетди.

Инди өзүн дүшүн. Көрдүнмү атан мәнә нечә тәмәннасыз јахшылыглар едиб. Дәрвишин пајы бир јашыл јарпаг олан кими, мән дә сәнә вур-тут бир күмүш манатлыг верирәм. Еһ, бир дә ки, мәним нәјимә кәрәкди, — дејиб кәдәрлә көкс өтүрдү. Сусду. һандан-һана:

— Мәнимки бураја гәдәр иди. Јухуда һәр шеј инсана әјан олур. Индичә мүркүләјәндә көрдүм ки, мәни бурачыблар. Евә паји-пијада кедирәм. Гаршымдан кәлән гоча, чаван һамысы тәәччүблә үзүмә бахыб дејирләр ки, еј гоча, һәлә Газаха чох вар, пијада кедә билмәзсән, өзүнә бир миник тап. Кәнчәдән Газаха кими јол бојунча битән ағ рәнкли гызыл күлләри көстәриб дејирәм ки, бу күлләрин әтри мәнзил кәсән олачаг. Бу јол мәни јормаз. Һарда олсам кәрәк сәһәр дәрәсә чатам. Ушаглар мәнәттәл галмасынлар, мәни көзләјир.

Елә бу вахт сәнин әлин дизимә тохунду, ојандым. Көр нечә дә тәрләмишәм, ган-тәр ичиндәјәм. — Крахмаллы јахалығыны ачыб әлини көјнәјин алтында кәздирди. — Сән өзүнү гору, оғул. — Чүмшүдә тәсәлли верди вә јенидән јухусуна гајытды. — Оғул, јухудақы кетмәк, кетмәмәкди, ағ рәнк, гырмызыды. Азад едилмәк, бурахылмамагды. Һә, кечә кечир, һамы јатыб, кәл бир аз да биз мүркүләјәк.

Ај фырланыб карвансаранын дәмир бармаглы, јанлары учмуш көзлүјүнүн бәрәбәриндә дајанды. О һәр кечә сүд ишыглы ијун ајыны көзләрдә. Илин ики фәслиндә она бахмагдан, тамаша етмәкдән хүсуси зөвг аларды: бир гышын оғлан чағында, бир дә јајын орталарында. Һәр кечә дәмир бармаглылар арасында кәлиб дајанан ајы көрәндә руһу сәмалара учар, ана ағушуна атылан көрпә кими сонсуз севинч һисси кечирәр, ән бәхтијар дәгигәләрини јашарды. Ону көрәндә санки кенш дүнјаја чыхыр, карвансара мәнбуслуғундақы үфунәти, дарысгаллыгы, нәзарәтчи һәдә-горхусуну, зил гаранлыгы белә унударды.

Јалчын гајалар үстүндә гәрар тутан Шушаны, Кәнчә дарвазасындан бир азча аралы ата-баба јурдуну, ушаглыгдә сүмүкатма ојнадығыны, илк кәнчлијиндә тај-тушлары илә ше’рләшдијини хатырлады, Әримкәлдидән лап јахын көрүнән аз гала «әл узатсан чатар» олан Аја, сажсыз-һесабсыз улдузлара бахмагдан дојмадығыны јада салыб көврәләрди.

Чүмшүд сол бөјрү үстә јатмышды. Онун мә’сум кәнч үзүндә ајын парлаг шүалары ојнашырды. Ичәри исти олдуғундан үзүндә, бојунда јуварланан тәр дамчылары ајдын көрүнүрдү. Фиридун бәј дәсмалыны чыхардыб еһтијатла Чүмшүдүн үзүндәки тәр дамчыларыны һопдурду. Гуру јердә узанан Чүмшүд елә ширин-ширин јатырды ки, Фиридун бәј она һәсәд апарды.

Дәнә-дәнә көзүнү јумдуса јата билмәди. Отурмагдан күрәји говушурду. Узанмаг истәди. Јер јох иди. Бириси башыны она тәрәф сөјкәмишди, дикәри ајағыны узат-

мышды. Һәсрәтлә, һәсәдлә узаглашмагда олан Аја бах-магдан башга чарәси галмады. Инди дүнјада эн чох истәдији адамла хәјалән данышырды.

...*Фиридун бәј*: — Еви ахтардылармы, язы-позум, бир дө китабларым аманат, Бадисәба.

Бадисәба: — Архајын ол, нә һазыр китабыјын, нә дә жарымчыг әлјазмаларынын бирчә вәрәги дә тәрпәнмәјиб. Өзүм сәһмана салмышам.

Фиридун бәј: — Мәктублар нечә, онлара чаваб кәлди-ми? Шамаһыдан Мир Чәфәр Сејидзадә Сабирин тәрчүме-ји-һалыны көндәрмәли иди.

Бадисәба: — Хәјли мәктуб алмышам. Шаиг Әфәндидән, Үзејир бәјдән, Әһмәд Чаваддан, Тәбриздән, бир дә Гум шәһәриндән сәнә мәктуб вар. Бағлама да вар, дејәсән әл јазмасыды. Ачмамышам, өзүн кәлиб ачыб охујарсан. Шәкидән Рәшидбәј Әфәндизадә дә мәктуб јазыб, ону охудум. Тутулмағындан хәбәри јохду.

Фиридун бәј: — Аббас аға Назирин ше'рләрини топла, гајыданда XX әср шаирләрини ишләјәчәјәм. Чавид әфәндијә мәним адымдан мәктуб јаз, әсәрләрини истә. Һади нечә, ондан бир хәбәр вармы?

Бадисәба: — Дејирләр Кәнчәдә хәстә јатырмыш. Бир күн хәстә јолдашларындан бириси гәзетдә онун некрологуна раст кәлир, өзүнә көстәрир, һалы чох пәришан олан Һади о вахтдан јоха чыхыб. Имканын варса соруш көр, һардады. Сән аллаһ, көрүшсән ону да кәтир, јазыгды, аллаһ билир, әјин-башы нә күндәдир. Мирзә Аббас Сәһһәти кечән ил аиләсилә бирликдә удан Кәнчәдән горхурам.

Фиридун бәј: — Семинаријада ишләр нечәди? Ушагла-ры дағылмаға гојма. Јемәк-ичмәкләрини чатдыра билир-синизми? Мәшәди Ибраһимин оғлу Мүсејибдән муғајат ол. Кишинин бизим үстүмүзә һаггы-сајы чохду. Бир оғул олдуғуна әфсус ки, әркөјүнлүјү вар. Дәрсини бурахмаға гојма, һафизәли ушагды. Бирчә дәрсә давамијјәтиндән никаранам. Рәһмәтлик Мәшәди Ибраһим сон нәфәсинә гәдәр «Мүсејиб аманаты, Фиридун бәј», — дејиб кетди.

Бадисәба: — Сән бирчә кәл чых, һәр шеј јахшыды. Сәнин әвәзиндә учител Әһмәдаға ишләјир. «Гочалмышам, әлдән дүшмүшәм, ишләјә билмәрәм, бачармырам» — дејә-дејә чох көзәл дә ишләјир. Дејир ки, Фиридун бәј кәлән кими саламәлејкдән габаг дејәчәм, тәһвил ал, семинари-јаны, сонра хош кәлмисән. Нијә елә күлүрсән, сәни һеч белә гашгабаглы күлән көрмәмишәм, о нәди, а Фиридун бәј, нечә күлүшдү. Башдан ајаға кәдәр...

Фиридун бәј: — Сән семинаријадан даныш, Бадисәба. Ушаглар гәзети јенә чыхардырмы? Адыны дәјишдиләрми, јохса јенә «Тәләбә әфкары» галды?

Бадисәба: — Елә бир сөз олду, дәјишмәк һагда. Ибра-һим Әфәнди Гајыбзадә, Мирзә Вәлизадә, тәләбә Аслан Әфәндијев вә бир груп ушаг бир тәрәфә олду. Әдәбијјат мүәллими Јусиф Гасымов, тәләбә Сәмәд Вәкилов, Мөһсүн Поладов, Миргасым-Шыхлы баласыны дејирәм, бир тәрә-фә. Сәнин чох севдијин о балача Сәмәд һеч јахын гојмады. Деди ки, бу Фиридун бәјин јадикарыды, олмаз. Гајыдар кәләр, өзү биләр, истәр дәјишәр, истәр сахлар. Һәләлик галсын. Елә дә галыб.

Фиридун бәј: — Онда көзүн олсун, сән аллаһ, анасыз ушагды. Һәм ријазијјатда, һәм дә әдәбијјатда бөјүк га-билијјәти вар. Назирин ше'рләрини она тапшыр, гој топ-ласын, о, елә шејә гочагды. Бир дә дејирди ки, евиниздә бабам Мейдихан Күһәнсалын дағарчыға јазылмыш ше'р-ләри вар. Усубаға вермир, Аша нәнәмә демишәм, алыб верәчәк. Јадына сал, гој алыб кәтирсин...

Бадисәба: — Сән аллаһ, белә шејләрин дәрдини аз чәк, өзүндән даныш. Күнләрини нечә кечирирсән? Ики дәфә кәлдим бурахмадылар. Бој, ај Фиридун бәј, көр һеч јады-ма кәлирми, сәни көрдүм, өзүмү итирдим, аллаһ сәнә дә инсаф версин, ағзымы сөһбәтә тутмусан. Нәримановдан телеграм алмышам. Јазыр ки, бирини дә Һәмид Султано-вун үстүнә вурмушам. Сәһәр сәни азад едәчәкләр. Сағ олсун, јенә кечмиш тәләбән сәни унутмајыб, гајғына галыб. Быј аллаһ, һара гојдум, телеграмы Афстафада-јам, гатары көзләјирәм, инди чә кәләр, јола дүшәрәм. Сәһәр аллаһ гојса, биркә гајыдачағыг.

Фиридун бәј: — Тәләсмә, нә јаман јорғунсан, көзләрин дә гыпгырмызыды. Кет јат, динчәл, сабаһ олмасын, о би-ри күн олсун...

Бадисәба: — Јох, јох, нә данышырсан. Бир јахалығына бах, көр бир нә күндәди, елә бил газан гарасыды. Сән һеч елә көјнәк кејинмәздин, нә олду?

Фиридун бәј: — Бадисәба, сән мән дејәнә бах, тәләсмә. Телеграм кәлибсә, лап јахшы бурахарлар. Сәһәр кедиб Чамокилдә көјнәјими дәјишәрәм. Истәсән лап гырмызы рәнклисини кејинәрәм. Һә, јадымдан чыхмышды. Чамонун бачысы оғлу Чүмшүд дә бурдады, бах бу јатан оду. Аға-әлибәјин оғлуну дејирәм.

Јахшы, биз Чүмшүдлә биркә кетдик. Бағи аллаһ ама-һында оласан... Јох, јох кәләрик...

Бадисэба: — **Фири...дун, ај Фи...ри...дд...ун, Фиридун бәј...**

Фиридун бәјин бәдәни сәсдән үшәнди. Бадисэбанын гижә сәси бәјнини ох кими дәлиб кечди. Ај дар дәмир көзлүјүн бәрабәриндән узаглашмышды. Карвансараны гаты гаранлыг бүрүмүшдү. Чөлдә, диварын дәликләриндә сәс-сәсә вериб кәсик-кәсик чырылдајан гарафатмаларын сәсинин аһәнки дә она гәмли кәлди. Фиридун бәј көзүнү јумду. Бадисэбанын од олуб бәјнини, синәсини јандыран сәси ону һәлә дә тәрк етмәмишди. Башыны дивара сөјкә-јиб ағыр-ағыр нәфәс алды. Әлилә алныны, синәсини өв-кәләди. Ушаг кими өз-өзүнә «истәмирәм, хатырламајача-ғам, истәмирәм» — дејә астадан пычылдады. Көзүјумулу һалда дивара сөјкәли галды.

...Горидә гыш оландә белә ајлы кечәләрдә Бадисэба илә кәзмәјә чыхарды. Хырчылдајан тәзә-тәр гарын үстүндә кәзә-кәзә Бадисэбанын «дәрсини» сорушарды, јени тапшырыглар верәрди. Бадисэба суаллара дүзкүн чаваб вермәјәндә зарафатла дејәрди:

— Эзизим, бу күнаһыны мән бағышласам да, о мүгәд-дәс ај бағышламаз, бир фикир вер, көр нечә дә пакдыр. О, һәр шеји көрүр, ешидир. Ора бах, сән суаллара дүзкүн чаваб вермәјәндә онун үзүндә назик бир пәрдә көрүнүр. Сәнин әвәзинә о, хәчаләт чәкир.

— Демәк сиз икиниз бир олдуруз, мән тәк галдым? — дејән Бадисэба әлләрини јухары галдырыр, үзүнү көјүн дәринликләринә тутуб, аја мүрачиәтлә дејәрди:

Худа, сән сахла кәл фәрди, чәтиндир јалгызын дәрди,
Пәришанлыг тапар мәрди һавадар олмајан јердә.

Кәл, еј көнлү олан рөвшән, гәбул ет бу сөзү мәндән,
Нечә мөгдур олуз мәскән күлә хар олмајан јердә.

Көнүл дүнјадә јар истәр, олубдур бигәрар истәр,
Видади хәстә вар истәр, хачан јар олмајан јердә.

Бадисэба һеч бир кимназијада, семинаријада охума-мышды. Фиридун бәјин өзү онун тәһсили илә мәшғул олурду. Һәр күн евдә бир нечә саат дәрс кечмәклә она али тәһсил һәчминдә билик, савад өјрәтмишди. Вәфалы һәјат јолдашы һәм дә әлјазмаларынын сурәтини көчүрмәк-дә Фиридун бәјин ән јахын көмәкчиси олмушду.

* *
*

Хорузларын илк банына аз галмыш дәмир гапы ачыл-ды. Әли чыраглы нәзарәтчи ишыгы јатмыш душтагларын үзүнә тутур, астадан Фиридун бәји сорушурду. Ону тапан кими сәрт вә өткәм сәслә: «Јығыш, далымча кәл», — деди.

Фиридун бәј һара вә нијәсини сорушмады. Үрәјиндә «нәјим вар, нә јығышдырам», — дејә гарасынча — дејин-ди. Чүмшүд елә ширин јатмышды ки, ојатмаға гыј-мады. Онун сол ајағы Фиридун бәјин кечәчәји тәрәфә узанмышды. О, Чүмшүдүн ајағыны еһмаллыча көтү-рүб дивара тәрәф гојду. Јатанларын арасындан кечиб гапыја доғру ирәлиләди. Чыраг ишыгыны јенидән онун үзүнә тутан нәзарәтчи «кеч» деди. Гапыны бағлајыб она јахынлашды, чырағы бу дәфә лап јухары галдырыб она зәндлә бахды. Сол әлиндә һазыр тутдуғу түфәнки чијнинә кечириб, гәфилдән онун папағыны башындан көтүрдү. Фи-ридун бәј динмәјә мачал тапмамыш ону итәләди.

— Јери, јери, — деди, — сән елә јерә кедирсән ки, һеч вахт үшүмәјәчәксән.

Беш-он аддым кәнарда дајанан Либерман нәзарәтчијә тәпинди:

— Тез ол, — деди, — орда нә базар ачмысан, инди сә-һәр ачылачаг. — Дејинә-дејинә јахын кәлиб: — Һә, гоча, бәј, нечәсән, Кәнчә чајында чимә биләрсәнми? Горхма, су сојуг дејил, орда сәнин диндашларыјын ганы чохду. Шәрг ганы сују исидиб.

— Мән пакам, гој орда натәмизләр чимсин, — дејиб Фиридун бәј ачыгла Либермана бахды.

Кинајә илә:

— Бәј, — деди, — нә вахтдан Газахда мүсават һөкүмә-тинин сәләһијјәтли нүмајәндәсисиниз?

— Партија јаранан күндән онун үзвүјәм, 1918-чи ил-дән исә Газахдакы Азәрбајчан Демократик Партија тәш-килатынын катибијәм. Нијә тәәччүблә бахырсыныз, бурда гејри-ади нә вар ки... Халгымын мин бир әзијјәтлә гурдуғу партијаја сидг үрәклә хидмәт етмәк мәкәр гәбаһәтдир.

— Саггалындан утанырсан, өзүн дә бәј нәслиндән, са-вадлы...

— Мән һеч нәји данмырам. Утанмаға галанда гој, о шәхсләр утансын ки, Ширазлы Сә’ди демишкән.

Утансын о кәс ки, өмрү пуч етди,
Дүнјадан көчәндә хәчаләт кетди.

...Гәфил вурулан гылынч зербәсіндән Фиридун бәј сәнтирләди. Сол көзүндән вә сифәтиндән ҫышгыран исти ган әлиндән шорраныб јахасы боју ахды. Гылынч зербәси алт чәнәсиндән алнына гәдәр чапмышды. Ону итәләдиләр. Кор адамлар кими сағ әлини ирәли узадыб, ики-үч аддым атды. Билмәди һараја, һансы сәмтә јерисин. Архадан вурулан түфәнк гундағы аз галды ону ағзыүстә сәрсин.

— Гуртарын, елә бурда гуртарын, сонра сүрүјүб апарарсыныз, — дејән Либерман ирәли јеријиб түфәнкин лүләсини Фиридун бәјин сол голтуғунун алтына дирәди. Тәтик чәкилән кими о, ағзыүстә дүшдү... Либерман үзүнү нәзарәтчијә тутуб: — Телеграмы исә чырыб атын, биз һеч бир телеграм-зад алмамышыг. — дејиб узаглашды.

* *
*

Фиридун бәј тутуланнан сонра Бадисәбаја баш чәкән, тәсәлли верән чох иди. О һәр күн семинаријаја кәләр, тәзә хәбәр олуб-олмадығыны сорушарды. Фиридун бәјлә биркә апарылан Исфәндијар бәј Мурадовдан, нә дә Мәчидбәј Вәкиловдан да һеч бир хәбәр-әтәр јох иди. Бадисәба о күнү, стражникләрин һәр үчүнү габагларына салыб Газахдан Ағстафаја силаһ алтында, паји-пијада апардыглары күнү хатырлајанда эти үрпәширди. Ағламагдан, сызламагдан башга чарәси галмышды. Ағлајыр вә ағладыгча да јана-јана дејирди: «Бир күнаһы олсајды, мәни бу гәдәр јандырмазды».

Исфәндијар бәј Газахда пристав олмушду. Мәчид бәј ордуда хидмәт етмишди. Тутаг ки, бунлары чара хидмәтдә күнаһландырырдылар. Бәс маариф хадими, әдәбијат саһәсиндә халгына мисилсиз хидмәт едән Фиридун бәј Көчәрлинин күнаһы нә иди? Газахда һамы онун наһаг тутулмағындан данышырды. Тутулуб апарылмағыны көрәнләр белә инанмышдылар. һамы онун тезляклә бурахылачағына үмид бәсләјирди.

Губернатор Әмирхан Хојски јоха чыхан күндән Бадисәбанын сүмүјү санчмышды. 1919-чу ил, октябрын 13-дән декабрын ахырларына гәдәр Газах губернатору ишләјән Әмирхан Фиридун бәјлә һеч бирчә күн белә дүз кәлмәди.

Губернатор истәјирди ки, Фиридун бәј Газах чамаатынын ағзыны јығмагда онун јахын көмәкчиси олсун, халг арасында һәдсиз севилән, нүфуз саһиби олан бу мүәллим онунла биркә кәндләри кәзиб үсјанлары, ихтишашлары

јатыртсын. Кәндлиләр арасында кизли иш апаран Мухтар Начыјевин, Мүсәјиб Әлијевин, Алсәјүн Арыховун нүфуздан дүшмәсиндә Фиридун бәј дә јахындан чалышсын. Әксинә о, Јусиф Гасымов, Начыюғлу кими ингилабчылары семинаријада мүәллим сахлајырды. Әмирханын ән дәһшәтли дәгигәләри онда олурду, чәсус хәбәр кәтирирди ки, Фиридун бәји Газахын ортасында ингилабчы Бала Әфәндијевлә, Мирзә Сәмәдлә, Исмајыл Зејналовла сәһбәт еләјән көрдүм. Бу заман варлығы титрәјән губернаторун көзләри ган чанағына дөнүрдү, јана-јана, говрулаговрула галырды. Әкәр бүтүн Газахын ајаға галхмасындан горхмасајды, о дәгигә Фиридун бәји һәбс етдирәрди. Губернатор һәр дәфә «гырмызылар»дан сөз саланда Фиридун бәј бирчә буну дејәрди: «Хан, јетирән алманы ағачда сахламаг олмаз».

Инди Бадисәба ешидәндә ки, Кәнчә гијамынын тәшкилатчыларындан бири дә Әмирхан Хојскиди, нараһатчылығы даһа да артды. «Кора кедән өзүнә јолдаш ахтарар», — дејә дүшүндү. Шүбһәсиз ки, Фиридун бәјин адыны верән дә о олмушду. Тәләјә дүшән губернатор «гијамын дүшүнән бејини Газахда отуруб, сиз исә мәни мүһакимә едирсиниз», — дејә өлүм ајағында да Фиридун бәјдән һејиф алмышды.

* *
*

Фиридун бәји кәтирмәјә кедән Бадисәба һәмни күнү Кәнчәдән мәјус гајытды. Начы Рәсул евинин јанындан үзүашағы кәләндә гаршысына әмисн оғлу Мәһди аға Вәкилов чыхды.

— Нә олду, — деди, — нијә тәк кәлдин, дејәсән һеч је-мәји дә вермәмисән?

Бадисәба:

— Көтүрмәдиләр, — деди.

— Нијә?

— Дедиләр ки, Фиридун бәји башга һәбсханаја апарылар. Анчаг јалан дејирләр.

— Бәлкә азад еләмәк үчүн Бақыја дәјишибләр, нә билирсән?

— Јох, јаланды, әмиоғлу, — дејиб ағлады. Кәлағайысынын учу илә көзүнү нә гәдәр сыхдыса, көз јашыны сахлаја билмәди. Һычгыра-һычгыра — өлдүрүбләр, мәни алдатдылар, — деди.

— Нә билирсэн, ким деди?..

— Фиридун бәжин папагыны бир забитин башында көрдүм. Демәк, өлдүрүбләр, — дежиб даһа бәркдән һөнкүрдү.

Ижунун дөрдүндә Ејуб Ханбудаговун кәтирдији мәктүб Нәримановун ганыны гаралтды. «Мән елә белә дә көзләјирдим» — дејә фикирләшди. — Нијә дајанмысыңыз, дәрһал телеграм һазырлајын, мәним адымдан, һәмид Султанова — Ханбудагова тапшырыг верди. — Јазын ки, күнаһсыз һәбс олуанлар диггәтлә јохланылыб азад едилсин. Фиридун бәј Көчәрлини исә телеграм алынан кими азад едиб өз ишинә гәјтарсынлар. Башгаларыны билмирәм, шәхсән мән Фиридун бәјә замин ола биләрәм. Ону бу ишә гатмаг мәнчә ән бөјүк һагсызлыгдыр. Баш ача билмирәм, Газахда үсјан олмајыб ки, Фиридун бәјин бу үсјана нә дәхли?

Телеграм көндәриләндән сонра Нәриманов раһат ола билмәди. Амма ишин чохлуғу, Бакыда, Загатала вә Гарабағда вәзијјәтин ағырлығы бир нечә саатдан сонра Кәнчә һадисәләрини унуттурду. Үч күн кечди. Фиридун бәјин азад едилмәси һаггында бир хәбәр кәлмәди. Нәриманов Бакыда ишләрини саһмана салыб Кәнчәјә кетмәји гәрара алды.

Вағзалдан ингилаб комитәсинин гәраркаһына кими пијада кетди. Эһалинин әһвал-руһијјәсини, шәһәрдәки дәјишклији көрмәјин хатиринә. Гәраркаһа чатан кими һәбс олуанларла марагланды. һәмид Султанов гыса изаһатдан сонра үзбөүз отурдуғу Нәримановун гаршысына үч сијаһы гојду.

— һазырда — деди, — һәбс олуанлар диггәтлә јохланылыр. Бу сијаһыда оланлар — шәһадәт бармағыны биринчи сијаһынын үстүнә гојду. — һәгигәтән гијамын тәшкилатчыларыдыр. Артыг дәгигләшдирилиб. Бу исә — икинчи сијаһыны әлине алды — аз күнаһы оланлардыр, демәк олар ки, күнаһсызлардыр, бир нечә күнә онлары азад едәчәјик.

Нәриманов үчүнчү сијаһыны өзү көтүрүб биринчи сәһифәсинә өтәри бахды. Икинчи сәһифәни ачанда дөрдүнчү ады пычылты илә охуду, башыны галдырыб:

— Буну нијә һәбс етмисиниз, бунун күнаһы нәди, Фиридун бәј һара, гијаһ һара?!..

— Кими дејирсиниз?

— Фиридун бәј Көчәрлини, мәкәр танымырсан?

— Онун һәбс олунамағындан, мәним хәбәрим јохду.

Ону...

— Дәрһал ону азад етмәк лазымдыр.

— Јолдаш Нәриманов, бу күлләләнләрин сијаһысыдыр, артыг...

— Нә данышырсан?! — Нәриманов өзү дә һисс етмәдән сәси бәркдән чыхды. Ешитдији сарсыдычы хәбәрдән сәси дә, әли дә титрәди. Алнына сојуг тәр кәлди. Бир нечә дәгигәлик чансыхычы сүкутдан сонра. — Нечә, јә'ни хәбәрим јохду? Мән сәнин адына бир һәфтә эввәл телеграм да көндәрмишәм ки, Фиридун бәј Көчәрлини азад един.

— Бағышлајын, јолдаш Нәриманов, мән елә бир телеграм алмамышәм...

— Ким һәбс едиб Фиридун бәји? Бәс сорушмазлар күнаһы нәди? Гала комендантыны чағыртдыр кәлсин.

Дајанан командирләрдән бири:

— Јолдаш Нәриманов, Либерманын тапшырығы илә Газахдан үч нәфәр кәтирилиб. Фиридун бәј дә онларын арасында иди.

— Кимди Либерман? — дејә Нәриманов сәрт сәслә сорушду.

— Хүсуси шә'бә рәиси.

— һәр кимдисә халг дүшмәниди. Дәрһал һәбс един, — дејә Нәриманов әсәбиләклә билдирди.

— Будур, өзү дә кәлди, — дејә һамы бир ағыздан дилләнди.

Нәриманов гаршысында димдик дајанан јашыл папаг Либермана нифрәтлә бахды.

— Изаһ един көрүм, халг мүәллими Фиридун бәј Көчәрлини һансы күнаһына көрә күлләләмисиниз?

— Мәнә дедиләр ки, о, мүсават парламентинин үзвү олуб. һәм дә гијама башчылыг едиб. Газахдан сүвари дәстә јығыб көндәриб.

— Алтымыш үч јашлы гоча халг мүәллими Газахда олаола Кәнчә гијама нечә башчылыг едиб? Икинчиси дә Фиридун бәји мән чох көзәл таныјырдым. О, һеч вахт мүсават партијасына гуллуғ етмәјиб. — Үзүнү Султанова тутуб: Фиридун бәјдән башга Газахдан нечә нәфәр кәтириб һәбс етмисиниз?

Һәмид Султанов:

— Јолдаш Нәриманов, Газахдан кәтириләнләрдән мәним һеч хәбәрим олмајыб.

— Чох наһаг, бәлкә сиз чаваб верәсиниз, хүсуси шә'бә рәиси?

— Үч нәфәр, — дежиб Либерман удгунду.

— Кимләрди, адларыны дејә биләрсинизми?

— Мәчид бәј Вәкилов, Исфәндијар бәј Мурадов бир дә Фиридун бәј.

— Ајдынды, — дејә Нәриманов өз-өзүнү мезәммәт едирмиш кими бир анлыға хәјала далды. Инди сәнин әгидән там ајдын олду, «јолдаш» Либерман, — дежиб Нәриманов әсәби һалда кезинди. Дајаныб шәһадәт бармағыны һәмид Султанова тушлады. — Бүтүн күнаһлар сиздәди, јолдаш Султанов. Һәлә Бақыдан јола саланда мән сизә дәнә-дәнә тапшырдым ки, јерли әһали илә һәддиндән артыг еһтијатлы олун. Өзүнүзә садиг, инанылмыш болшевикләр сечин. Чалышын ки, күнаһсыз адамлар нә һәбс едилсин, нә дә өлдүрүлсүн. Сиз исә көрүн нә еләмисиниз? Нечә дејәрдәр, гојуну гурда тапшырмысыныз. Көрүн кими өзүнүзә хүсуси шөбә рәиси сечмисиниз, гаты дашнак олан Либерманы. Тәрки-силаһ един ону, голларыны бағлајын, һарда Фиридун бәј Көчәрли күлләләниб орда да бу әчлафы гәтлә јетирин...

БЕШ КҮНЛҮК ГОНАГ

(Сәнәдли һекајә)

Онлар Ағсу ашырымына чатдылар. Күнәш гүруба енирди. Тиканлыглар арасындан салынан јол гыврыла-гыврыла Ләнкәбиз дағларынын јахасы бојунча галхырды. Машын бир нечә дәнкәни бурулуб саға дәнмәк истәјәндә Сәмәд Вурғун башы илә ишарә еләди. Александр Фадејев јериндә дикәлиб ашағы бахды. Дәрәнин кирәчәјиндә абад рајон мәркәзини көрүб:

— Көзәлдир, — деди, әлини еһмаллыча сүрүчүнүн чижинә тохундурду: — Андреј, сахла.

...Сүрүчүдән башга һәр үчү дүшүб лап јахындакы чыр армуд ағачынын јанында дајанды. Сәмәд Вурғун үфүгләрә гәдәр узаныб кедән чөлдән, сапсары саралан гүруб күнәшиндән көзләрини ајырмадан јавашча јерә отурду. Елә бил илаһи бир көзәллик гаршысында сәчдә едирди. Фадејев папиросуну сүмүрүб атды. Онун ағ сачлары һәмишә — күләр сифәтини аз гала тамам өртмүшдү. Ојнаг мави көзләрини чижин-чијинә вермиш дағлардан ајырмыр, дурушундан вә бахышыннан һисс олунурду ки, кефи көк, дамағы да чағдыр. Өзүнү гонаг јох, ев јијәси кими апа-

ырды. Зирвәси гарлы, јахасы көлкәли, күнәшли дағлара бахыб инчә сәслә:

Дағларынын башы гардыр,
Ағ өрпәјин булудлардыр.
Бөјүк бир кечмишин вардыр;
Билинмәјир јашын сәнин,
Нәләр чәкмиш башын сәнин!..

— Киминдир бу көзәл шә'р, кимин? — дежиб ашағы әјилди. Севинч долу үрәклә достуну гучаглады. — Сәмәд, доғрудан да бөјүк шаирсән. Сәнин көзәл шә'рләрини поезија кәһкәшанында парлаг улдуз кими шәфәг сачыр. Биз һәлә шәхсән таныш дејилдик, амма Сәмәд Вурғун шә'рләринин мәфтуну идим. Сәнинлә дост олдуғуму фикирләшәндә өзүмү бәхтијар санырам, фәгәт дәрдкөз Мирчәфәр Бағыров кимиси сәнин гәдрини билмәз.

— Саша, сән аллаһ, белә көзәл тәбиәтин гојнунда һәр јетәни хатырлама. Гој бу илаһи көзәллијә дојунча бахаг. Һәлә бир саға дән, мәним әсәримин гәһрәманы Талыстан дағларынын фүсункар көзәллијини бурдан сејр елә. Бу торпағын сых орманларындан, јалчын гајаларындан сәркәрдә Чаванширим күч алыб. Сонра көкс өтүрүб әләвә етди:

— Азәрбајчан халгынын шәрәфли кечмиши вардыр вә о, ән гәдим, ән мәдәни халглар сырасына дахилдир. Азәрбајчан халгынын мәдәнијјәти тарихин ајры-ајры мәрһәләләриндә бүтүн Шәргдә ән габагчыл вә ән мүтәрәгги мәдәнијјәт олмушдур... Алим вә тарихчиләримизин әзәмәтлин халгымыз һаггында, онун чох әсрли мәдәнијјәти вә гәһрәманлыг тарихи һаггында кур сәслә данышмаларынын вахты чатмышдыр».

Ариф истәр мәни гансын,
Тарихчиләр гој утансын!
Јазылмамыш тарихимиз,
Тарихсизми јарандыг биз?!

Александр Фадејев бахышларыны фүсункар тәбиәтдән ајырыб кери ганрылды, гәмли-гәмли достуна бахыб:

— Дүз дејирсән Сәмәд, — бизим тарихчиләрин күнаһы чохду, — деди. — Белә бир улу өлкәни онлар дүнјаја мәһз гәдим тарихи илә танытмалыдырлар. Гој, бүтүн бәшәријјәт билсин ки, јер үзүндә белә бир өлкә вар, онун да чәннәтә бәнзәр тәбиәти, бир дә фәхр етмәли улу, гәдим тарихи... Мәним әвәзсиз достум, сән көзәл демисән ки, һәр торпағын өз ешги, һәр милләтин өз ады вар.

Ики аддым аралыда гарагат колунун јанында дуран
Меһди Һүсејн күлүмсүнүб кері дөндү:

Мәним тәбиәтә бир суалым вар:
Өләрми бунлары көрөн сәнәткар?!

Сәмәд Вурғун гаршысындакы бир көрүмлүк Вәтән тәбиәтинин фүсункар көзәллијини сонсуз, дәрин нәзәрләрилә сүзүр вә дахилән севинирди ки, ону досту А. Фадејевә дә көстәрмәк имканы әлә дүшүб. Думан күнејин јамачы боју јухарыларә — зирвәләрә чан атыр. Каһ чынғыллы јалы, каһ да хырда мешәлији јалајыб кечирди. Үзүашағы дәрәләрин диби илә гыврыла-гыврыла ахыб кедән хырдача су ахарлары ағарырды. Ашағыда, үфүгләрә гәдәр көрүнмәз олан Ширван дүзүндә ала-тала һерик гаралыр, көвшәнләр исә гызылы рәнкдә бәрг вурурду.

А. Фадејев бүтүн ағырлығы илә ағача сөјкәнмишди.

— Бурда доғулсајдым мән дә шаир олардым, — деди, — дөнүб Сәмәдә гыјғачы бахды. — Әсрарәнкиз тәбиәтин көзәл шаир оғлу. Мән инди билдим ки, сәни бизә ким бәхш едиб. — Ашағы әјилиб шаир достунун чижинләрини гучаглады.

Сәмәд Вурғун әлини торпағын үстүнә гојду.

— Отур, гардаш отур, — деди, — дејәсән букүнкү сәфәримиз тәрифлә башлајыб. Мәни елә һеј тәрифләјирсән.

— Сәмәд, јадындан чыхмајыб ки, сән мәнә «күлүстан» адландырдығын Муғаны көстәрмәјә дә сөз вермисән?

— Һә, јадымдадыр, Саша, һәр шеј јадымдадыр, анчаг о тамам башга сәмтдәдир. Бура онун гардашы Ширвандыр, ше'рли Ширван. Бу обанын нәһәнк шаирләрини сән јахшы таныјырсан. Фәләки Ширванини, Әфзәләддин Хаганини, Сејид Әзими, Сабири. Амма бирини танымырсан, әдәбијат тарихиндә ады чәкилир, аз да ше'рләри галыб. Бир вахт гәддар НаDIR шаһ Шамаһыны јандырыб, әһалисини зорла Ағсуја көчүртдүрүб. Онда Зүлали адлы шаир гүрбәтдә имиш. Гајыдыб көрүр ки, доғма јурду Шамаһы јерлә-јексан едилиб. Бу көрдүјүн Ағсујун әтрафы батаглыг имиш, ағчаганадлар чамаата көз вериб, ишыг вермириш. Әсәбиләшән шаир јана-јана дејир:

Гүрбәтдә дејәрдин ки, Зүлали, вәтәним вар,
Енсин көзүнә гарә су, Ағсу вәтән олду!

Бу Ширван чамааты беләди, гардашым, онларын данышығы да ше'рнәнди.

Нә'шәли үзүнә кәдәр көлкәси гонан Фадејев:

— Јазыг киши, — деди, — көр нә бөјүк үмидлә, севинчлә гајыдыбмыш, амма нә көрүб.

— Бура бахын, — дејиб онлара јахынлашан Меһди Һүсејн әлини тәзә-тәр от үстүндә кәздирди. — Бунун һамысы јағышын күчүдүр. Сон вахтлар чох јағарлыг кечир.

— Еһ, Меһди, адам лап мәст олур, буралара бахдыгча јадыма доғма Сибир дүшүр. Чаван вахты, партизанлыгда о гәдәр белә көј от үстүндә ширин-ширин мүркү вурмушам ки... — Фадејевин мави ојнаг көзләри күлдү. Әлини сарышын сачларында кәздириб ајаға дурду. — Сәмәд, кәлсәнә тонгал галајыб, кечәни бурда кечирәк.

— Јох, әзизим Саша, гајыданда. Инди бизи көзләјирләр, һәлә Јевлахда да дајанмалы олачағыг, јолчу јолда көрәк.

— Дајан, Сәмәд, дајан. Бу тәрәвәтли һаваны гојуб һара кедирик. Гој бу јүксәкдән күнәшин батмасыны да көрәк. Көр күнәш бурдан нечә дә јахын көрүнүр, илаһи. Ким билир, бәлкә бир дә гисмәт олмады...

Сәмәд Вурғун ајаға дурмушду. Гартал бахышларыны зирвәдән думанлы-чискинли дағлардан, тарласы бол күнәшли Ширвандан ајырмадан сағ әлини ирәли узадыб фәхрлә:

— Саша, — деди, — бах, бу мәним вәтәнимин һәлә бир парчасыдыр. Онун көзәллијини өзүн көрүрсән. Инди өзүн шаһидсән ки, күнәшли Азәрбајчан дејәндә биз бош јерә өјүнмүрүк.

Чығырла бир нечә аддым ашағы енән Фадејев ушаг кими севиниб голларыны кениш ачды, үзүнү дағлара тәрәф тутду:

— Еһеј, һе, һеј... улу дағлар! — дајаныб әкс-сәда верән сәсини динләди. Керијә дөнүб һәдсиз бир севинчлә Меһди Һүсејнә, Сәмәд Вурғуна бахды. — Ешидирсинизми, гардашлар, ешидирсинизми? Бах, сонра демәјин ки, Александр Фадејев Азәрбајчанда јохду, мән һәмишәлик галдым бурда. Мән дә Одлар јурдунун од оғлу олдум. Фикир вер, Меһди елә бил тәбиәтдә бир бајрам руһу вар, әсл бајрам тәнтәнәси, дағларын, чөлләрин үзү күлүр. Һава көр нечә дә сафдыр.

— Бајрамды, бәли, бајрамды. Тарих боју Азәрбајчан тәбиәти дост кәлишини бајрам едиб. О јадындан чыхартмајыб ки, инди 1951-чи ил декабрын илк күнләридир. Фадејевин әлли јашына лап аз галыб, тәбиәт ојаныб тәбрик үчүн сөз истәјир.

Фадејев утанчагыла күлө-күлө:

— Сәмэд, дејирсән јә'ни бу тәнтәнә мәнә көрәдир, — деди, — үзүнү дәрәли-тәпәли вадия тәрәф тутду, — сағ ол, ана тәбиәт, сағ ол... — Сәс јенә әкс-сәда верди. Санки торпаг синәдолусу нәфәс алып, чаваб гајтарды. Тәһһа армуд ағачынын саралан јарпағлары сәрин дағ мейндән јерә сәпәләнди. Дикдирдәки сүнбүллү отлар үзү үстә әјилди. Сәмэд Вурғун чийнинә гонан саралмыш бир јарпағы көтүрүб кәдәрлә:

— Өмрү аз олан мәхлуг, — дејиб фикирли-фикирли она бахды.

Гарданса јенә Бағыровла көрүшү јадына дүшдү. Нирсиндән рәнки гаралды. Үрәјиндә өзүнү данлады ки, гардан ағлына кәлди бу чәллад.

Бағыровун досту Фадејевә көстәрдији сојуглугдан Сәмэд Вурғун өзүнү тәһгир олунамыш һесап едирди. Бағыров һәр ики сәнәткарын јахын дост олдуғуну јахшы билирди. О, һәр дәфә Фадејев фамилјасыны ешидәндә әсәбиләширди. Чүнки дөрд ил габаг Бағыровун бағындакы зијәфәтдә Фадејев ону «Бухара чәллады» адландырмышды. О вахтдан Бағыров Фадејев кәлмәсинә илан јарпыза бахан кими бахырды.

Инди Фадејев һеч бир тәклиф, дә'вәт олмадан өзү республикаја кәлмишди: мәгсәди Азәрбајчан кәндини јахындан көрмәк, кәнд әһалисинин күзәрәны илә таныш олмаг иди.

Бағыров онун кәлишини узун заман көтүр-гој еләди. Шүбһәли-шүбһәли Фадејевин көрмәк арзусунда олдуғу јерләрин бә'зисинин үстүндән гара хәтт чәкди. Онлардан бири дә Сәмэд Вурғунун доғулдуғу оба иди.

* *
*

...Сәмэд Вурғунла Фадејев онун кабинетинә кирәндә лап јухары башда дајанан «республиканын саһиби» онларын кәлдијини көрүб тәрс-тәрс гапыја бахды. Әлләри белиндә чүтләнмиш һалда ағыр аддымларла ирәли јериди. Кәһрәба тәсбеһи әлиндә шаг-шаг шагғылдајырды. О, кабинетин ортасында јанпөртү дајаныб әл узатмадан «хош кәлмисиниз» деди. Фадејев онун сәрт, гајыш кими тарым сифәтинә бахды, динмәди. Нифрәт вә чәсарәтлә көзләрини она дикди. Бағыров бу бахышларла таб кәтирмәди. Пәнчәрәјә јахынлашыб чөлә бахды. Сәмэд дәрһал фүрсәтдән

истифадә едиб Фадејевин голуна тохунду. «Чаваб вер», — дејә ишарә еләди.

Фадејев сојугганлыгла, кечдән-кеч «сағ олуна» деди. Кабинетдә Бағыровун хром чәкмәсинин чырылтысындан башга һеч нә ешидилмирди. О, әлләрини шалвар чибинә салды. Нәсә ахтарды, тапа билмәди. Мави сәтиндән тикилән көјнәјинин чибләрини бир-бир ахтарды. Хырдача бир кағыз тапыб охуду. Сонра ири, биллур күлгабыда ону јандырды. Бағыров өзүнү елә сәјмазјана апарырды ки, санки отагда тәк иди. Фадејев онун һәрәкәтләринә бахабаха дүшүнүрдү: бу халгын да, достум Сәмәдин дә бөјүк дөзүмү вар.

Јолда Фадејев Сәмэд Вурғундан сорушду:

— Нечә јашајырсыныз, Сәмэд, белә бир ағыр шәраитдә?

— Нејләмәли, Саша, аталар демишкән, нәзилән ип бир күн гырылачаг, мәнчә лап јахын вахтда. Јашамағы да көрүрсән, јүзләрлә јахшы оғуллаарымызын башыны једи. Өзү дә һеч нәдән.

— Тфу, сәнә Бухара чәллады, — дејиб Фадејев нифрәтлә јерә түпүрдү. Бу сөзү мән она гырх једдинчи илдә һаһаг демәмишәм. Она көрә дә мәндән зәһләси кедир. Көрдүн, бу да онун гонаг гәбул етмәји. Нифрәтли бахышындан башга, јадымда һеч нә галмады, илк дәфә белә сәрт үзләшдик. Мәнчә, бу да ахырынчы олар.

— Дәрдимиз бөјүкдү, гардаш, — дејиб Сәмэд Вурғун папиросун көтүјүнү гутуја дөјә-дөјә сөзүнә давам етди. — Бағыров нә фәһлә ичинә кедир, нә дә колхозчуја салам верир. О, һамыја гара «ЗИМ»ин пәнчәрәсиндән дөрд көзлә бахыб кечир.

* *
*

Артыг үчүнчү күн иди ки, онлар Шамхорда гонаг иди-ләр. Бүтүн күнү колхоз вә совхозларда олур, әмәкчиләрлә көрүшүб сәһбәт едирдиләр. Фадејевин Шамхор вә онун күләрүз чамааты хошуна кәлмишди. Она көрә дә бурдан кетмәјә тәләсмирди. Буну јахшы дујан Сәмэд Вурғун она мане олмаг истәмирди. Әслиндә Фадејевин белә ләнкимәји онун да үрәјиндән иди. Сәмэд вахт тапыб арабир Шамхорда јашајан гоһуму Ибраһимә, Афтаб ханыма баш чәкирди. Чох севдији Шамхор ашығы Тејмурун, Мә'симин гонағы олурду.

Наһардан сонра гонаг евинин һәјәтиндәки бағда хејли

сөһбәт етдиләр. Үз-көзүндән јорғунлуғ төкүлән Фадејев әснәјә-әснәјә:

— Сәмәд, — деди, — јуху мәни јаман тәнтидиб, бәлкә бир саат узанаг...

— Мән јох, — дејә Сәмәд Вурғун е'тираз етди. Мән бир саатла дојан дејиләм. Јатдыммы, кәрәк үч-дөрд саатдан сонра дурам. Инди јатанда ахшам әзаб чәкирәм. Сән кет, јат, гардаш, мәнә бахма.

Меһди Нүсејн дарыхдығыны билдирди; нәсә бу күн өзүнү јахшы һисс етмәдијиндән, бүтүн кечәни гарма-гарышыг јухулар көрдүјүндән шикајәтләнди.

— Бајагдан, — деди, — гонаг евинин хидмәтчиси јоха чыхмышды. Чијәрим јанырды, чај ахтарырдым. Инди кәлиб чыхды. Сорушдум ки, һара кетмишдин. Дејир мәдәнијјәт евиндә «Тарзан» киносу көстәрилир, она бахырдым. Сәмәд, — Меһди бир ағсаггал кими ондан ичазә истәјирди, — гонағымыз да јатмаға кетди. Сәһәр тездән дә Кәнчәјә јола дүшүрүк. Бу филм хејли вахтдыр һәр јердә көстәрилир, вахт тапыб баха билмирәм. Кәлсәнә, кедиб биркә бахаг, јәгин сән дә көрмәмисән.

Сәмәд Вурғун е'тираз етмәди. Јалныз республика мәдәнијјәт назиринин мүавини Мәммәд Әфәндијев кетмәкдән имтина етди.

— Мән, — деди, — јалан олмасын бир он дәфә көрмүшәм, сиз кедин бахын...

Сәмәд Вурғун:

— Бу лап јахшы олду, — деди, — сән елә бурда галсан, пис олмаз. Бирдән гонаг галхыб еләсә, сөһбәт едәрсән. Инчимәз, һәр һалда тәк гојуб кетмәк дә јахшы дүшмәз.

Онлар киноја кедәндән тәхминән јарым саат сонра хидмәтчи гадын тәләсик Мәммәд Әфәндијевин јанына кәлиб деди ки, гонаг дуруб, әл-үзүнү јујур.

Мәммәд Әфәндијев пилләкәнлә үзүјухары чыханда әли дәсмаллы гонагла гаршылашды. Фадејев баш ағрысындан јата билмәдијиндән шикајәтләнди. Сәмәджилин һарда олдуғуну сорушду. Киноја кетдикләрини биләндә:

— Гој, — деди, — онлар киноја бахсын, биз дә кәл онлар гајыдана кими мәшғул олаг.

Һәлә јығышдырыб гуртармадығы сүфрәјә хидмәтчи јенидән јемәк-ичмәк дүздү. Онлар үзбәүз отурдулар. Илк бадәни Мәммәд галдырды. Һөрмәт вә еһтирам әламәти олараг «республика саһиб»нин шәрәфинә ичмәји тәклиф етди.

— Бағыров, — деди, — јахшы дәвләт хадимидир, әсл коммунистдир...

О, данышдыгча Фадејевин сифәти сәртләшир, әсәби үзүндә көј дамарлар ојнашырды. Һирсиндән диши додағыны чејнәјирди. Үрәјиндә фикирләширди ки, инди буна Бағыровун јахшы, пис адам олмағыны баша салмаг чәтиндир. Вахт кәләр, бу сағлығы үчүн өзү хәчәләт чәкәр. Бир дә ки, бунун һамысы горхундандыр, чанындан горхур, јазыг нејләсин, јәгин башы чәкиб, көрүнүр отуз једдидә буна да «пај» дүшүб.

Фадејев һеч нә демәдән, һирсини боға-боға она ахырачан гулаг асды. Ағыр вә кәдәрли сәслә Мәммәдин көзлә мәдији гејри-ади бир тәклиф дејиб ичди.

— Биз инчәсәнәт ишчиләријик. Јахшысы будур, мәрһум Үзејир бәјин хатирәсини јад едәк. О, әдәбијјатда, инчәсәнәтдә вә инсанлыгда әвәзсиз шәхсијјәт иди.

Мәммәд гурујуб галды. Онун е'тираз етмәјә нә имканы олду, нә дә сөзү. Һәр икиси бир нечә дәгигә сусдугдан сонра Фадејев папирос чәкмәк үчүн ешијә чыхды. Сүфрә башында папирос чәкмәзди. Мәммәдин әлине кирәвә дүшдү. Гонаға јолдашлыг етмәк хатиринә өз бадәсинә чај сүздү. Бир аздан Фадејев кери гајытды. Мәммәд онун бадәсини конјакла долдурду. Гонаг папирос чәкмәјә чыханда фикирләшиб тапдығы тәмтәрағлы сөзләри јадына салыб дүбарә деди:

— Александр Александрович, ичәк Азәрбајчан халгынын сынанмыш оғлу Бағыров јолдашын сағлығына...

Фадејев онун үзүнә тәрс-тәрс бахды, Мәммәдә елә кәлди ки, индичә дуруб ону шилләләјәчәк. Өзүнү итирән Мәммәдин чүмләсинин ардыны тапыб битирмәк имканы олмады. Бахышларыны билмәди һарада нечә кизләтсин.

Әли чәнәснндә, көзү Мәммәдин үзүндә галан Фадејев, «нијә бу чәлладдан әл чәкмир?» — дејә дүшүнүрдү. Сонра ондакы горхуну, тәлашы дујуб, Мәммәд һаггында пис фикирләрдән дашынды. Керијә, стола сөјкәниб гүрурла:

— Азәрбајчан халгынын ән көзәл, сынанмыш, танынмыш оғлу Сәмәд Вурғундур. Ичәк онун сағлығына, — дејиб сон дамласына гәдәр ичди.

Бу дәфә Мәммәд Әфәндијевдә горху әламәти, һәгигәтән, һисс олунурду. Ингилабчы әмиси Солтан Мәчид Әфәндијевин һеч нәдән кедәр-кәлмәзә көндәрилмәјини, әмисинә көрә ишдән говулуб ев дустағы олмағыны, партија сыраларындан наһагдан чыхарылмағыны јадына салды. Бүтүн бу шәр вә ифтиралардан тәмизә чыхана кими аз гала он ил гочалмышды. «Бу нә иш иди јенидән дүшдүм. Гонаг бәлкә мәни сынајыр» — дејә фикирләшән Мәммәд бадәјә әл атыб јенидән Бағыров һаггында тәмтәрағлы сағлыг демәк истәјәндә Фадејев ону габаглады:

— Ичәк, — деди, — сизин саглыгыныза... — Мәммәд Әфәндијев бадә элиндә гурујуб галмышды. Фадејев сол әлилә алнына төкүлән тел-тел сачларыны кери еләјиб, хыр-дача, мави көзләрилә күлүмсүндү: — Сизин саглыгыныза ичәк, сизи дејирәм, шәхсэн сизин вә аиләнизин...

— Александр Александрович, ичазә верин сизин јазычы...

— Нијә е'тираз едирсиниз. Утанмајын, чәкинмәјин. Мәним достум Сәмәд Вурғун дејир ки, утанчаглыгын өзү дә бир ејбәчәрликдир. Дарыхмајын, мәним дә саглыгыма ичәрик. Һәлә вахт чоходур, сәһәрә гәдәр бурдајыг, мән сизин саглыгыныза ичирәм, — дејиб ичди.

Һәјәтдән сәс-күј ешидилди. Тахта пилләләрлә кимсә галхырды. Артырмада Сәмәд Вурғун көрүндү. О, Фадејевә јахынлашыб әлини чијнинә гојду, стул чәкиб әјләшди:

— Саша, — деди, — бағышла, киноја сәнсиз кетдик, јатмышдын, нараһат еләмәк истәмәдим.

Фадејевин көзләри ишыгланды, зарафатла:

— Јахшы еләмисән, Сәмәд, биз һеч дә дарыхмамышыг. Өтән кәнчлијимиздән, мәнәббәт мәчәраларымыздан бири-биримизә данышыб ләззәт алмышыг...

Һамы отурду. Кими филмдән, кими дә Кәнчәјә сәһәр саат нечәдә јола дүшәчәкләриндән сәһбәт ачды. Хидмәт-чијә сөз демәк бәһанәсилә чыхан Мәммәд гапыја чатыб кери дөндү. Сәмәд Вурғуна да бир дәгигәлик чөлә чыхма-ға ишәрә еләди.

Һәјәтдә, гызыл күллүјүн арасындакы тәнһа стулда отурдулар. Мәммәд бир аз әввәл олмуш «саглыг әһвалаты»ны һәјәчанла Сәмәд Вурғуна данышды. Шаир ону ахыра кими динләјиб:

— Мәммәд, — деди, — бу әһвалаты мәнән башга даһа кимә данышмысан?

— Сәнән башга, һеч кәсә, — дејә Мәммәд нараһатлыг-ла чаваб верди.

— Бир даш алтда гој, бир даш да үстә, һеч кәсә даны-шыб еләмә. Әским онсуз да түстүлүдүр, мәнән көрәрләр...

* *
*

Әһвалатдан ики саат кечмәмиш Мәммәд Әфәндијевин дөвләт телефонуна чағырыб тапшырдылар ки, тә'чили бир-баша Бакыја гајытсынлар. Бағыровун әмри беләди. Кәнчәдә дајанмамаг шәртилә, бу дәгигә кечә илә јола дүшүн.

Кери гајыдырдылар. Көрүнүр, Бағыровун кабинетиндән кәдәрлә башланан сәфәр орда да гангаралыгы илә

сона чатмалы иди. Јалныз габагдакы машында әјләшән Фадејевлә Сәмәд Вурғун зарафат едир, дејиб-күлүрдүләр. Арабир јолда дајананда Мәнди Һүсејн Сәмәди белә шән көрүб тәәччүблә дејирди:

— Залым оғлу, гурд үрәји јејиб, елә бил чәллад әлине јох, тоја-бајрама кедир.

Сәмәд Вурғун һәгигәтән нә Бағыровун ган сачан көз-ләриндән ваһимәјә дүшүрдү, нә дә онун һәдә-горхусундан...

...1939-чу ил нојабрын 28-дә Самур-Дәвәчи каналынын ачылышы мәрәсиминә Сәмәд Вурғун дәвәт олунамамышды. Тәнтәнәли ачылыш күнү шаир өзү ора кетди. Јығынчагын башланмасына беш-он дәгигә галмыш Бағыров Сәмәди көрүб, тәәччүб вә кинәјә илә:

— Сән нә әчәб кәлмисән? — дејә сорушур.

Сәмәд Вурғунун санки чавабы һазыр иди. О, өзүнү итирмәдән, горхуб-чәкинмәдән дејир:

— Кәлдим ки, халгын тәнтәнәсини, шадлығыны өз көз-ләримлә көрүм, онларын мисилсиз гәләбәсини, севинч-нин шаһиди олум.

— Онда бу тәнтәнәјә кәрәк мүтләг ше'р охујасан, — демәкдән башга, Бағыровун әлачы галмыр.

Сәмәд Вурғун елә орадача јаздыгы «Самур» ше'рини охујур:

...Гарлы дағлар гучағындан шырыл-шырыл сүзүлән,
Чәмәнләрин ајағына инчи кими дүзүлән,
Саһилләрдә күзкү кими шәфәг салан бусатын
Сағлыгына саз тутараг, сөз дејирәм нини мән!

Самур чајы салам верир бизим ағыр елләрә,
Өз сујуну шәрбәт кими о пајлајыр чөлләрә;
Дүмсүкләјиб тәбиәти јухусундан ојадыр,
Алгыш онун јахасында тарих јазан әлләрә...

Бөјүк Вәтән мұһарибәсинин чаһаншүмүл гәләбәсиндән бәһс едән пјесини јазыб гуртаранда достларына охумуш-ду. Ону мұһарибәдә гәһрәманлыгла һәлак олан досту Ис-лам Мәммәдовун хатирәсинә һәср едиб, адыны да «Ислам» гојмушду. Бағырова чатдырмышдылар ки, әсәрдә ислам дини тәблиғ олунар. Сәһәрисини күн Сәмәд Вурғуну һүзу-руна чағыран Бағыров өзүндән чыхыб демишди:

— «Пејгәмбәр»и јазанын агибәтини јадына сал. Сәни дә онун далынча кәндәрәрәм. Онун јолунун давамчысы олмаг истәјирсән? Бизә Ислам дининдән вә онун хејир-шәриндән моизә охумаг лазым дејил! — Бағыров әлләрини гошалашдырыб шаирин көзләри гаршысында ојнатды. — Кәндәрәрәм!..

— Мәним пјесимдә диндән әсәр-әләмәт јохдур. Әсәр Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндән бәһс едир. Ону сизин дә јахшы таныдығыңыз Газах Рајон Партија Комитәсинин кечмиш катиби, мұһарибәдә гәһрәманлыгла һәлак олмуш Ислам Мәммәдовун хатирәсинә һәср етмишәм.

Бағыров бар-бар бағырараг:

— Билмирәм, дәјиш адыны, дәјиш! — дејиб әлиндәки бир дәстә гәләми јерә чырпмышды.

Онда әсәрә һеч бир хәләл кәлмәдән «Ислам» «Инсан» олмушду...

Илләр кечирди. Амма Бағыров тәрлан тәбли Сәмәд Вурғуну тәғиб етмәкдән нә әл чәкир, нә дә јорулурду. «Республиканын саһиби» чыхыш вә нитгләриндә ону санчырды. Халгын севә-севә охудуғу, һөрмәт вә еһтирамыны сахладығы шаири көзүмчыхдыја салмышды...

Инди јол боју үздә Фадејевлә дејиб күлсә дә, Сәмәд Вурғун дахилән кәдәрли иди. Фадејевә едилән һөрмәтсизлик ону јаман сарсытмышды. Буну ким хәбәр верә биләр? — дејә дүшүнән шаири фикир көтүрмүшдү. Бәлкә Мәммәд өзү горхусундан јухарыја билдириб? Јох, инанмырам. Мәммәддән архајынам. Отуз једдинин сынағындан чыхмыш адамдыр. О, белә нахәләф иш тутмаз. Әкәр о, хәбәр верибсә, мәнә нијә данышырды.

Архадан кәлән машында Мәммәд Әфәндијевин дә ағлыны мин чүр фикир јорурду. «Мән буну Сәмәддән башга һеч кәсә данышмамышам. Фадејев өзү дә дејә билмәз. Бәс нечә олду? Гардан бу хәбәр саат јарыма кедиб Бағырова чатды? Мән Сәмәдин достлугда мөһкәмлијинә һәлә 1928-чи илдә Кәнчәдән бәләдәм. Отуз једдидә еләдији јахшылығы исә һеч вахт унутмарам...».

* *

*

...Ики нәфәр гәфилдән кәлди. Ичазәсиз-филянсыз ичәри кирдиләр. Нәрәси ортадакы узун столун бир тәрәфиндә әјләшди. Наһардан јеничә гајыдан Мәммәд узаг бир шәһәрдән республика пионер тәшкилатынын адына алынмыш мәктубу охујурду. Башыны галдырыб чағырылмамыш гонаглара диггәтлә бахды. Фикирли-фикирли:

— Сизи ешидирәм, — деди.

Гонаглардан бири әлини дөш чибинә салыб вәсигәсини кәстәрди.

— Биз НКВД ишчисижик. Сизи јохламалыјыг, — дејиб икиси дә ајаға дурду. Учабојлу адам сәрт-сәрт Мәммәдин

үзүнә бахды: — Јериниздән дурун, кечин бу тәрәфә, сизин столу да јохлајачағыг.

Мәммәд һеч нә демәди. Елә бил бу фәлакәти чоһдан көзләјирди. Папиросуну күлгабыда сөндүрүб јериндән дурду. Саға тәрәф бир нечә аддым атыб кәстәрилән јердә ајаг үстә дајанды. Кәләнләр бир анда столун көзүнү, балача дәмир сејфи, һәтта плашынын чибини белә әләк-вәләк еләдиләр.

Һеч нә тапмајыб тәәччүб вә тәәссүфлә бир-биринә бахдылар. Вәсигә кәстәрән гарашын орган ишчиси Мәммәдин јериндә әјләшиб јекәханалыгла:

— Инди чә охудуғунуз мәктубу кимдән алмысыңыз? — сорушду.

— Тамбовдан, пионер тәшкилатындан... Бујуруб баха биләрсиниз. — Мәммәд һәлә дә столун үстүндә ачыг галам мәктубу кәстәрди. — Бизим шәһәр пионерләри онларла јазышыр. Онлар хәниш едирләр ки, јај тәтилин «Артек»-дә биркә кечирәк.

Гарашын оғлан мәктубу әлинә көтүрүб елә-белә вә-рәгләди. Гаш-габағыны төкүб мәктубу столун үстүнә атды. Сәрт-сәрт Мәммәдин үзүнә бахыб:

— Ну, что же, — еләјиб бармағларыны столун дпрәк јериндә ојнатды. — Белә-белә ишләр, јолдаш республика пионер тәшкилатынын сәдр мұавини. Бу күндән, бу дәһгәдән сиз душтагысыңыз, һәләлик евинизә кедиб даланыңызча кәләчәк јолдашлары көзләјә биләрсиниз.

Һәр икиси ајаға дурду. Сағоллашмадан, һај-күјлә кәлдикләри кими, һај-күјлә дә чыхыб кетдиләр.

Мәммәд хејли ајаг үстә гурујуб галды. Бир нечә дәфә отагда вар-кәл еләди. Һәбс олунмағынын сәбәбини сорушмады. Она да һеч нә демәдиләр. Сорушмаг мәнәсыз иди. Һәбс олунурсан, вәссалам. Бағыровун тапшырығы белә иди. Гардаса, һансы сулу бир зирзәмидәсә, үч нәфәр дә үзүнә дурачаг, бунунла да иши битәчәкди.

Мәммәд инди аиләсини, ушағларыны фикирләшмәјә башлады. Онлары кимин үмидинә гојмалы, һара апармалы. Шәһәрдә онлар үчүн чәтин олачаг. Јенә доғма Шамаһыја үз тутмалы. Ордан етибарлы јер јохдур. Рајон јериди, гоһум-гардаш арасында биртәһәр доланарлар.

Јадына пионер тәшкилатынын сәдри дүшдү. Һәр һалда она демиш оларлар мәним һәбс олунмағымын сәбәбинн...

Сәдр әли чәнәсиндә, көзү дүз гапыја дикләнмиш һалда әјләшмишди. Санки Мәммәдин кәлмәјини көзләјирди. Јаланданмы, доғруданмы өзүнү ганыгара кими кәстәрир-

ди. Мәммәди динләйиб јериндән дурду. Јекәхана бир јеришлә аз гала гапыја гәдәр узанан енли столун күнчүнә чатыб сакитчә көзләди. Әлләрини синәсиндә чарпазлајыб елә дајанмышды ки, санки заманын, әсрин тәлејини һәлл едир, гајғысыны чәкирди. Кечдән-кеч көксүнү өтүрдү. Мәммәд дөзә билмәди:

— Јахшы, бу ики нәфәрин кәлиши...

Сәдр онун нә дејәчәјини көзләјмәјиб:

— Хәбәрим вар, — деди, — Мәммәд, һәр шејдән хәбәрим вар. Сән әјләш...

Бирдән сифәтинә хош тәбәссүмә охшар бир шеј гонду. Санки севиниб-күләчәкди. Дәмир сејфдән јашыл бир говлуг чыхартды. Ачыб столун үстүнә гојду. Үзүнү Мәммәдә тутду:

— Партија билетин үстүндәдирми?

— Бәли, — дејиб, — Мәммәд әлини сол чибинин үстүнә апарды.

— Билети бу говлуғун арасына гој.

— Ахы, сәбәби нәди?

— Сәнин фикринчә халг дүшмәни олан адам чибиндә партија билети кәздирә биләрми?

«Халг дүшмәни!». Бу ики кәлмә күт бир аләт олуб Мәммәдин кичкаһына ағлыны итирәчәк зәрбә вурду. Өзүнү итирмәјиб:

— Мән һансы пис әмәлимә көрә халг дүшмәни олдум? Мәкәр буну билмәк олмазми? — дејә сорушду.

— Буну о кәләнләрдән, сәни һәбс едәнләрдән сорушмағ лазым иди. — О, сәрт-сәрт Мәммәдә бахды. Ани сүкутдан сонра сөзүнә давам етди: — Кәрәк ки, ики ај бундан әввәл иди, јадында олар, Мәммәд. Солтан Мәчид Әфәндијев јеничә тутуланда сәндән сорушдум ки, сән дә шамахылысан, Солтан Мәчид Әфәндијев дә, фамилијаныз да ејнидир. Гоһумун дејил ки... Доғмача әмимдир, — дедин. Мәнә елә кәлир, сәнин һәбс олунмағына сәбәб әминдир. Онда кәрәк ки, мән сәнә дедим, бу ишин бир учу сәнә дә тохуна биләр. Сән исә архајынчылыгла, — јох дедин, — бунун мәнә нә дәхли...

Мәммәд динмир, һөкмлә данышан сәдрин сөзләринә сакитчә гулаг асырды. Артыг һәр шејин һәлл олундуғуну һисс едиб:

— Инди дә елә фикирләширәм, — деди, — амма баш ача билмирәм. Әминин бәлкә дә күнаһы вар, тутублар. Әслиндә онда коммунист партијасына садигликдән башга мән һеч нә көрмәмишәм. Бәс мән...

— Ону мәнә јох, јухарыја — дејиб, сәдр әлини кабине-

тинин баш тәрәфинә узатды, — чатдыр, һәр һалда онлар билирләр нә етдикләрини. Онлар сәнин-мәним кими дүшүнмүрләр. Шәхсән республиканын саһибиндәки үмман ағыла, дәрракәјә мән һејранам.

О күндән Мәммәдин партија билети әлиндән алынды. Өзүнү дә ишдән чыхардыб ев душтағы сләдиләр. Һәр күн, һәр саат кәлиб ону апарачағ адамлары горху илә көзләди. Тәнһалыг, дөрд дивар ону мәнкәнә кими сыхырды. Узанырды, јата билмирди, китаб көтүрүрдү, охуја билмирди. Һәлә үстәлик телефону да сусду. Нә кәләни олду, нә дә зәнк едәни. Һеч кәс, һәтта ән јахын гоһумлар белә ондан һал-әһвал сорушмурду. Бүтүн күнү пәнчәрәдән чөлә бојланыр, күнаһыны көтүр-гој едирди. Лакин бир фикрә кәлә билмирди...

Бу анларда Мәммәд јахын күнләрин ачы хатирәләри илә јашајырды. Бир нечә ај әввәл күнаһсыз һәбс едилән әмисинин тәлејинә ачыјыр, она атылап бөһтанлары нифрәтлә хатырлајырды. Башыны ашағы әјиб сјнәјинин үстүндән ганичән көзләрилә Солтан Мәчид Әфәндијевә мүрачигәт едән Бағыровун саллағ сифәти отуранлары һамысыны ваһимәјә салырды. Мүдһиш отуз једдинчи илин ијун ајында чағрылмыш Азәрбајчан К(б)П-нын XIII гурултајынын трибунасындан Бағыров республиканын вә онун оғулларынын адына гара бөһтанлар дејирди. «Бакыда вә Азәрбајчанда әксингилаби ишин бир сыра тәшкилатлары, јапон-алман тротскичи-мүсаватчы акентләр ифша едилмишләр... Әфәндијев, Һәмид Султанов, Гәдирли вә башгалары һәр чүр милләтчиләри, мүсаватчылары, пантүркистләри, панисламистләри вә башга әксингилаби үнсүрләри өз ганадлары алтына аларағ партијаја вә Совет һакимијәтинә, Азәрбајчан халғына гаршы зијанчылыг иши апарырлар.

М. Ч. Бағыров: — Әфәндијев, сән Москваја шикајәт әризәси көндәрибсән. Мән буну билирәм. Сүбут үчүн дејә биләрәм ки, кимдән көндәрибсән, һансы вагонда вә билетин нөмрәси нечәдир! Әфәндијев көзүмүзә күл үфүрмәк истәјәрәк дејир ки, Ленинин рәһбәрлији алтында тәрбијә едилмишдир. Лакин 1924-чү илдә Бакы партија тәшкилатынын 25 илији мүнасибәтилә јаздығы вә «Һүммәт»ә һәср етдији мәғаләсиндә о бир кәлмә илә дә демир ки, рәһбәрнимиз, Бакы болшевик тшкилатынын јарадычысы вә тәшкилатчысы Сталин јолдашын јетиширмәсидир.

С. М. Әфәндијев: — Бәли, Москваја әризә көндәрмишәм. Мән билирәм ки, сиз мәни әксингилабчы чыхармаға әлләширсиниз. Бу, мүмкүн олан иш дејил, мән әксингилабчы дејиләм.

М. Ч. Бағыров: — Әфәндијев, биз гојмарыг ки, сән өз әчәлинлә кәбәрәсән. Биз вахтында сәнин ахырына чыха- чағыг, сәнә диван тутачағыг.¹

...Чансыхычы он күнү беләчә баша вурду. Онбиринчи күнү һәјәтә дүшәндә гоншулар Мәммәдә тәәччүблә ба- хыр, ағызучу саламыны алырдылар.

Тәмиз һаваны ачкөзлүклә удуб, чијәрдолусу нәфәс ал- ды. Нечә күн һәрәкәтсиз галан ајаглары елә бил кејләшиб даша дөнмүшдү. Зорла көтүрүб-гојурду.

Достунун мүдир олдуғу бир идарәјә кәлди. Пилләкән- дә, фоједә таныдығы адамларла, достларла сәмими көрү- шүрдүсә дә, әввәлки сәмимијјәти көрмүрдү, бә'зиләри ону сојуг гаршылајырдылар. Санки бә'зи инсанларын да үзү дөнмүшдү. Онлар ајаз кими сојуг вә бомбоз идиләр.

Јахшы таныдығы мүдирин јанына үрәклә, һеч нә олма- мыш кими дахил олду. Һәр шеји бир анлыг унудуб, күлә- күлә:

— Мәни, — деди, — ишдән чыхартдылар, көндәрин ке- диб дағ рајонларынын бириндә мүәллим ишләјим. Өзүн билирсән, әслиндә мәним сәнәтим мүәллимликдир. Евдә отурмагдан бағрым чатлајыр.

Мәммәд һеч вахт көзләмәдији чавабы алды:

— Чых кет, — дејә мүдир сәрт вә өткәм сәслә билдир- ди. — Бир дә буралара һәрләнмә, јохса сәни органа верә- рәм. Ону бил ки, халг маарифиндә халг дүшмәнинә иш јохдур...

Мәммәд һеч јердә ишләмәјәндә дост-танышларынын һамысыны хатырлады, һамысы илә гијабии сөһбәт едир, дәрдләшир вә һеч кәсдән дә инчијиб-күсмүрдү. Вахтын, заманын гарышыглыгы нә доста бахырды, нә дә гардаша мәнәл гојурду. «Тохун ачдан хәбәри јох иди, гачанын јы- хыландан». Бир пара надүрүстүн әлине «республиканын гајмағыны» јемәк үчүн кирәвә дүшмүшдү. Вахт елә пис, елә гарышыг кәлмишди ки, гардаш гардашын евинә ке- диб, ондан һал-әһвал тута билмирди. Һәтта дејиләнә көрә Мейдихан гардашы Сәмәд Вурғунун тутулуб-тутулмадығы- ны билмәк үчүн һәр күн сәһәр саат сәккиздә Коммунист күчәсилә үзү ашағы дүшәрмиш, Сәмәд исә үзүјухары гал- хармыш. Бир-биринә көзучу баха-баха, диндирмәдән, да- нышдырмадан.

Мәммәд чох достларыны, танышларыны јада салды, хатырлады. Амма бир нәфәр нә ағлына кәлди, нә дә ону

¹ Диалог Мәчид Катиблинин «30-чу илләрин фәчиәси» мегаләсин- дән көтүрүлмүшдүр. «Коммунист» гәзети, 11 ијун 1988-чи ил.

јада салды. Һәмин күнү Мәммәд достунун јадына дүшдү. Ешитдији ачы хәбәрдән сарсылса да, Мәммәдә көмәк ет- мәк үчүн хејли фикирләшди. Бу, онун 1928-чи илдә Кән- чәдә биркә ишләдији мүәллим јолдашы Сәмәд Вурғун иди.

О, тәхминән ики саат шәһәрдә кәзди. Һара кедир, кими ахтарыр, өзү дә билмирди. Фикри, хәјалы әтрафындан бир-бир дәнләнән достларынын јанында иди. Һәр дәфә онларын тутулмаг хәбәрини ешидәндә бир мүддәт өзүнә кәлә билмирди. Бир күндә елә бил бир ил гочалырды. Онлара көмәк едә билмәдијинә јаныб-јахылырды. Оғула көрә атаны һәбс едирдиләр. Атаја көрә бүтөв бир апләни сүркүнә көндәридиләр. Һамысы да күнаһсыз. Гочаман шаир вә јазычылара дамға вурурдулар ки, мүсават галы- ғысыныз. Инди дә кечмиш ингилабчылара дарашдылар. Һаны Азәрбајчанын илк марксистләри Руһулла Ахундов, Һәмид вә Ајна Султановлар, Гәзәнфәр Мусабәјов, Әли- һејдәр Гарајев, Мухтар Һачыјев, Солтан Мәчид Әфәнди- јев? Һамысынын тәмиз ады ачы бөһтанынын гурбаны олду. Мәтин болшевик Нәриман Нәриманов — гоча Шәргин илк лоғманы, Ленинин ән јахын силаһдашы. Онун да ады һеч бир јердә чәкилмир, әсәрләри чап олунмур. Бунлар һа- мысы мүвәггәти чәтинликди. Лакни јахшы оғулар да әлдән кедирди. Онларын бир гисми сүркүндә, дикәри исә дәмиз зинданлар архасында үрәји партлајыб өлүрдү. Бө- јүк бир инамла ингилаб едән, кешмәкешли мүбаризәлә- рлә долу һәјатында халгына азадлыг кәтирән адамлар инди халг дүшмәни олмушду.

Мәркәзи шәһәр базарынын јанындан кечәндә ајаг сах- лады. Дарвазанын дибиндә үст-үстә јығылмыш Ләнкәран сәбәтиндән бирини алды. Күнчәдә отуруб өзүнү күнә верән бир кишијә: «Ал, бу сәбәти, далымча кәл», — деди. Бир- ики дәфә базарда һәрләниб алдығы јер-јемишлә сәбәти долдурду. Биркә јола чыхдылар. Шаир әлини чибинә са- лыб, хејли пул чыхартды.

— Гардаш, — деди, — бу сәбәти Фүзули күчәсиндәки ијирми нөмрәли евә апармалы олачагсан. Мәнсиз. Бу, ијирми бешлик сәнин зәһмәт һаггын. Бу да апарачағын евин үнваны. Гаршына Мәммәд Әфәндијев адлы ев саһиби чыхачаг. Бу сәккиз јүз манаты да сәбәтлә биркә она ве- рәрсән.

— Бәс, гардаш, кимдәнди бунун һамысы сорушса нә дејим?

— Сорушмаз, сән елә гапыдан вер, гајыт.

— Јахшы, исминиз нәди, һеч олмаса ону дејин?

Шаир дурухду. Карыхыб өзүнү итирди.

— Адым? Эши, рәһмәтлик оғлу, адымы нејнирсән, деј-
нән бир аллаһ бәндәси көндәрди.

Киши тәәччүб вә горху илә шаирин үзүнә бахды. Ијир-
ми бешлији гајтарыб сәккиз јүзүн үстүнә гојанда, шаир
онун фикрини баша дүшдү.

— Нәди гајырдығын, гајтарма, гој чибинә, иш даны-
шыгдан кечәр, — дејиб ијирми бешлијин үстүнә бир он-
луг да әлавә еләди.

— Мәни бағышла, гардаш, бу ишдән ағлым бир шеј
кәсмир. Бу гәдәр пулу танымадығын адама...

— Нә танымаг, дилин дилимдәндир, ганын да ганым-
дан. Мән сәнә инанырам. Сән инанмырсанса, бах бу да
мәним сәнәдим, — чибиндән Јазычылар Иттифагынын
үзвәлүк билетини чыхарыб көстәрди. — Мән бојда чанлы
инсана инанмырсан, ал, бу чансыз сәнәди дә сәнә пешкәш
верирәм. Кет, гајыдана кими сәни бурда көзләјәчәјәм.
Амма бу сәнәди она көстәрмә, јахшы дүшмәз...

Киши сәнәд-зад көтүрмәди. Сәбәти чијнинә алыб, тәәч-
чүблә керижә баха-баха кетди.

Гапыны үзүнә Мәммәдин өзү ачды. Хидмәтчи сәбәти
онун ајағынын учунда јерә гојуб, кағыза бүкүлмүш пулу
да үстүнә атды.

— Бунлар сизә чатачаг, — дејиб пилләкәнлә үзүшағы
дүшдү.

Ики күн Мәммәд кәтирилән нә јер-јемишә, нә дә пула
әл вурду. «Кимсә мәни сынајыр», — дејә фикирләшди.
Јәгин ки, орган ишчиләри олар. Анчаг евдә јемәјә һеч нә
јох иди...

* *
*

...Мәммәд Әфәндијев јолбоју отуз једдинчи илдә Сә-
мәд Вурғунун һәмин тәмәннасыз јахшылығыны хатырла-
јыр. Ағлына мин бир гара фикир кәлсә дә өз-өзүнә: «Јох,
Сәмәд хәбәр вермәз, — дејә бәд фикри өзүндән говурду.
Мүәллим ишләдикләри 1928—29-чу илләри јадына салан-
да Мәммәдин гарашын үзүнү истәр-истәмәз хош тәбәссүм
бүрүјүрдү. О вахт Сәмәдин дедији сөзләри хатырлајыб
хошһал олурду:

«Мән Фүзулини охујанда илһама кәлирәм. Онда дүнја-
ја тамам башга көзлә бахырам. Илаһи мәнәббәтин, тәмиз
севкинин көзү илә. Сәни билирсәнми нијә чох истәјирәм,
Мәнәммәд (шаир она белә мұрачиәт едәрди. — Ш. Н.)
чүнки сән онун адыны дашыјырсан. Бир дә ахы, сән

Ширвандансан, башдан-баша шаирләр мәскәни олан Шир-
вандан».

Сәһәриси Бағыровун гәбулуна ики нәфәр чағрылмыш-
ды. — Сәмәд Вурғун вә Мәммәд Әфәндијев. «Республика-
нын саһиби»нин јанына кедәндә јолда шаир достуна деди:

— Мәммәд, иш ки, бу гәдәр бөјүдү, биз анчаг һәгигәти
данышмадыјыг. Үрәклә, горхуб-зад еләмә. Әһвалаты ол-
дуғу кими...

Азачыг көзләмәли олдулар. Хејли кечмәмиш Бағыровун
гәбулундан учабојлу, ејнәји бурнунун үстүнә енмиш са-
рышын бир адам чыхды. О, отуранларын һәр икисинә
әввәлчә шүбһәли нәзәрлә бахды. Мешин говлуғуну бағла-
ја-бағлаја шаирә өтәри күлүмсүндү. Сәмәд Вурғун ону
сифәтдән аз да олса таныды, амма кимлијини хатырлаја
билмәди. Чәкмәси чырылдаја-чырылдаја узаглашан еј-
нәкли адамын хош тәбәссүмү «ананыз намаз үстәдир» —
дејиб кедирди.

Ичәри кирән кими Бағыров Сәмәд Вурғуна отурмаг
үчүн јер көстәрди. Мәммәдә исә һеч әһәмијјәт вермәди.
Елә бил шаир тәк дәвәт олунмушду. О, адәти үзрә әлин-
дәки бир јығын гәләми ојнада-ојнада:

— Шаир, — деди, — сәни бир нечә ил әввәл Лондона
көндәрдик. Сәһв еләмәмишдик. Орда лордлара, һарынла-
ра, мејдан охундун. Бир нүмајәндә кими Совет дөвлә-
тинин, Коммунист Партијасынын һөрмәт вә иззәтинин
көјләрә галдырдын. Чох сағ ол. Гајыданда орадакы иш-
сизләрдән, ач вә јалавачлардан, интизамсыз тәһсил сис-
теминдән мараглы сөһбәтләр апардын. Бизим совет гуру-
лушунун капитализм гурулушундан гат-гат үстүн олдуғуну
әјани сурәтдә халга баша салдын. Тез-тез нефтчиләрлә,
памбыгчыларла, әмәк адамлары илә көрүшләрдән јахшы
сәдан кәлди. Сон вахтлар исә һеч јахшы сорағыны ешит-
мирик. Бәлкә отуруб-дурдуғун адамлар сәндә инамсызлыг
јарадыб? Кеч дејилсә, гајыт бу јолдан...

Бағыров Сәмәд Вурғунун сон илләрдәки фәалијјәтинә
сијаси рәнк вермәјә башлады. «Отуруб-дурдуғун адамлар»
дејәндә, шүбһәсиз ки, Фадајевә ишарә вурурду. Қинајәли
данышығындан ачыг-ајдын һисс олунурду ки, Фадејев
нәзәрдә тутур вә гәсдән онун адыны чәкмәк истәмирди.
Үстүөртүлү дә олса, она баша салмаг истәјирди ки, сән
онунла достлугда сәһв едирсән.

Сәмәд Вурғун онун үзүнә шәстлә бахараг:

— Јолдаш Бағыров, — деди, — ичәзә верин сон вахтлар
һарада олдуғуму, чыхыш етдијим јерләри бир-бир са-
јым. — Илич адына мәдәнијјәт евиндә, Коркөз нефтчиләри

гаршысында, бир депутат кими Губа вэ Гусар рајонларында, Муғанын бир нечэ рајонунда памбыгчылар гаршысында чыхыш етмишэм. Мэнэ белэ кэлир, бунлар неч дэ аз дејил.

Бағыров динмэди. Гарашын, сэрт сифэтинэ зорла сезилэчэк дэрэчэдэ мүлајимлик гонду. Гаршысындакы бир жығын кағызы азча габаға итэлэди. Бирдэн башыны галдырыб, көзлэрини нэлэ дэ ајаг үстэ галан Мэммэдин үзүнэ дикди. Санки инди хатырлады ки, Сэмэд Вурғундан башга да бурда адам вар. О, гэлэмин топасыны стола дэјэ-дэјэ эсас мәсэлэнин үстүнэ кэлди.

— Сэнин о назирин, — деди, — гулагларыны саллајыб отуруб, неч нэдэн дэ хэбэри јохду. Нэди, о «Тарзан» кино-суну көстэрирсиниз, чамаат бир-бирини гырыр. Ушаглар, кэнчлэр дамдан, ағачдан тулланыб шил-күт олур. Даныш көрүм, Шамхорда төрэтдијиниз о эһвалат нэди елэ...

Мэммэд Эфэндијев «сағлыг эһвалатыны» олдуғу кими данышды. Бағыров диггэтлэ гулаг асыб, бирслэ јериндэн дурду. Гышгыра-гышгыра:

— Неч бир јола салма-зад олмајачаг. О Фадејевди, мадејевди, нэди, гој нечэ кедир-кетсин. — Сонра эсэбилеклэ даһа да бэркдэн, — кедэ билэрсиниз, — дејиб, — элин-дэки гэлэм топасыны столун үстүнэ чырпды.

Гэбулдан чыхдылар. Јолда Сэмэд Вурғун күлүмсүнүб:

— Јахшы олду, — деди, — Мэммэд, јахшы гуртардыг. Сэнин доғру данышмағын чох јеринэ дүшдү. Јохса ганымыз батмышды. Бу ганмазы неч бир башга бөһанэ илэ инандыра билмээдик. — Еһ, дејиб, — кэдэрли-кэдэрли көксүнү өтүрдү. — Бу да бизим беш күнлүк гонаға һөрмэтимиз. Ганыгара кэлди, ганыгара да гајыдыр...

* *

*

Кечэ бир нечэ дэфэ дуруб јазы отағына кэлди. Јухусузлугдан көзлэри ачышырды. Амма јухусу эршэ чэкилмишди. О бири отагда саат үчү вурду. Ушаг кими һэр зэнки сајды. Нэлэ дөрд саат да эзаб чэкэчэјини дүшүндү. Диванын баш тэрэфиндэ гојулмуш мүтэккөјэ дирсэклэнди. Неч олмаса бирчэ саат јатмағы һэсрэтлэ арзу елэди. Бирчэ саат һэр шеји, хүсусилэ она эзаб верэн, өзүнүн дэ бош вэ мәнасыз сајдығы, амма башындан, бејниндэн чыхарда билмэдији фикирлэри унутмаг истэјирди...

Сәһэр үшүјүб ојанды. Сүрүчүсү Андрејэ зэнк елэди ки, тез кэлсин. Ширин чајла эл бојда јағ-чөрөк јејиб евдэн чыхды.

О, тэјјарэ мејданына чатанда диктор гыз елан едирди ки, ики јүз гырх ики нөмрэли Бақы—Москва тэјјарэсинэ миник давам едир.

Сэрнишинлэр дэстэ-дэстэ тэјјарэјэ тэрэф кедирди. Фадејев бир нечэ дэфэ архаја бахды. Кими көзлэдијини өзү дэ билмирди. Көнүл-

сүз, кефсиз аддымларла балача дөмир гапыја јахыллашды. Билетини көстэриб кечди. Он-он беш аддым араланмышды. Киминсэ ону «Саша, Фадејев», — дејэ чагырдығыны ешиндиб керијэ бојланды. Гајнашан адамларын арасында неч кэси көрмэди, јолуна давам елэди.

Хидмэтчи гыз үзүндэ хош бир тэбэссүм:

— Бујурун, кечин, Сэмэд мүэллим, нэлэ вахта вар, чатарсыныз, — деди.

— Гызым, билетим... билирсэн, мэн кетмирэм, достуму јола салырам.

— Тэки сиз кетмөк истэјини. Билетсиз дэ апарарыг сизн. Сэмэд Вурғуну апаран һансы тэјјарэчи өзүнү хошбөхтлэр хошбөхти санмаз?! Бујурун, кечин, — дејиб гапыны тајбатај ачды.

О, гыза тэшэккүр едиб тэлэстик аддымларла ииллэкэни јухары галхды. Тэјјарэнин ииллэкэни јанында Фадејевэ чатды.

— Саша, Фадејев! — дејэ бэркдэн чағырды.

Фадејев диксиниши кими бирдэн керијэ дөндү. Сэмэдлэ үзбөүз дурду. Бир анлыг һэр шеј она јуху кими кэлди. Говлуғлу элини јухары галдырыб достуну бэрк-бэрк гучаглады. Јаш көзлэрини ачышдырыб јандырды, көврөк вэ һэзин сэслэ:

— Нијэ кэлдин, Сэмэд? — деди, — эзиним, наһаг белэ ригсэ кетмисэн. Ахы, Бағыров да бурадады, гајнатасыны јола салыр.

— Билирэм, буну сэнсиз дэ билирэм, Саша. Бу хэбэр мэнэ ахшамдан мәлүмдур. Нараһат олмагдан кечиб. Бизим халғын сөркөрдэси икид Бабөк дејиб ки, гырх ил мискин гул кими јашамагданса, бирчэ күн азад јашамаг јахшыдыр.

Фадејев гајғыкешликлэ:

— Нэр һалда наһаг белэ чэсарэт едирсэн, — деди, — өзүн билэбилэ һэјатыны тэллүкэ гаршысында гојурсан. — Кэдэрлэ күлүмсүндү: — Амма елэ бил үрэјимэ даммышды ки, көлөчөксэн. Бајагдан һеј керијэ дөнүр вэ һэсрэтлэ јола бахырдым. Ипанырдым ки, сэн Гафгаз пэлэнкинин гаршысыны неч бир дөмир дарваза көсэ билмөз.

Онлар јенидэн бэрк-бэрк гучаглашдылар.

Беш аддым аралыда гајнатасы илэ выдалашан Бағыров ејнөјит алтдан һэр икисинэ тэрс-тэрс бахырды...

6 март, 1981.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мүәллифдән	3
Унудулмаз сәһифәләрдән	7
Илк бурахылыш	24
Илк маариф ишығы	40
Маариф чарчылары	55
Черняевскинин «күнаһы»	71
Бәднам сijasәт	109
Ата севинчи	120
Арзунун ишығында	125
Горидән кәлән гатар	129
Газах семинаријасы (вә семинарија бинасыны ким бағышлајыб)	140
Кәләчәјин шәфәги	143
Күнаһсыз мәнбус	169
Беш күнлүк гонаг (сәнәдли һекајә)	188

Бәдди редактору *Р. Әзизов*
 Техники редактору *З. Нәзәфова*
 Корректорлары *М. Сасани, З. Гасымова*

ИБ № 5882

Җығылмаға верилмиш 10.05.92. Чапа имзаланмыш 22.08.93. Әдәби гарнитур. Җүксәк чап үсулу илә. Форматы 84×108^{1/32}. Кітаб-журнал кағызы. Шәрти чап вәрағи 11.34. Шәрти рәнкли сурәти. 11.66. Учот нәшр вәрағи 12.0. Тиражы 8000. Сифариш 206. Мүгавилә гүјмәтилә.

Азәрбајҗан Республикасы Дәвләт Мәтбуат Комитәси.
 Азәрбајҗан Дәвләт Нәшријаты, Бақы—370005, һүсү һачыјев күчәси № 4.

1 №-ли мөтбәә. Бақы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.
 Государственный комитет Азербайджанской Республики по печати.
 Азербайджанское государственное издательство «Азернешр».
 Баку — 370005, ул. Гуси Гаджиева 4.

Типография № 1. Баку ул. Али-Байрамова. 3.

